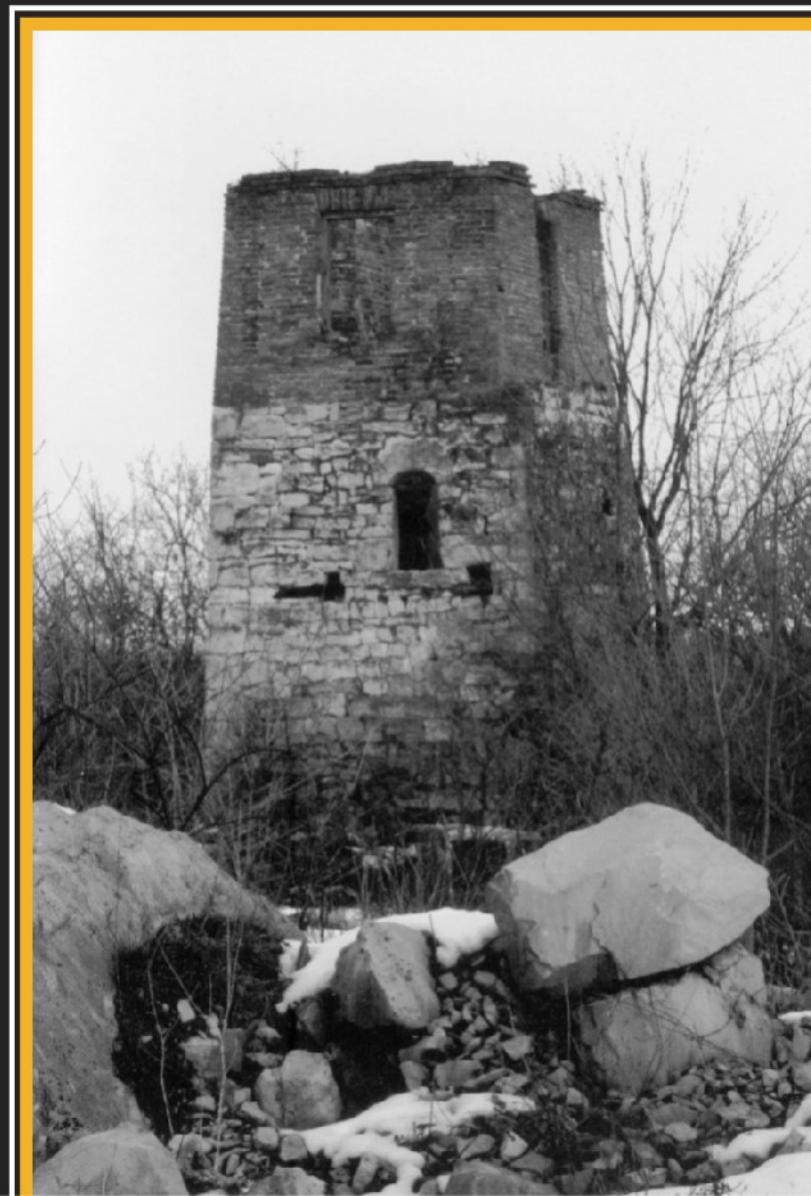

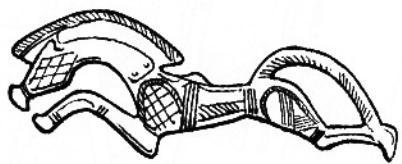
11
2007

Әрдз у, йе 'плэг фәрстээ дәр арф
цәмәйдәрты дзаг кәмән сты, ахәм чиныг.
ИОГАНН ГЁТЕ
Стыр цыдаәртә аразынән стыр хәрдзтә хъяуы.
АЕРМАССДӘР әрдзы бон у стыр диссасатә ләвар аразын.

MAX ДУГ

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2007

MAX ДҮГ

11
'07

Журнал цәуы 1934 азы майә фәстәмәе

РЕСПУБЛИКАЕ ЦӘГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦӘДИСЫ АӘРВЫЛМАЙОН ЖУРНАЛ

Сәйрәг редактор – ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бәрнөн секретарь, прозә — ГУСАЛТЫ Барис
Поэззи, драматурги — МАМЫҚАТЫ Хъазыбег

Журналы әхсәны уынаффәдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизә, КҮУСРАТЫ Анатоли,
НӘКҮЫСАТЫ Наирә, ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәу, 2007

НОМЫРЫ ИС:

ХОСТЫХЪОТЫ ЗИНÆ: 70 АЗЫ

МУРАСТЫ Эльбрус. Табуйаг	8
--------------------------	---

ХОСТЫХЪОТЫ Зинæ. Мæ цырагъдар. Амдзæвгæтæ	22
---	----

ТУАЛЛАГ Юри. Косөр. Историон уацуу. Кæрон	30
---	----

ХÆМЫЦАТЫ Албæг. Царды куырмæлхынцьытæ. Амдзæвгæтæ	88
--	----

ТЪЕХТЫ Валентин. Ивгъуыд бонты хур. Этюдтæ	100
--	-----

БАЛАТЫ Альберт. Уæзæджы фарн. Амдзæвгæтæ	125
--	-----

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Таурæгътæ	129
-----------	-----

<u>«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ</u>	142
----------------------------	-----

НЕ'ВЗАГ — НÆ ФАРН

ГÆБÆРАТЫ Никъала. Цалдæр фиппаинаджы нæ ныхасы культурæйы тыххæй	151
---	-----

АХУЫРГÆНÆГÆН АЕХХУЫСÆН

АЙЛАРТЫ Зарæ. Методикон амындтытæ	161
-----------------------------------	-----

<u>ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ</u>	170
------------------------------	-----

ТАЕФÆРФÆС

Гүйтүнаты Хъазыбæг	179
--	-----

Иван ЧИГОДАЙКИН. Хæлары тыххæй	181
--------------------------------	-----

ХОСТЫХЪОТЫ ЗИНЕ: 70 АЗЫ

Васайы фембэлл интеллигентимээ. Галиурылыгэй ёртыккаг – Зинээ.
Редант. Фысджыты хэдзар. 70-аам азтэ.

Чиныгъаслжытым жембәлл. Зинә, Токаты Асәх (астауаей), Хылзаты Ехсар (рахизырлығаей).

ТАБУЙАГ

Мәнә күйд тагъд тәхы рәстәг! Цыма тәккә зонн карз азымтә хастам хъысметмә, Хостыхъоты Зинәйы цард әгәр кәй фәцыбыр кодта, йә 60 азы боныл бацин кәнин дәр нын йә цәст кәй нә бауарзта, уый фәдыл. Әмә ныр әрхәццәй үә райгуырән боны әвдайәм аз. Үыңы фәрнджын кары нә сәрыстыр, әргомдзырд әмә ныфсхаст поэт цәстытыл зынтәй ауайы. Уәзбын, сабыр къаҳдзәфтәй йыл фидаугә дәр не скодтаиккөй. Йә хъәлдзәг худт уромын дәр нә бафәрәзтаид. Ахәм цәхәркалгә, нәрәмон уды хиңауы йә азтә нымайынмә никуы равдәлдаид.

*Ме зәрыбон мемә сси әмдзәрин,
Хъару уәнгтәй уазәгау фәционыл,
Афардәг әвзонджы дуг — сызгъәрин,
Иувәрсты, әнәзонгә бәлләноу.*

*Аздыхта йә къәдзил әмә алыгъд,
Мемә, дам, нә базыдтай дәр удән,
Цард, зәгъы, мәнән бәгүүы зын уаргъ уыд,
Ме 'нәнтыст бәллиңти, дам, ныдур дән.*

*Exx, әцәгдәр, иу рәвдыд кәд федта,
Дардтон әй кәвдәсардау, әнхъәлдән,
Цыма йә ма хуымгәрон ыссардтон,
Авдудон, әнусон әй әнхъәлдтон.*

*Не 'рымысдзән иу цъәх райсом, иу хур...
Нал ын ис архъанәй дәр әрцахсән...
Аззадтән ләугә цыма цъәх ихыл,
Әмә мыл әнәнхъәләджы 'рахсәв.*

Поэт йә хъысметмә дардта фыдыусы зәрдә, райгонд дзыникуы уыди. Мә уд, дам, мын фыдгуырд хәзгулау фәлвәрдта,

гәркъайы хүйнчыы йә здыхта. Рагбонты йын судзгә уарзтәй цы зәрдәтә әвәрдта, уыдонәй рыг дәр нал аzzад, фыдаңхъәл сә фәци әмәй йәм цәхгәр ныууырдыг, уайдзәфты бын әй фәкодта. Цы, дам, мын ныддаргъ кодтай мәзәххон царды бонтә? Мә уарзты стыр ныфсәй зәйтәй бәрzonдdәр куы тахтән, зәххы чъизи, әмгары хәрам куынәма федтон, уәд мә фәлтау фәстәмә куы айстаис.

*Фәләэ әз дәр дә ләппынташ нә дән, —
Дә фыдахтә мын нууылдәр ныууарәнт,
Уырдыгләугә, сәрбәрzonдdәй уәddәр
Дә фәстаг «ләвар» райсдынаен — мәз мәләт...*

О, цыдәр уәларвон тыхтә йәе әнафоны сәхирдыгәй фәкодтой. Арв ын, әвәццәгән, сис «зәххы фыдахәй» фәстаг ирвәзынгәнәг хос. Әвәццәгән, царды мәстытә бавзарәг удән әрмәст «арвәй әркәлдзән мин хуры тыны» әмә сәйхицән сбийдзәни кәлмәрзән. Зәхх әй йәхимә әлвәста «йә дамдумтәй, йәе фәныкгуыз әгъдәуттәй», дәлдзиныг ын кодта йә бәллиц, фәләэ йә уәddәр уырныдта, иу бон кәй стәхдзәни арвмә әмәе уәд зәххы хәрам, зәххы ләгсырд митыл уәлейә бынимә ныххудзәни...

*Авәццәгән, әз ацы зәххыл сих дән,
Кәд ме 'цәг та уәләрвты зәдты цур и?..
Цәмәй зәххонтән әвзәгты рәсугъдәр —
Хуыцәутты 'взагыл әрдзы сусәг дзурон.*

*Хуыцәутты 'взагыл фарн хәссон сә уdtәm,
Уарзт зәрдәты ныхтабуйаг ыскәнөн,
Цәмәй йә не знаг — бардуәгты цыфыдәр —
Фыдахы дуагән ма сүадзон ыскүүнын.*

Нә хуыздәр сыйистәг поэтән йә каст әдзухдәр фидәнмәе уыд. Фәндыд әй хәххон цәргәсаяу бәрzonд арвмә стәхын, тымыгъзәрдә әврәгътән хъәбыстә кәнин. Кәд ын зәхх нырмалә зоны йе 'мбәхст хъарутә, уәddәр уый никуы сисдзән йә къух йә рухсдзыд сәнттыл. Ацы рәсугъд нысантә ирдәй зыныңц үә фыщаг әмдзәвгәты әмбырдгонд «Сәүүон әртәх»-ы. Нафи, Гафез, Бестауты Гиуәрги, Дзуццаты Хадзы-Мурат, Джыккайты Шамил әмә инна зынгә фысджытә цәстуарзон аргъ скодтой әрыйон поэты сфаелдыстадән: «Зинае ирон поэзимә әрбахаста чызджы зәрдә. Сылгоймаджы цин әмә хыыг, йә царды

царвытад әнкъарәнтә, йә бирә дзуринағтә, — фыста Бестауыфырт. — Уый кәд чысыл хүин у, уәddәр ног дыргъ у».

Бирә хорз хъуыдыта, бирә аив поэтикон нывтә федта Хостыхъоны чиныңджы Джыккайты Шамил дәр: «Йә хуыздәр әмдәвгәтә сты сәууон әртәхая хуымәтәг, фәлә рәсугъд. Нәй сә, кәй зәгъын ай хъәуы, арф философон сагъәстә, тыхджын поэтикон темперамент, парахат поэтикон авнәлдитә. Уәвгә фыссәгән, цы нә сарәзта, уый тыххәй нә аргъ кәнәм, фәлә йын саразын цы бантыст, әрмәст уый тыххәй. Зинәйән та бантыст уый, әмә дзырдарәхстәй хуымәтәг нывты радирытада йә рәстәдҗы сылгоймаджы хъысматыл...»

Шамил аргъ цы фыщаг уацмыстән кодта, уыдон, Әлборты Хетәдҗы хъуыдымә гәсгә, нырма къәвдайы иугай әртәхтә уыдысты. Фәлә цәмәй уыцы әртәхтәй дзәбәх къәвда раудаид, әмә бидыртә донәй бафсәстайлккой, уый тыххәй хъуыдис фылдәр мигътә...

Әмә сә Зинә аргә дәр скодта, Литературон институты ахуыргәнгәйә, уырыссаг әмә дунеон поэзийи судәттәй нуазгәйә арфдәр хатын райдытта аәцәг аивады гуырәнтә, зынгә фәхъәздыгдәр йә дунәэмбарынад. Фәстаг курсы студенткә уәвгәйә Василий Журавлевы әххуысәй уырыссаг әвзагыл раугытада чысыл әмбырдонд «Заря в моем окне».

Афтә райдытта йә фәрнәйдзаг фәндаг аивады бәрзәндтәм Хостыхъоты Зинә. Дәстгай азты дәргъы цыдис иу сфералдыстан сгуыхтәй иннәмә. Нымад әрцид нә курдиатджындаир поэттәй иуыл. Сфералдыста, ирон литературәйы чи нәма уыд, ахәм хәдбындуруп поэтикон дуне. Уый та тынг стәм дзырды дәснитән бафты сә къухы. Алкәй зәрдәйы нә райгуырынц, ахәм хурвәлыст, әрдхәрән дзырдтә. Әрвәрзәндтәй, дам, мәм цыдәр тых куы әртәхы, уәд:

Цыдәр бәрзонд тых айтынды йә базыртә
Мә сәрмә, бәстә свәййы цыма зард,
Мә удмә схъиуынц алырдыгәй уаз дзырдтә,
Әз та сын радтын урс гәххәттыл цард.

Раст зәгъәйә, Зинәйы ирд поэтикон «әз», йә лирикон хъайтары сонт, әгәнон, хивәнд, әнәсәттон (ноджыдәр ма сыл бафтауән ис дәрзәгдәр, фыд-зыктуырдәр эпитеттә — фыссәгән йә бар йәхи у, йә дзыхыл ын цүттә цәмән хъумә әвәрдәуя?!) зәрдәйы уаг чидәртә фәивдзаг кодтой йәхи

удыхъедимæ аэмæ йæм æнахуыр, æнæбындур фаутæ хастой. Ёгæр индивидуалон, агæр фырнымд, дам, у, йæ уацмысты, дам, наэ дуджы цæрæг ирон сылгоймаджы сурæт дард лæууы национ менталитеты домæнтæй. Йæ мады фæлгонцæй, дам, цы зæгъыс, уый зæгъ — аæгæг традицион ирон сылгоймаг. Ирон агъдау, ирон аæфсарм аэмæ чырыстон уарзтыл хæст. Хуыцау ын цы хъысмæт сныв кодта, ууыл хъæцы, уромы йæ аэмæ йын быхсы, æнæ хъæр-хъæлæба хæссы йæ уæззау дзуар. Иудзырдæй, царды аэмæ аивадон рæстдзинад иу тæразæй барстой. Ёвзаг тасгæ дæр наэ кæны, фæлæ кæмдæр ахæм зын бамбарæн азым сирвæт наэ курдиатджындæр критик Дзуццаты Хадзы-Мураты дзыххæй дæр, кæд поэты сഫæлдыстадæн аæмткæй арф аэмæ цæстуарзон аргъ кодта, уæддæр. Йæ фæстагдæр уацтай иуы фыста: «Поэзий алкæмæн дæр йæхи зарæг у иууыл хуыздæр иумæйаг зарæг. Адæмы иумæйаг, типикон хъысмæт кæнгæ у хицæн, индивидуалон хъысмæттæй, аэмæ дзы ацы хъысмæты дæр бар-æнæбары зыны иумæйаг хъысмæт. Ёмæ Зинæ дæр ирон сылгоймаджы хъысмæт бирæ цæмæйдæрты равдыста». Цы ма вæйы уымæй растдæр ныхас² Хостыхъонæн, къæрцхъус литератураир-тасæджы загъдау, йæ аивад цыдис йæ уðæй. Царды йын æнамонд цы хаста, уый йын йæ поэзийæн хаста амонд. Цыдæриддæр йæ царды бавзæрста хъыгæй, маstæй, кæуын аэмæ цæссыгæй, хъизæмар аэмæ фыдæнхъæлæй, уыдон æрбацысты йе 'мдзæвгæтæм, уым систы поэзийы цин аэмæ зæрдæрухс (йæ цардæй сæм цы цин аэмæ цы зæрдæрухс æрбацыд, уыдонæй дзы сты, чи зоны, тых-джындæр аэмæ зæрдæмæхъяргæдæр). Йæ царды йын мæнг, сайд, гадзрахат цы уыд, уый йын йæ поэзийы басгүыхт хорз...

Аз развæрдтæн табу кæннынæн адæмæн,

Амæ амонд уыцы фарны ардзынæн,

Мæ уды бæрны цалынмæ уа а дуне,

Гъе уæдмæ кæудзынæн аэмæ зардзынæн.

Ёвæдза, цас фылдæр рæстæг ивгъуийы Хостыхъоны мæлæттыл, уыйас цæсты тынгдæр ахадынц, поэт Цæрукъаты Алыксандр, йæ кæстæр аэмисис аэмбалы мысгæйæ, цы хъыгзæрдæ рæнхъытæ ныффыста, уыдон:

Аeftыдтай наэ дисыл алдымбыд ныхасæй,

Мах — районд дæ идзылд сæухур цæстæнгасæй,

Нæ Иры бæстæйы поэттæй хæрзуд.

Нæ кæмтты æрыгон аæфсинты рæсугъд!

Цы дæ зыдтам, уымæй дæ сæвнæлд — бæрzonдdæр,
Уынаффæ — тæрхоны — æппæтæй цыргъзондdæр,
Нывæрæн фæлгæты нæ уыди дæуæн:
Нæй фурдæн æмлæгъзбарц уæвæн.

О, скифты æфсадхон æрдынджын Зæринæ,
Сæрмæттæн сæ арцкъух бæхбазыр Хъуыдинæ,
Ныры Амазонкæ, алайнаг ирон,
Дæу мысдзынæн хорзæй — кæдyonг цæрон...

Фæлæ... О, уыцы æвирхъяу, зæрдæсæттæн «фæлæ»... Уый нывналы зæрдæйи арфдæр æмæ риссагдæр къуиммæ, æмæ уæд суанг нæ хуыздæр поэты къух дæр ныризи, ферхæцы...

Дæ равг нывыл не 'сбадт: лыгъд амонд дæ разæй,
Хъысмæты цæфтæ дыл æруадысты карзæй;
Рæстдзинадыл тохы æвзæрстай фыдтæ,
Нæ дунейы хæлдæй зæрдæскъуыд фæдæ...

Ныссыгъдтæ бынысыгъд, дæ мидарт зынджыты,
Дыккагæн нæм де 'мдых нæ уыдзæн рæхджыты...
Нæ къаннæг дзыллæйи æвæллай байтаман,
Цæмæн нæ фæлыгъдтæ ды ацы тыхст заман?..

Нæ Иры сагъæстæй, нæ Иры мæтæй

Дæ хъæрзын нæм хъуысдзæн, дæ хъарæг мæрдтæй!..

Зинаëйи сау хабар нынкъуысын кодта дыууæ Иры. Эвæццæгæн ыл кæй зæрдæ нæ фæрыст, ахæм нал баззад: «Хурхы уадындзтæ адымстысты æмæ улæфæнтæ ахгæдтой, зæрдæ адæнгæл æмæ туг ауазал, Ногбоны тækкæ къæсæрыл нын ацы фыдохы уац нæ дуæрттæ куы 'рбахоста, уæд», — афтæ марой кодтой «Max ду-джы» кусджытæ. Се 'хсанæй фæхъуыд сæ хорз æмбал, æгас Ирыстыны скаст æмæ ныккаст кæй хуыдтой, уыцы зынаргъ адæймаг: «Йæ зæрдиаг худтæй бавдæлон Дуне æмæ дзы цыдæр нал фаг кæны, — фыста поэт Кости Лизæ. — Энæ уымæй нал фидауы нæ бадт дæр, нæ бахызт, нæ рацыд. Уыцы сæрбæрzonдdæй-иу куы фæцæйцыди, уыцы хъæлдæг худт-иу куы ныккодта, уæд чи æнхъæл уыди, уымæн дæр йæ зæрдæ цæуылдæрты кæй риссы...»

Мæн у, æнхъæлут, амæндты бæстæ,

Æдзуходæр цыма зарын, худын, уарзын.

Цæмæй зонут, уæд цал хатты æз та

Мæ мæстытæ дæлгомкуыдæй ысуадзын?..

Поэты зәрдә әдзух дәр сыгъдис цырагъяу. Кәд зыдта: «Әгәр ирд судзаг тагъд фәвәййы сыгъд», уәddәр йәхииыл нә ауәрста. Фәсмөн ницәуыл кодта. Йә уды конд афтә уыд.

Бәргә, фидардәр әмә фәразондәр күң уыдаид уыцы әнәнцой зәрдә. Уәд фылдәры фаг сувдаид, фылдәр ың бантыстаид сഫәлдисын. Фәлә хъысмат әгъятыр у. Әрдәгыл аскъуыдта нә уарzon поэты цард. Ахуыссыд ирон дзырды аивады әрттивагдәр стъалытәй иу. Бамыр йә хъуытаз хъәләс: «О, уыцы изәр биндарәй ныррызтысты Ирыстоны тызмәг хәхтә, — хъарәгау ныккодта нә цытджын хистәр фыссәг Хъайтыхъты Азәмәт. — Нынниудта уад әмә Әрыдоны дон йә къанауы асалд. Скуыдта ләмәгъзәрдә уыг, әмә хъәды бәләстә кәрәдзийән тәфәрфәстә кодтой. Ирыстоны сәрмәе сау мигътә, мәрддзыгой устытау, әрбамбырд сты әмә сә цәссыг фемәхст. Мәй дәр удаистәй Хъәриуы цъуппәй ракаст әмә баудзыг. Хәккүырцәй күндәтә әрдз. Ирон аив литератураеи мәсыймә әнтәф бон аууон чи дардта, къәвда бон әм әртак әрхаяун цы мыдадзын бәлас нә уагъта, уый йә тәккәе дидинәг калгәйә афәлдәхт. Ирыстоны дыргъдонәй нал райхъуысдән сауцәст, сауәрфыг буләмәргъы зарын...»

Хостыхъоны әвәрән бон әнәхъән дзылләтә базмәлыдысты. Зындыңкөнд поэтән фәстаг фәндараст зәгъынмә сәмбәлдышты канд Ирыстоны бирә хъәутәй нә, фәлә Хүссар Ир әмә нә сыхаг республикәты минәвәрттә дәр.

Мәрддзыгой адәм стырәй — чысыләй нә урәдтой сә цәссыггә. Ирон ләппутә срәсугъд кодтой Зинәйи мәрдтәмвәндаг. Сә къухтыл әй бәрзонд систой әмә йын йә чырын цалдәр уынджы фәхастой.

«Цы йә фәзынд уыд сәууон стъалыйау а дунемә, — фыста ие 'мкусәг Дегъуаты Соня, — цы йә аңыд әнәнхъәләджы. Стъалыйау атахт, йә фәстә нә алкәй зәрдәйы дәр арвы ронау рәсугъд фәд ныууадзгәйә. Әрдәгфәлдәхтәй бazzад ие стъолыл йә чиныг, әрдәгфыстәй та — зарәг, әрдәгнозтәй фынгыл — йә Ног азы гаджидау. Йә райтуыраен бон ыл разылд галиуәй. Ног азы къәсәрыл фәзынд Зинә дунейи рухсмә 1937 азы әмә йә адзал дәр уыцы бон әрәййәфта 1995 азы...»

Әстайәм азты райдианы дард Скәсәны фидауц — Кувейт хәстривәд күң фестад, дзәгъәл бәстыхайау әй уарын күң сഫәнд кодтой, уәд ирон поэт, йә зәрдәйил хәцгәйә, фәдис

систа, ме 'фсымәртә — Евәйы хъәбултә — бынтон әнах-хосәй сәфынц, зәгъгә:

*Әмә та дзуарәнгәс ләппутә
Фыдәхы азарәй мәлынц...
Әнааххос руҳс сабиты утә
Әдзардәй арбәстәм тәхынц...*

Афганистаны хәст кәронмә куы хәңцәе кодта, уәд нә фыс-джытәй әрмәст Хостыхъон фәраст тәссаг балцы. Йәз зын фәндәгты цаутыл ныфыста уацау «Мә афгайнаг хәләрттә». Фәлә Зинәйән әппәты фылдәр, кәй зәгъын әй хъәуы, йәз зәрдә рыст Ирыстоны хъысмәтыл. Уый сәраппонд җәттәе уыд тохы быдырмә аңауынмә дәр.

*Исчи Ирмә хәрамәй куы фәхъуызы,
Уәд мә уды әнахуыр тых сабухы,
Уәд мә зәрдәйә сонт фәдис райхъуысы:
Амазонкәтәй искај уад-бәх мын!*

Поэт-патриот бәллыд, җәмәй Иры фырттән нә гыщыл зәхх сә къәхты бын куыд таса, нә тыхсты заман биндзагъд ирон хәстонтәм тәхудыгәнәг куыд нә уәм, нә кадылмard фыдәлтү ном куыд нә фәчъизи кәнәем, уымә.

*Чысыл ыстәм, фәлә әнә тых не стәм,
Әнәныфсәй нә бахизәд Хуыщау.
Нырма Сослантә сты нә фәйнәгфәрстә,
Нәма курәм Батразтә дәр әфстай.*

*Цыбыркъабаз ирон адәм, әгайтдәр
Дәхи сәрвәлтау амәлынән дә,
Дә хәстон фырттә стуыхынц та Бегатә,
Әфсады ныхмә иуәй дәр җәттә.*

*Ир не 'лхәны әндәр рәтты Иссәтә,
Хәстон бәх наем йә бахъуаджы — җәттә...
Гъе-ей, фыдгул, фәсайдзән дә дә зәрдә —
Фыды фарн Иры н' аңауы мәрдтәм.*

Хостыхъон Ирыстоны сомбоныл куыд удуәлдайә тох кодта, уый канд йә фыстыты нә зынди. Цәугәйә дәр, бадгәйә дәр йә урссәр хәхтә, йә нарәг кәмттә, йә уыраугә, знает Җәугәдәттә ләуууыдисты йә Җәстисты раз. Дзырдта-иу: «Кәд, мыйяг, аз фәстаг сылыстәг поэт дән нә Ирән? Дунейы фарн

ма зæгъæд, фæлæ йыл искуы дудгæ бон куы скæна, уæд ыл мæнæй зæрдиагдæр куыдтытæ ничи фæкæндзæн».

Йæ мæлæты фæстæ æцæгдæр зæххы æмуæз сай хъыггæ бавзæрста йæ уарzon фыдыбæстæ. Эрмæст Хъолайы цытийы стыр бæллæх æмæ Беслæны æнахъом сабиты тæригъæдæй дæр зæрдæ фæркгай хауди. Куыннае ссардтой ирон фысджытæ ацы æвирхъау цаутæ сæ уацмысты, фæлæ, хъыг макæмæ фæкæсæд, Зинæйы æмсæр барджын æмæ судзаггаг ныхас нырма никæй бон баци зæгъын:

*Мæ бон дын циу, цы зæрдæ дын æвæрон,
Мæ мæгуыр мад — мæ саурæхыс Ирыстон?
Дæ кæцы фырттæм дын кæдæм хъæр кæнон²
Зынгхуыстæй мын куы фæцыдтæ зынгхуыстмæ.*

*Мæ бон дын циу, фæлæ дæ рист, дæ тыхстæй
Нæ фæлидзæдзынæн цардагур кæдæмдæр,
Кæд та нæ фыдбон у Хуыцауы схуыстæй,
Нæ мæлæт дæр, нæ цард дæр иумæ 'рмæстдæр...*

Ирыстоны сыгъдæг, табуйаг номæй сæудæджер чи кодта, нæртон уæлвынгты бадгæйæ дзæбидыры здыхт сыкъайæ мæнг ард чи хордта, уыдон поэтæн æнæуынон уыдисты, æмæ-иу сыл карз уайдзæфтæ ныххуырста:

*Ирыстоныл куы бафты сагъæс, мæт,
Йæ хъысмæтæй фæтылиф кæнын зоныс,
Ныххъус вæйийис къуыртхор гæдыйайу уæд,
Дæхæдæг та дæхи йæ хъæбул хоныс.*

Нæ уынгæг, нæ иууыл лæгæвзарæн заманты Хостыхъон бас-туыт разагъды фæдисонæй. Йæ удæй арт цагъта. Кæйдæртау йæхи нæ бафæсвæд кодта. Равдиста, бирæ нæлгоймæтæн цынæ бантыст, ахæм стыр лæгдзинад. Йæ ныфсхаст, уæздан ныхас анæрыд канд дыууæ Ирыл нæ, фæлæ æгас бæстыл. Ахызт Уæрæсейы аräентæй дæр.

*Иры куы ныддардæуыд артмæ,
Куы сси æхсæн мысан йæ риу,
Уæд, амæндтæдæттæг, æгайтма
Дæн æз сæ фæдисæттæй иу...*

Зинæйæ алы нуар, йæ алы тугдадзинæй дæр фидар баст уыд йæ фыднуæзæгимæ. Энæ ирон дон, æнæ ирон фæндыры цагъдын цард ад нæ кодта. Цыфæнды дард балцы дæр-иу мысыд,

Дзыцдайы әнгүйлдзфәйтә ңы кәрдзыныл баззадысты, уый әхсызгон тәф. Фәсхәстү гомкъах, стонг бонты ног хоры фәзындамә йә бывыцъәрттә чи хордат, колхозон быдырты әрдәгсалд гагатә йә фәдджитәм чи уыгъта, әрмәст уыдон бамбардзысты поэты зәрдәрис ныхәстә.

*Әз мә зәрдәйи рәхыстәй
Иры урссәр хәхтәм баст дән.
Әз мә гуырдз, мә ныхыфыстәй
Ардәм царды бонтәм хаст дән.*

*Әз мә уарзоны җәсттытәй
Баст — мыттагмә дәр мә Ирмә,
Ме стыр цин әмә мә рысттәй
Баст дән ацы зәххы риумә.*

*Баст дән райгуырән уәзәгмә
Әз Дзыцдайы урс дзыккутәй,
Баст — нә къонайы фәздәгәй,
Баст — сәнныкхизән цъәх къултәй...*

Әнцион нә рауд йә цардвәндаг Зинәйән. Йә фыд Ахмәт раджы амард, йә фараст сабиый ма әнахъом куы уыдысты, уәд. Авд хойы әмә дыууә әфсымәры. Уыдон ныййарәгән сә къахыл сләууын кәнүн әнә йә хистәр чызгәй йә бон нә бауыдаид. Әмә Зинәйән йә кәстәрты мәт сиси йә сагъәсү сәр. «Чызгау, аегәрмәгуыр, йәхи исказмән абуц кәнүны бол дәр ай нә уыд, никуыдәр ай йә уәлә рәсугъд дарәс скәнүнүл ахъуыды кәнүнмә равдәлд, никуыдәр йә дзыхмә аддҗын комдзаг сисинмә».

*Баба, о, афтә-иу куы загътай, —
Хәдзар әнә ләтгәй әгад у, —
Уәд ды ңы ныфсы бар ныууагътай
Идәдзәй' нафоны нә мады...*

*Әз ма йын авәрын ныфсытә,
Фәлә хуыздәр зоны йәхәдәг,
Йә фырттә сты нырма чысылтә
Әмә йын чи уыдзән хуымгәнәг...*

Хостыхъон йә иу әмдзәвгәйи ныфсджынәй зәгтьы: «Кәд уый Хуыщауы иу къәртт у мә уд ?» О, сыйгъдәг әмә рәсугъд уд тәлфыд йә риуы. Фыдәхы уагәй йәм мур дәр ницы уыд.

Уымæн ыл афтæ әнувыд уыдысты, чидæриддær æй зыдта æмæ күиста йæ фарсмæ, уыдон. Цæвиттон, Зинæ телеуынæны мæнæй дзæвгар раздæр күиста. Режиссертæ, оператортæ, иннæ кусджытæ дзы æдзухдær æппæлысты, мысыдысты йæ.

Нæ шофыртæй мын иу ахæм хабар радзырда: «Хостыхъонимæ æрмæст иунæг хатт ацыдтæн командировкæйы. Фæстæмæ здæхгæйæ нæ фæндаг ракодтам Хъæдгæроныл. Йæ хъæуккæгтыл, йæхиуæттыл фæзылд, тынг ыл фæцинтæ кодтой. Фынгтæ дæр нын ацараПтой. Стыр бузныгæй сæ баззадыстæм.

Уый фæстæ бирæ хæттыты лæгъстæ кодтон Зинæйæн. Мæхи хардзæй дæр дæ аласдзынæн, æрмæст ма дæ хъæлдзæг худт фехъусон, зæгъгæ. Зæрдæтæ əвæрдта, фæлæ нын нал бантыст. Аңдæр күистмæ ацыд...»

Ацыд, фæлæ йæ раздæры æмкусджыты нæ рох кодта. Күи-иу тæхгæуадæй æрбауад, куы та-иу телефонæй афарста: «Цæй, күид стут, мæ цæгат ?»

Иу райсом та нæ литературон-драмон редакцийы дуарæй йæ сæр æрбадардта. Рæстмæ нын салам дæр нæма радта, афтæ Цæгæраты Глеб йæ фæстæ алæууыд. Йæ хъусы йын цыдæртæ адзырдта æмæ уæртæ фæуайынц кæройнаг уатмæ. Сæ фæдыл ныххал сты Баскаты Уырызмæг, Гаджиты Илья, Дауыраты Зоя, Берозты Тамарæ, Четойты Ирае, Хуырымты Верæ æмæ ма ноджыдæр чидæртæ. Цы базонын хъуыд — ныртækкæ та бæстæ сæ сæрыл сисдзысты. Сæ зæронд, иуæй- иннæ хъæлдзæгдæр хабæрттæ, æримысдзысты. Аз дæр мæ күист фæуагътон æмæ уыцы уаты фæмидағ дæн. Глеб æмæ Уырызмæг алы хъæлæстæй фæзмыдтой сæ рагон хæлæртты, зындгонд артистты. АҔрхауд дзы нæ сæрдар АҔгъуызарты АҔхсармæ дæр. О, хæдæгай, уыцы афон нæ хицау цыдæр мæстджынæй æрбацыд кæцæйдæр. Йæ бæзджын туфлитæй кусæнуæтты дуæртæ тъæппыта кæнгæйæ æрзылд æртыккаг уæладзыгыл. Цыиуызмæлæг дзы нæ разынд. Кæройнаг дуармæ куы бахæццæ, уыцы тækкæ минут Глеб ие 'намондæн АҔхсары фæзмыдта: «Бездельники! С кем мне приходится работать!» Уаты уæвджытæ иууылдæр ныххудтысты, фæлæ дуарæй сæрдары урс сæр куы 'rbазынð, уæд күиддæр фесты. Бамбæрстой, æнæ мастæй кæй нал бazzайдзысты, уый. Фæлæ АҔхсар Хостыхъоты Зинæйы куы ауыдта, уæд йæ тызмæг цæстæнгас цыдæр фæци. АҔфсонæн ма гыццыл бахъуыр-хъуыр кодта, стæй, Зинæйы сæр йæ дæларм æрбакæнгæйæ, загъта:

«Әмә цы мәңг фәзәгъын? Бон-изәрмә сә зәрдәйы дон уадзынц ацы...»

— «Бездельниктә», зәгъынмә хъавыс? — фәрәвдз әм Зинә. Фәсивәд ногәй ныххудтысты.

— Әмә уәд утәппәт замманайы телевизион равдыстытә дәхәдәг иунәгәй фәкәныс? — ногәй хъазгәмхас фәрәхуиста сәрдары Хостыхъон.

Ноджы хъәрдәр худын азәлыд әнәхъән студийыл. Суанг фыщаг уәладзыгәй техникон кусджытә дәр суадысты, цы хабар у, зәгъгә. Зинәйы куы ауыдтой, уәд ыл тынг бацантә кодтой. Йә рагон хәлар Фәрниаты-Гокъонаты Кабә ма йын арфә дәр ракодта: «Ды нәм куы суайыс, уәд фәцардхъом вәййәм. Даң цәрәнбон бирә!..»

Әңгәйдәр, Хостыхъон кәмдәриддәр куыста, Цәгатәй Хүссармә — йә фәстә уагъта рәсугъд әмә фәрнәйдзаг фәд. Әмә ахәм диссаджы удыхъәд уәларвәй әрхаугә наeu. Цоты хистәр ай йә мады губынәй рахаста:

— Ме 'мхъәуккаг, мә сыхаг Хостыхъоты Зинә зәххыл ныууагъта, дардмә чи зыны, ахәм фәд, — фыста Стъараполы цәрәг Чехойты Джерихан. — Әз-иу скъоламә мә пъартфелы хастон хәстон сгуыхт хъайтартә Суворовы, Кутузовы әмә иннәтү чингүйтә, Зинә та — Пушкины, Лермонтовы, Къостайы әмдзәвгәтә. Нә ахуыргәнәг Хүйтъинаты Мисурхан уый куы зыдтаид әмә Хостыхъоты сау рәсугъд чызгәй зынгә ирон поэт рауайдзән, уәд-иу ын йә чингүйтә нае истаид. Мән уырны, хъәдгәройнаг фәсивәд сә зындгонд әмхъәуккәгты фарсмә Ахмәтү чызг Зинәйән, куыд әмбәлы, ахәм цыртдзәвән кәй сәвәрдзысты, уый.

Ныхас ныхасы къахы. Әхсайәм азты педагогон институты филологон факультеты куы ахуыр кодтам, уәд ме 'мкурсон Джыккайты Шамил әдзухдәр йә дзыппы хаста Хостыхъоны къаннает чиныг. Фадат-иу ын куы фәци, уәд нын-иу хъәрәй каст йә уарзон әмдзәвгәтә. Уыцы уацмыстәй әппәтү фылдәр мә зәрдыл бадардтон иу: «Афтә мәм фәкасти». Үәдәй нырмә мә къухы нал бафтыд, фәлә йә хъуыды цыбырәй уыд ахәм: чызджы уарzon ләппу балхәдта кәлмәрзән әндәр чызгән, әмә йәм ныр афтә кәсы, цима ләппу «арвы цъәхәй раскъуыдта гәбаз, әмә арвы уыцы скъуыдәй уары мит».

Бирәвәрсыг әмә мидисджын у Зинәйы поэзи. Әңцонтәй йыл аххәссан нәй. Кәд искуы фадат фәуаид. Ныр та уал нә цәститыл ауайын кәнәм разагъды поэты ивгъуыд царды ңаутәй зыбыты иунәт ныв. Мәйрухс хъәууон изәр. Фәсивәд баңысты ирон хъазты. Әзсәрәндәрәй зиләнтә кәнынц, фәндүрү әрдхәрән цагъдмә сә фәллад уадзынц. Әмә дзы, әвәеццәгән, ници бафиппайдта, хъазты кәрон, пәләхсар хәрисы бын, быйгъуыртә къабайы кәй ләууы саулагъз гыщыл чызг. Йә даргъ дзыккүйи къәдзил фырадәргәй йә амонән әнгуылдзыл ыздухгәйә джихауәй кәсси, йә цәститы әрвдәфәй йә чи судзы, уыцы сагәлвәст ләппумә. Цәмәй хәйрәт уыд әвзонг амондагур рәсугъд, җавәр фидән әм әнхъәлмә кәсси, Ирыстоны хуыздәр сыйистәг поэт кәй сүйдзән, йә ном дәрдтыл кәй айхъуысдзән, уый...

Кәд йә хъысмат фәндон хорз нә рауд, бавзәрста бирә карз тухитә, судзгә мәститә, «йә рустыл уад фыдәнхъәлы цәссиг», әгүүппәг дуне йын әхсыйда йә риу, уәддәр йәхи әнамонд нә хуыдта. Уәддәр йә ныфс цәуылдәртыл әнцой кодта, зәхта йә цардмә. Раисә Ахматовайы номарән әмдзәвгәйи фыста, нә удты хъарм, дам, бazzайдзән нә фәстә, ног фәлтәртә нә ферох кәндзысты нә зардҗытә, «хәсдзыстәм зәххы удән фарн».

Хостыхъоты Зинәйы фәстаг әмдзәвгәты әмбырдгонд «Әрвнәрыны размә» мыхуырәй рацыд поэты мәләтәй къуыри раздәр. Автор ын федта әрмәст йә сигналон экземпляр. Чиныгән разынд цыдәр символикон нысаниуәг, ома, «әрвнәрыны размә цы сабыр рәстәг раләууы, уымәй спайда кәнәм, цалынмә арв нә ныннәрыд, уәдмә». Фәлә, нә дзырды дәснүйи хъысметау, әгәр цыбыр рауд үүцү сабыр рәстәг. Йе сфаелдисәг цыма йе уәнү каст, афтә әвиппайды арв ныннәрыд. Әмә канд нәргә нә ныккодта арв, фәлә цәвгә дәр. Уымәй дәр йә гуыраен бон, дзаг фынджы уәлхъус куы бадтис йә хәләрттимә, йә ног чиныгыл ын куы цин кодтой, уәд.

Поэт афәдзы афонтәй әппәтөн фылдәр уарзта уалдзәг:

Ысхызт та зәрдә зымәджы ныккәндәй,

Цъәх уалдзәг та мын райдытта кәлән...

Цыма-иу ын әрвилас дәр фыццаг уалдзәг әмә фыццаг уарзт әрцыд, афтә әнкъардта йәхи. Әдзухдәр бәллыд әрвгъуыз фәлыст бонтәм, уалдзәг иууылдәр цъәхснагмыр уадындзтә

куы фесты, уәд. Дзырдта-иу: «Exx, уыңы бонтәй ма исты, иунәг иу хәфсы уаст дәр фәуәд».

*Аңу 'мә та ногәй худ кәл-кәләй,
Сай дә кафтәй сау ләппүты, сай.
Раджыйы ыссәдзаздзыд зәрдәйә
Тай дә разы, сойдзырагъяу, тай.*

Уалдзәг әрпәуы, фәлә йын зәры бон раздәры ад нал кәны. Авдудон, әнусон кәй әнхъәлдта, уыңы сызгъәрин әвзонджен дуг йә иувәрсты, әнәзонгә бәлләцнонау, афардәг. Рәстәджы фәлмы аныгъуыл. Кәддәрау уалдзәгыл тәрттәтыгъдәй нал ёмбәлы. Де 'нәрцыд, дам, хуыздәр уыдаид де 'рцыдәй, ныр, дам, мә уды нал зәлынц дә цъәхснаг зәлтә.

Ақас-ма, дә развәндагыл бур зәйтаяу

Джих бәләстә бур сыйфәр күйд ызгъалынц.

Фәлә уәddәр... Уәddәр ма «'ууәндагәй рагау йә къухтә арвы цъәхмә дары». Уәddәр әй уырны, йә нуәрст бонтә кәй әрчъицидтой йә риуы әмә ногәй уәләрвты кәй тәхдзысты.

*'Мә та кәд нәуәгдзыд цъәх кәрдәгыл
Къәсәрмә әрбафәд уаид фәд,
Цәст та 'рхәцид иухатты әндәргыл,
Зәрдә та ныммәйрухс уаид уәд...*

Фәлә, хъыгагән, нә зәрингүирд поэт дзәгъәлы йәхи буц кодта. Рәстәджы цалхән фәстәмә разилән нәй. Фәстәмә раздәхән нал ис Зинәйән йәхицән дәр. Әдзардәй фәхъуыл, әрхъәцмә дәр кәуыл нә ләууыл, йә уәдәй фылдәр кәй уарзата, уыңы фәрныг дзылләтәй...

Йә хуыздәр хәләрттәй иу — Дзаболаты Хазби 1969 азы әнәнхъәләджы цардәй куы ахицән, уәд Хостыхъон стыр зәрдәрисгәйә фыста:

*Рәхдҗы та 'фтаудзән рагуалдзәг цъәх къуыбыр,
Әрмәст дәуыл уый не 'рцәудзән, әмгар!..*

Хазби ие 'цәг дунемә аңыд Доныскъәфәнты бон. Зинә дәр не 'хәнәй фәхъуыл тъәнджен мәйы, Ног азы къәсәрлы. Ныр сә дыууә дәр никуыул фендзысты, бәләстә урс дидинәг куыд калынц, «сәүмәраджы фәлмән къәвда күйд уары». Нал әм бадардзысты сә къухтә, нал бацин кәндзысты зәрватыччыты хъуырруйыл. Әнустәм сә уалдзәджы цинәй әнәхай фесты.

Әвәццәгән, Хостыхъон хұыматәджы нә загъта: «Арвы

цъæх ме 'нусон бынат у» æмæ кæд, æцæгдæр, næ тæригъæддаг зæххæй тæргайæ фæлыгъд уæлæрвтæм..

Поэт йæ иу æмдзæвгæйы фыста, рæсугъд зæрдæ, дам, næ мæлы. «Уый фесты ном, дунейы фарныл бафты»... Зинæйы зæрдæ дæр næ амард, «цырагъдарæй баззайдзæн мытгагæй-мытгагмæ, цалынмæ зæххыл ирон дзырды фарн лæггадиуæг кæна, уæдмæ»...

*Æрдз, мыттайаг, мæ ку' айсай ды фæстæмæ, —
Фестын кæн сæууон ыстъялы мæн,
Кæд кæсин Ирыстоны зæрдæмæ,
Калин уым æнæрмынæг тæмæн.*

*Фестын мæ кæн рухс хуры фыццаг зынг,
Хæхтыл-иу мæ цадæггай æруадз,
Фестын мæ кæн рагуалдзæджы уаз сыг,
Удхосæн мæ Иры зæхмæ 'ртадз...*

Оххай, Зинае, дæ зæрдæмæ цы æрвон рухс калд, уый дæ куыннаæ сласта ингæны комæй дæр, куыннаæ дæ раздæхта æрцу æмæ ма 'рцуы фæндагæй! Æвгъау, æгæр æвгъау уыд саумæр сыджытæн дæу хуызæн цардæмхиц, цардмондаг хæзна адæймаг.

Фæлæ цы чындæуа? Хъысмæтимæ хъæбысæй хæцæн næй. Уымæн дæ курæм мæрдтæм: кæд дын гæнæн ис, уæд ма иу хатт сæрбæрzonдæй дæ царды айдæнæй акæс æмæ фен: дæ уды цæхæр næ бамынæг, æнусмæ стъялыяу тæмæнкалгæ æрттивдзæн дыууæ Иры сæрмæ, ирон чызджытæ дæ зарджыты ныхæстæ кæндзысты сæ уарзæттæн, дæ дзырды фарн дунеты йæхимæ æрыхъусын кæндзæн...

ХОСТЫХЪОТЫ Зинә

МÆ ЦЫРАГДАР

ИУХАТТАУ ЗАР

Заремәйән

Адәм рәстылдзурәг не сты әмхуызон,
Фәлә сыл ма сив дә зәрдә уәеддәр...
Уастән куы ныммәлид калмән йә хуыздәр,
Үйй у кәдфәнды хәңзынмә Ҙәттә...

О, мæ бон, бабыхс дә уды әфхәрдән,
Де 'нкъа́рд хъуыдытә дәхицәй фәсур!
Уардитыл ма 'ркал дә Ҙәссыджы 'ртәхтә, —
Сусәг ныхәстә сын иухаттау дзур.

Цард, мæ хур, тох у, дә тыхтә дзы бавзар,
Макуы дә ма фенон мастәй хъәрзгә!
Азар та, иухаттау, сабыргай, азар
Уалдзыгон сәумә нә даргъ кәрт мәрзгә.

Фендзынә: райсом дыл арвәй аәркәлдзән
Мин хуры тыны — дә къухтә сәм дар! —
Цәй-ма, ысби сә дәхицән кәлмәрзән,
Де 'взорг рәсугъд сәнттыл иухаттау зар.

НЫББАР МЫН, УАЛДЗӘГ

Ныббар мын, уалдзәг, бацыдтән дә хъыджы, —
Мæ масть дә фәхурх кодтон кәддәр.
Мæ зәрдәйы кәд бампылдтә дә хъузджы,
Уәеддәр аз дән дә бур ләпшын, уәеддәр.

Үәddәр дә фәллад буләмәргъ дән, уалдзәг,
О, ма мә алидз, иухаттау мә уарз.
Әри-ма мын дә рухс зәрдајә уадздзаг,
Нымпъузон дзы мә уды хъәдгом әз.

Дә цъәх авдәны аузон мә сәнттә,
Дә хъарм риуыл әркъул кәнон мә сәр...
Әмә фәсәттон Музәйы къәсәртә! —
Мән зарын фәнды буләмәргъы 'мсәр.

* * *

Ехх, цәй диссаг вәййы, цә,
Сонты бонты уд! —
А зәххыл цы нәу әңәг,
Уыл дәр әүүәнд:

«Нәй фыдәх әмә хәләг,
Нәй зыд әмә 'лгъин,
У зәдәй сыгъдәгдәр ләг,
Нәй йә конды хин...»

Гъәйда, чи уромы дәу! —
Хъәр кә: «'Мбәлтта — хәрх!»
Алы 'мбал җембал кәй нәу,
Уый мын цу 'мә зәгъ!

Уый фәлтау мә куызд ысхон,
Зәрдә дәр ыстон!
Гъе уәddәр, мәгуыр мә бон,
«Ис, ис, ис», — дзырдтон.

«Ис әмгары цәсгом, ныфс,
Ардбахәрд дәр ис!..»
Ныр мәхижән зарын: «Ис Гино, гино, гис...»

АЕНГУЫЛДЗВӘДТАЕ

Дзыцца!

Кәм дә, Дзыцца?

Дә пецы арт куы судзы!

Ам хәдзар иууылдәр быгъдәгдуар куы у, гом.

— Ай, чи дә, кәцы дә? Дзыцца ныртәккә суайдзән,
Мә хай, дам, ауынон, — куы йә фесафой хъом.

Йә картоф бафснайдта, нәма 'ртыдта йә нартхор, —
Дзырдта сыхаг зәронд ус аәмбонды сәрты, —

Аәрбад уал пецы раз, дәхи ысхъарм кән артмә,

Рәстмә дәр нал уынын... Йә кәцы чызг дә ды? —

— Аэз дәр та фәссохәй уә фенынмә аәруадтән,
Зәгъын ма, цалынмә фәндәгтә ис, уәдмә...

— О-гъо, аәмбарын дә, аәмбарын, мә хур, раст дә,
Фәуон дә Дзыццамә хабархәссәг, уәдә!

Кәд та дзы зәрондмә дәр сирый къус аәрхауд!

Йә кәрдзын ма басудзәд, пецы ма и кәд...

Кәрдзыны 'хсызгон тәф, дәуимә ләг цы сбари?

Нартхоры хъарм кәрдзын... Дзыццайы 'нгуылдзы фәд...

О, ацы 'нгуылдзвәдтә — мә кувыны цырәгътә,

Сымахән табумә цәүдзынән ардәм әз, —

Дзыцца йә хъарм къухты мә къухтә цыма дардта,

Цыма мә уды 'ргъевст йә дәллагхъуыр аәртәфст.

МАЕ ЦЫРАГЪДАР

Уәдә цы 'взонг, цы ирд уыдыстәм,

О Мәй, ды дәр аәмә әз дәр!

Зәххон цин иу нуазәнәй нуәзтам,

Мә хо — мә цырагъдар, кәддәр.

Дыууә рәсугъд чызджы уыдыстәм,

Нә рухсәй-иу куы ныррухс рагъ,

Уәд-иу цыллинджытәй цы 'фсәста

Гамболы донуыләнты маx!..

Фәлә ңы загъдәуа хъысмәтән, —
Хәйрәг! Къәдзилджын у бынтон,
Зәххыл дәр, арвыл дәр — фәлитой,
Зәххыл дәр, арвыл дәр — зындон.

Йә ңәфтәй иухатты цин нал ис,
Әрзәронд кодта мәен йә хин,
Быценон — хәфсытимә найыс
Ды дәр әнцад малы дәхи.

* * *

Цәй, кәм хаттә, уарzonдzинад — сау ләппу,
Цы дәлдәэхтәй уыди дә фәндаг уагәры!
Хуры чызджы н' агуырдтай кәд, атъәпп уай,
Иу хатт дәр куы нә ауадтә ме 'мгәрон...
Де 'нәрпүд хузыздәр уыд ныр дә фәзындәй, —
Ныр мә уды 'взонджы зәлтә нал зәлынц...
Акәс-ма, дә развәндагыл бур зәйтау
Джих бәләстә бур сыфтәр куыд ызгъалынц.

ЦӘРГӘСТАЕ

Тәригъәддаг ләппынтае зәххән пас и!
Әнә базыртәй мәргътимә тәхынц.
Пәррәстгәнгә сә тъәшп фәңәуы цъасы,
Сәхинимәр, цәргәстә стәм, зәгъынц.

Бәллынц әңдәг цъәх-цъәхид арвы мусмә,
Цәргәсзиләнтыл ахәссынц сә ңәст.
Ныхастә и цәргәсзиләнты хъусы,
Әмә та цъасы райхъусы сә дзәхст.

О, уымән сын әнәуынон у цәргәс, —
Сә утәе сты хәләг әмә хәлмаг:
Цәргәс, зәгъынц, куы нә уайд сәрәгас,
Цәргәстә уәд мах хониккой хәрзаг...

Мәгуыр сә бон тәригъәддаг ләппынтае!
Цәргәсмөндагәй ивгъуый сә цард,
Цәргәстә никуы суыздысты әеппындәр,
Нә бамбардзысты арвы цъәхән й' ад.

ХАЕЛÆРТТАЕМ

*А*лмуд, амзард, амцин, амцәссыг
*А*ндзэрстам иу гуылы бын арт.
 Нæ зыдтам хин митыл аервæссын...
 Ныр нæ цытæ сарæста цард!—

*А*ерцыд цъаехснаг ехсæй нæ фærстыл,
 Куыйтæ нæ сарæста, фыстæ.
*А*мæ йæ къæсæртыл æнæфсæрм,
 Ыстæг мæн фæуайæ, хуыссæм.

ХÆФС

Мæ рудзынджы бын уагæры цы ссардтай?
 Гъер ацу 'мæ дæ хъæр-мароймæ 'рцынд кæ,
 Дæ хорзæхæй, цы сар дæ и, цы катай?
 Фæдзурынтыл дæ ацы 'хæв дæ зынтæ.

Цы бæллаэх аерцыд, уагæр дæ цы хъæуы,
*А*ви Хуыцауыл де 'дылытæ хъарыс? —
 Цы ныууагътай дæ цынфдзæстытæ хъæуы?
 Тæвд асфалтыл дæхи фыдбонæй марыс.

Цы хорз агур фæпцидтæ ардæм уагæр?
 Кæд афтæ 'нхъæлдтай, горæты лæвар у?!
*А*ви нæ зыдтай ацы ран нæ уавæр? —
*А*рвилбон ныл сæгдзыд къæвда кæй уары.

Лæджы зонды нæргæ хтылма ныл уары,
 Куы нæ бабыхсид мах царды уæйыг дæр.
 Куыд фæræдыдтæ? Ау, бындз дæр куы 'мбары,
 Цæрынмæ горæт хъæуæн нæу йæ рыг дæр.

Гъеуымæн фæлыгъд булæмæргъ дæр махæй
 Йæ хъæдбæстæмæ, ма рафта йæ хъæлæс,
 Уæд ма дæуыл та чи батыхсæдзæн, оххай!
 Дæ зæрдтытимæ а зæххыл кæй хъæуыс?!

Цы мæ фæрсыс? Цæуыл тоныс дæ фærстæ?
*А*вæццæгæн мын тынг зондджын æнхъæл дæ?
 Нæу горæт, хъырру, æз амæ дæу бæстæ,
*А*мæ фæстæмæ афардæг уæм хъæумæ.

Ениу ма уым дәр, гъәйда-гъа, ыссарай
 Цъымарабынта, раздәрау кәм ңәрай...
 Аңхъәлдән, ис ма кәлдзагәй нә сара,
 Уым бабырдына пецы бын кәлдәрау.

Фәлә та-иу куы радарай дә цъәх сәр. —
 Тәрсдзынән дә нә кадавар кәрдзынән,
 Аәмә та дә, Дзыццайы фәстә 'мбәхсә,
 Аәз каухаләнәй мидәмә тәрдзынән.

Ды та-иу уәд фәпәйлидззына, мардзә,
 Тәдзынәгтәдзән къанаумә фыртыхстай,
 Аәмә дыл арвәй ирд әертәхтә хаудзән,
 Дә уазал рагъ дын тәдзынәг әрыхсдзән.

Мә хәлар хъырру, махән горәт сау у
 Аәмә ныщәвәм сабион бәстәмә!
 Аәрмәст та-иу кәлдәр ахсәвтау самон
 Дә иугәндзон ахцион зарәг фәстәмә.

* * *

О Евә 'мә Адамы әт, ың кодтам? —
 Иу иннәуыл йә хәңгәнгарз ныххуыфы,
 Нә Зәхх — нә Мадәй нарты гадза скодтам
 Аәмә райәм къәбылатау йә хүылфы.

Нә кәрәдзиуыл нал уадзәм хъуын-әрду,
 Нә кәрәдзиуыл сагъуыдистәм, оххай,
 Хуыцауәй зәхх әнәууәрстәй ләвәрд у,
 Нә дзылы зондәй махәй уый ныррох и.

Аәмә йә фаркгай алырдәм рәмудзәм,
 Кәй фылдәр фәуа, уый ысси нә сагъәс,
 Кәрәфы монц ысхәйрәг и нә гуырдзы,
 Ныйярәг Зәхх әрра зәнәджы ахәст...

Нырма нын бары не 'рратә, нә мад у,
 Фәлә наем уый куы смәсты уа, куы смәсты,
 Уәд ма дзы райсдзән н' алчидаир нымадәй
 Йә дәргъ әмәе йә уәрхы фаг әрмәстдәр.

ТУАЛЛАГ Юри

КОСЕР

Историон уаңау^{}*

ДÆСÆМ СÆР

уалгомы хъæутæм фæдисы фæцыдысты Салгиры фидиуджытæ. Хъусын кодтой:

— Райсом аходæн афон хъæуты нæлгоймæтæ сегас дæр æнæмæнгæй хъумæ сæмбæлой Къорайы æппæтадæмон æмбырды! Сылгоймæтæн дæр ис æмбырдмæ цæуыны бар! Эрмæст сын хъæлæс кæныны бар нæ уыздæн!

Къора, Алака, Гли, Уатъат, Ламисон æмæ иннæ туаллаг хъæутæй дунейы дзыллæтæ æрцыдысты Хуры фæзмæ æмæ, арвæй дур куы æрхаудаид, уæд зæххыл нæ сæмбæлдаид.

Ныхасы бар ракуырдта Туалгомы хистæр Сæрмæт.

— Фæдзурынц, зæгъгæ, нæ фыдæлтæ кæддæры заманты куывтой Хурмæ. Ныр дæр арах сдзурæм: «О, Хурты Хур!» Рæстæг ивылы, цард ивы, ивынц нæ закъонтæ, не 'гъдæуттæ, суанг ма нæ дин дæр. Эз æмæ Салгир нæ дины ныхмæ не стæм. Гье, фæлæ нæ кæцыдæр æгъдæуттæ æмæ нын фæткæн цы баззад, уыдонæй цæмæдæрты, куыд хъуыды кæнын, афтæмæй æркæсын хъæуы, ныры ног домæнты аккаг сæ хъуамæ скæнæм. Кæй зæгъын æй хъæуы, нæ уынаффæтæ нын хорзыл куы банимайат, уæд.

* Кэрон. Райдайæн журналы ацы азы 10 номыры.

Адәмы әхсәнәй райхъуист, бамбарән сын наә уыди, ахәм уынәртә.

Сәрмәт райдыңта ноджы хъәрдәрәй дзурын:

— Басабыр ут! Ныртәккә уын ай бәлвырдәр бамбарын кәндзынән! Дзырдаг хъуыддәгтә лыг кәнини бар ис наә хистәртән! Иууыл ахсжиагдәр хъуыддәгтә та сты фәтәджы бәрни. Гъе, фәлә дзырдаг хъуыддәгтә раст лыгтонд не 'р҃а-уынц, уымән әмә наә тәрхонхәссәг хистәртәй алчидаң алы хъуыддагмә дәр цыдәр пайдамә әнхъәлмә кәсси. Нә фәтәг Салгиры фәндөнмә гәсгә хъуамә ацы әмбырды равзарой, әрмәстдәр адәмы иумәйаг әмбырды коммә чи кәса, ахәм сәрибар әртә тәрхоны ләдҗы. Чи хъуамә уой уыңы әртә тәрхоны ләдҗы?

Цалдәр ранәй радзырдтой:

— Сә иу Арабат фәүәд!

— Иннә Ростом!

— Әртыккаг Бадурә!

Бирә радзур-бадзуры фәстә уыңы әртә ләдҗы скодтой тәрхоны ләгтә.

— Ныр та мын әнә зәгъгә наәй, зәрдә дзы бамәгуыр вәйиы, ахәм хъуыддаджы тыххәй. Уегас дәр зонут, наә сәйраг дзуарыләг Саукуызд азимаг митә кәй кәны, уый. Кәд ам ис, уәд йәхи равдисәд.

Саукуызд размә раңыди.

— Зәгъут-ма мын, Салгираң әзвәрәй цы ракодтон? — ма-сты цәхәртә калди Саукуыздзы цәстытәй.

— Ди, Саукуызд, әдзәсгом дә! Да митәй дзуарыләдҗы ном сәгад кодтай, — дзырдта Сәрмәт. — Сылгоймәгты фәдыл әфтиyd дә. Фыны дәр кәй никуы федтам, цыдәр ахәм бәрәгбәттә әрәмиссыс, алы ләвәрттә дәхицән домыс. Уый та фәрнджын ләдҗы бынат у!

— Мәнән баивән куыд ис? Дзуарыләдҗы бынат фәлтәрәй-фәлтәрмә цәуы! — фәхъәр ласта мәстәй цәхәртә каләт дзуарыләг.

— Дау чи баивдән, зәгъыс? — бафарста Сәрмәт әмә йә фарстән йәхәдәг дзуапп радта. — Адәм! Адәмы фарн бирәу! Раст наә зәгъын, хорз адәм?

— Тынг раст! Худинаггәнәг у!

— Уәдә афтә, туалләгтә. Тарандженесы кувәндоны хистәр

дзуарыләджы бынаты аккагыл нымайын Хуыңауы фарнаң хайдын Арианы. Туалләгтә, цы зәгъүт сымах? — бафарста Сәрмәт.

— Эз фәраздәронәй алчи йә ныхас әппәрста. Сәрмәты фәндоны ныхмә дзы ничи рацыд.

— Арианы тыххәй нә уынаффә сфидалар. Ныр та зәгъдзынән мәхи тыххәй, — урсачье зәронды хъәләс фәмынәгдәр. — Туалгомы хистәры бынаты бәрны уәз хәссынән әгәр фәзәронд дән әмә уә курың: суәгъд мә кәнүт әмә дзы мәнәй әрыгондәры сәвәрут.

— Нә зынаргъ Сәрмәт, зәгъ-ма, дә бынаты аккаг кәй хоны? — райхұысти кәйдәр хъәләс.

— Max Салгириимә Сидамонты мыллагәй равзәрстам рәестәрдә, қытджын Болайы.

— Бола! Бола!

— Хуыңауы уарzon ләг!

Комбәсты хистәры бынатмә әмзондәй әвзәрст әрцыди Бола.

Гъе уыңы рәстәг Тарапанджелосы кувәндөнмә фәцәй цыди Саукуыздз, иә әмдин адәмъил иә карз әлгъыстытә калдта. Салгириимә хәләгәй мәләгтә кәрәфдзәст Горгайау. Саукуыздз фәтәгәй дәр әмә адәмәй дәр иә удхәссәт уыдта. Иә бәллиц уыди адәммә уәле дәләмә кәсын, туалләгтә та сәрибараурзаг уыдысты әмә суанг сә фәтәгтән дәр бирә қыдәртә нә барстой. Салгири та адәм уарзой, зәрдәхәлар әмә рәстаг ләг кәй уыди, уый тыххәй әмә йын кад кодтой.

Әгас комбәсты қәрдҗыты әмбырд кәрөнмә фәцәйхәецә кодта, уәд Салгир сыйстади, бирә заманты әрбадән күуырф бадәнау чи сләгъз, уыңы дурәй әмә иумәйаг хатдзәг скодта:

— Зынаргъ туалләгтә, абор ахсджиаг хъуыддәгтә аскъуыддаг кодтам. Иу ныхас ма мә зәгъын фәнды әмә мәм байхъусут. Max кувәм Сафамә, Фәлвәрамә, Әфсатимә, Куырдаләгонмә әмә иннә хуыңауттәм. Табу сын уәд! Гъе, фәләне 'хсән ңәры, чырыстон дин чи райста, ңалдәр ахәм хәдзары. Уыдон кувынц Чырысти әмә Мадымайрәммә. Иу Хуыңаумә кувәг сты. Иә номыл аразынц аргуантә әмә кувәндәттә. Уыдон сты не 'мтуг хотә әмә әфсымәртә. Әмә мә фәнды, хәларәй куы ңәриккат... — фәтәг иә ңәст ахаста дзылләтүл әмә федта әннувыдәй йәм кәй хъуынц. — Max нә нывондәгтә

аргæвдæм Тарапдже́лосы кувæндоны. Чырыстæттæн ахæм кувæндон нæй. Аз, Туалгомы фæтæг Салгир, Туалгомы чырыстæттæн дæттын сæхи кувæндон саразыны бар æмæ йæм кувынмæ цæуæнт. Ныр ма мын зæгъут: туалгомаг чырыстæттæн раст уынаффæ бакодтон?

Фæтæджы фæстæг ныхæстæ адæмы бафтыдтой, уый фæстæ дæр ма æнæхъæн къуыри кæуыл дзурдзысты, ахæм хъуыдытыл.

Æмбырды фæстæ Арминæ фæтæгæн загъта:

— Авæдза, хин дæ. Абон ды бирæ сарæстай, фæтæджы бартæ фылдæр цæмæй фæуой, æхсæнады цард закъон æмæ æгъдаумæ гæсгæ араэл цæмæй цæуа, уый тыххæй. Мæ ныхæстæ дæ зæрдыл бадар — адæмæй ахæм хорз хъуыддæгтæ никуы фeroх вæййынц.

Салгир ацы хабæрттæй куы фенæмæт, уæд йæхи цæттæ кæнын райдыдта кипчакты ныхмæ стæры цæуынмæ.

Косер дæр иу цус уæгъд нал суагъта ўе 'фсымæр Сæрибary. Ахуыр æй кодта кард æмæ уартæй дæсны архайыныл, фат æмæ æрдынæй рæстдзæвин цæмæй суя.

Иуахæмы хæстонтæй иуы бафæндыди Косеримæ йæ ахастдзинад бафæлварын. Фæлтæрджын хæстоны къухы иу тыхдæжын цæф ныккæнын дæр нæма бафтыд, афтæ чызг спайда кодта йæ сусæг мадзалæй æмæ цыргъаджы фындз аныдзæвыди хæстоны риуыл. Лæгæн хъыг куыннæ уыди, фæлæ састьы бынаты кæй бæzzади, ууыл басасти.

Косеры хæстон дæсныйады койтæ йеддæмæ ницуал уыди къорайæттæм, уалынмæ айхъуыстысты туалгомы фæсвæд рæттæм дæр, усгур лæппутæ зæрдæцæф фесты, фæлæ Косер сæ иуы дæр нæ фиппайдта. Косер йæхæдæгтæ йæхицæн дæр нæ састьи, «сæдæ хъæбатыры» раздзог Аспар æдзуҳ йæ зæрдыл кæй лæууы, ууыл.

Салгир иуахæмы Косерæн афтæ зæгъты:

— Ды, мæ чызг, аргъæутты кæй кой цæуы, йæ хъæбатырдзинад æмбисондæн кæмæн бæzzад, уыцы бæхылбадæг сylгоймæгты раздзог Амагæйы хуызæн дæ, фæлæ мæм афтæ кæсы — хæст сylгоймаджы курдиаттæ бæрæтгæнæг нæу.

— Раст дæ, мæ фыд. Сylгоймаг хъуамæ хæстмæ мацы бар дара, фæлæ ассаг сylгоймæгтæн хæстон дæсныйад æнæ зонгæ нæй. Нæ райгуырæн бæстæ нæ хъахъхъæнин хъæуы.

— Дæ хъуыдайы ныхмæ æппын ницы зæгъæн ис, Косер, —

узәләг фыды зәрдә фәфәлмән әмәй йә арм йә чызджы зәринхүиз дзыккутыл әрхаста. Чызг йә фыды фәтән риуыл йә сәр аныхәста.

Фыды әрцардта йә чызджы әнәнхъәләджы узәлән, сагъәсхүизәй загъта:

— Фәндү мәе, кипчактәм стәры рәестәг ды әмә Сәрибар мемә куы уаиккат, уый. Мәхицән уә хотыххәсджытә скәндинән. Дәу, мәе чызг, цирхъәй дә хъарутә әвзарыны мәт хъуамә ма уа. Сәрибар та нырма әнахъом у.

— Ээз, мәе фыд, хәстонтәй дыууәйи бынаты әрләудзынән.

— Мәе чызг, бавдәлон дә уон, уый мәе фәндү, — тызмәгәй загъта фәтәг.

Бирә рәестәг нә рауд, афтә ерыстау әлдар Цыхуырба Салгирмә әрбарьиста, йә зәрдә дзы бамәгуыр, ахәм хабар. Әнәмәнг кәнинаг хъуыдәгтә, дам, мәе нынныхсты кодтой әмә мын кипчактәм стәры цәууны фадат нә фәуыдзән. Цасдәр ма рауди, әмә Салгир ахәм уаңтә райста Дургулелы байзәддаг Гурионәй әмә быдираг ассты фәтәг Бәгъятырәй дәр. Дурдзукаг фәтәг, ныфсвидар Ваха әрәрвиста Салгирмә йә фидиуәджы, әмәй ийн уый фехъусын кодта: цәттәе у Ардохы доны дәлвәзы Салгиримә фембәлымнәе. Сәмбәлдысты әмә әфсымәртау кәрәдзиуыл нышцин кодтой, сәрмагонд сидт ра кодтой сәе хәстон стәр цәмәй фәрәстмәе уа, уый тыххәй.

Уый фәстәе бон, куыдәр хуры тынтә хәхты цыититыл, сәмбәлдысты, афтә ассты әмә дурдзукәгты иугонд әфсад базмәлыди. Фәндагыл бәхджынты къордәе дәрәен кодтой, сәе размә-иу чи фегуырд, кипчакты уыцы әнцайәнтәе. Арты хай сәе-иу бакодтой, сәе фос сын-иу атардтой.

Косер әмә Сәрибар әнәсцухәй уыдышты сәе фыды цур.

Әмә мәнә ассты әфсадтә фәхәщәе сты, Терк тәккәе фәтәндәр кәм у, уым арәзт тынг фидаргонд бынатмәе, йә алыварс донәй дзаг дзыххъю.

Салгир әмә Ваха рамбырд кодтой сәе уынаффәгәндҗыты. Ассты фәтәг дзырдата йә хъуыдыйтә:

— Бәхджын әфсад ауылты нә ацәудзысты. Фидармә хъумә ныббырсой фистәг хәстонтае. Бахъәудзән нә доны сәрты бауайынән иу-ссәдз хъәдын хиды саразын.

Уынаффәгәндҗыты әмбырдмә Косер әрбацыди гәрзифтонгәй, уый дәр йә фәндон загъта:

— Раздәр уал сә фидарыл арт бафтауәм судзгә фәттәй. Афтә-иу кодтой әдзухдәр ромаг легионертә.

— Стыр сахартыл әрхъула кәнгәйә-иу афтә кодтой византийәттә дәр, — загъта Арминае.

— Ды та цы зәгъздынә, Тлияг, — Салгир баздахти йә сәдәтәй иуы фәлтәрдәкүн ацәргә раздзәуәгмә.

— Мән та ма цы фәрсис, сәрдар? Дунейы уынаффәгәндәжитә дын куы ис. Ёниу афтә кәд федтай, әмә нәлгоймаг сылгоймаджы фәстә дзура?

Хұымәтәджы сылгоймәгтә не сты, Тлияг. Мә чызг хәстон хъуыдәгты нәлгоймәгтәй къаддәр гәрзарәхст нәу. Мәнә ацы византийаг Арминае та зонынджын дәр у әмә феныйндын дәр. Цы дә зәрдәмә нә цәуу?

Ацәргә хәстон иуварс азылди әмә ныхъхъус.

Ныхмәләуу афсәйтә кәрәдзи комкоммә әңцад фәләууыдысты әмбисбонмә. Уәд Салгир бардзырд радта:

— Размә, ассаг хъәбатыртә! Тарапанджелосы дзуар — уә хъахъхъәнә!

Фистәг хәстонтә хәсгә хъәдын хидтәм ныххәррәтт ластой. Кипчактә сыл сә фәттәи ихуарәгау ныккалтой, афтәмәй абырстой зәххын бырумә. Ёппәты сәрты тахтысты судзгә фәттә. Цалдәр раны арт сирвәзт. Зәххын быру хъахъхъәндәжитә бамбәрстой, чылдымырыдлыгәй сәм кәй бырсынц, уй әмә куыдәр фәуыргъуяу сты. Гъе уыцы рәстәг размә бырсдәжитә, хъахъхъәндәжиты сәрты гәппитә кәнгәйә, бабырстой мидәмә. Хъуысти әхсаргәртү зәлланг әмә уартытыл әмбәләг цирхъыты әмымыр цәфты уынәр. Кәңцидәр рәстәг Салгир ауагъта йә бәхдҗын афсәдты. Хәстмондаг бардҗытән азәлүүдысты сә тохмә сидәг хъәртә: «Тох, мардзә!» Айгәрстый фәндаг, фидармә баирвәзтысты әмә, кипчактай кәй айиафтой — иу дәр сә нә аирвәэти. Знаг сәнәбон әмә, туг дзәгъялы мауал кәла, зәгъгә, Салгир баурәдта ие 'фсәддонты.

Салгир әмә Ваха сәбәлүүдыны фидары бәстастәу, кәрәдзийән арфә ракодтой, сә къухы уәлахиз әнционәй кәй бафтыд, уй үй тыххәй.

Фәлә уәлахизыл әгәр тагъд бацин кодтой — иу-цалдәр раны кипчактә әрчъицидтой, әмә та хәст стынг ис. Ноджы ма ассаг хәстонтә стигъынмә фесты. Салгиры цәстәй ницы аирвәэти. Мәстәлгъадәй фәхъәр ласта:

— Бесто, иуы дәр дзы әнә карз әфхәрдәй ма ныуадз! Хуыщауы комытәфдзыд цирхыы бинты сәргуыбырәй аңауәнт. Нәхимә куы әрыздәхәм, уәд сын сә хәдзәрттыл әрзил, уадз әмә сә худинаджы хъәр айхъуыса!

— Бамбәрстон дә, сәрдар! — Бесто фәтъәбәртт ласта әбуалгъигәнаң ассаг хәстонтәм, семә уыди дурдзукәгтә дәр.

Ваха нырма тохы артәй нәма әруазал, йә сау дугъон йә быны кафыди, афтәмәй ассты фәтәгмә баздахти:

— Хәст хәст у, Салгир. Нә хәстонтә, цы не 'мбәлү, ахәмәй ницы ракодтой.

— Кәйдәр устытән тыхми кәнын дәр әмбәлү?

— Уый та әлгъаг ми у, сәрдар!

Салгир йә бәхы фәрстә бацавта әмә ма йе уәхсчы сәртү рахъәр кодта:

— Изәры арты фарсмә абаддзыстәм! — әмә тыгъд быдырмә афардәг.

...Раләууыди быдираг уазал әхсәв. Рог дымгә арты әвзәгтәй хъазыди. Салгир әмә Вахайы җәсгәмттә-иу рәстәгәй-рәстәгмә арты фәлтәмәнтәй фәрухс сты. Дыуаң балхоны сәхи әруагътой нымәтыл әмә ныхәстыл фесты.

— Хәдзар агурын афон у, — загъта Салгир. — Не стәрән кәрон скәнәм.

— Нә-гъя! — не сразы Ваха. — Кипчакты рәстәгмә җәрәнтәм бабырсәм әмә сә кәронмә әрдәрән кәнәм.

— Уый нын әбуалгъ рәедид уайд, мә лымән. Кочкумәй фәстәмә ма сәм ис әндәр хантә дәр, Котян уымәй әгъятырдәр у. Гуырысхойаг нәү, мәнә ныртәккә кипчакты әгәрон быдырты кәрәттәм фидиуджытә кәй фәтындзыдтой, нә фәзынды хабар уайтагъд ахъәр уыдзән. Қуыримә рамбырд кәндзысты әртә хатты фылдәр барджытә әмә ацы әңгәгәлон Дешт-Кипчакы быдырты не стәгдар дәр нал разындызән.

— Әдзухау та зонынджын разындантае, Салгир, — йемә сразы Ваха. — Гурион әмә нә иннәтә куынә фәфыдәнхъәл кодтаиккой, уәд не стәр кәронмә ахәццә уыдаид.

— Әнәмәнг дәр афтә, Ваха. Дә дзырдән аәрмәст ды разындантае хицау! — Салгир ын зәрдиаг хъәбис акодта.

Сәумәраджы ассты әмә дурдзукты әфсәдтә сә рәсәнуатәй сәхи айстой, әмә сә райтуырән хәхтәм атындыдтой. Семә атардтой, знәгтәй кәй ратәләт кодтой, уызы фосы

дзугтæ әмæ хъомрæгъæуттæ. Сæ раздзæуджытæй фæстæмæ, уацайраг кипчакаг хæстонты ауагътой.

ИУӘНДÆСÆМ СÆР

Салгиры әфсæдтæ фæцыдысты сабыр цыдæй, рæстæгæй рæстæгмæ-иу аулæфыдысты. Цыппæрæм бон хæстонтае ауыдтой Хъæриуы хохы тъæпæн цууппытæ әмæ сæ зæрдæтæ ба-рухс сты, цима сæ райтуырæн зæхмæ фæхæцçæ сты. Салгир әмæ Ваха кæрæдзийæн хæрзбон загътой. Уый әнхъæл кæцæй уыдисты, әмæ сæ рæхджы кипчактæй бирæ тыхджындæр әмæ хиндæр знæгты ныхмæ әрлæууын кæй бахъæудзæн...

Дыккаг бон сæуммæйæ Салгирæн фехъусын кодтой разыгар-джытæ: сæ фæндаг кæуылты ацæудзæн, уым иу ран цавæрдæр адæм цыдæртæ архайынц Фæтæг йемæ айста йæ фырт Сæриба-ры, йæ чызг Косеры, Арминæйы әмæ уыцы адæмы къордмæ атын-дзыдтой. Куы сæм баввахс сты, уæд Салгир ауыдта: ронбасты онг цалдæр бæгънæг лæджы арф дзыхъхы хъуамæ уырдыг слæу-уын кодтаиккой дурын дзуар. Куы сæм баввахс сты, уæд Салгир йæ бæх фæурæдта әмæ бадзырдта зачъеджын бæрzonд лæгмæ:

— Хуыцауы уазæг ут, хорз адæм! Бафæрсын аипп ма уæд, фæлæ уæ уа раджы наæ зæхмæ цы 'рхаста? Әз ассты фæтæг дæн!

— Мах уырыс стæм Доны дæллаг былæй. Әвæцçæгæн, бам-бæрстай, цырт кæй әвæрæм. Не 'мбал фæмард ис, йæ зæххы хайыл хъуамæ сæмбæла әмæ дзы мæрдтæм къæмдæстыг ма уæм.

Салгир бæхæй әрхызти әмæ сæ размæ дзургæ бацыд:

— Бæгуыдæр, бæгуыдæр! Хуыцауæн әхçон цы у, уый кæнут. Уыцы цырт кæмæн әвæрут?

— Әз дæн Ярослав, Владимиры къñяз Әмбалы фырт. Фондазы размæ ныбырстам наæ иудадзыгон знæгтæ половæттæм. Суанг сæ Дербенты онг фæтардтам. Схæцыдыстæм уырдыгон эмиры әфсæдтимæ әмæ састы бынаты бæззадыстæм. Мах, къñязы хæстонтае, сæдæйæ әрхъулайæ раирвæзтыстæм. Мæ бæрны бæззади мæ цæф әфсымæр Ауырыс. Цыбыр рæстæгмæ атади. Йæ уд мæ къухты систа. Мæ мад мын фæдзæхста, цæмæй йын дзуары нывимæ цырт сæвæрон.

— Рухсаг уæд де 'фсымæр, Ярослав, хæрзаудæн дыл кæнæд. Ди дæ асс, махырдыгонау та — ассаг. Түгхæстæджытæ стæм әмæ мæ фæнды, махмæ куы рацæуис әмæ немæ куы цæрис.

Хәдзар дын саразиккам, дәхицән цардәмбал равзарис. Ницы мәт дә уайд. Цы зәгъыс. Ярослав?

— Ардыгәй райсоммә ахъуыды кәнон, фәтәг, — загъта Ярослав.

— Хорз. Ныр та мын зәгъ: цы фыст ис ацы цыртыл?

— Фыст дзы ис мәнә ахәм ныхәстә: «Помяни, Господи, душу раба своего Аоруса... Мир праху твоему».

— Зынаргъ Ярослав, де 'фсымәрән дын хъумә рухсаг зәгъәм, — дзырда Салгир. — Сәрибар, әвзонг хәстонтә ардәм әрбатәрәнт дзәбәх куыр әмә йә акой кәнәнт. Фынгән нозт әмә хойрагәй цы хъәуы, уыдон та Косер әмә Арминәйы бар фәүәнт.

* * *

Салгирән йә райгуырән хъәуы радзырдтой, бамәстджын дзы ис, ахәм хабар: раздәры дзуарыләг Саукуызд йә хәдзармә басайдта әвзонг чызджы әмә йын тыхми бакодта. Саукуызды әрцахстой әмә йә Салгиры ссыдмә дардтой талынг хъоргъы.

— Мәнмәң цәмән әнхъәлмә кастыстут? — йә масты цәхәртә калдта фәтәг. — Әртә тәрхоны ләдҗы ма цәмән равзәрстой Туалгомы цәрдҗытә? Уыдан ын хъумә рахастиккой тәрхон. Әз уыдәттәм ницы бар дарын. Күйд сә хонут? Уыцы реформәтә та ма наә цәмән хъуыдсты?

Тәрхоны ләгтә уайтагъд алыг кодтой Саукуызды хъысмәт. Дыууәйә загътой: «Марын ай хъәуы!» Әртүккаг загъта: «Туалгомы араентәй йә фәтәрәм». Фонд хәстоны акодтой Саукуызды куыздәппарән былмә. Уырдыгәй йә сәрсәфәнмә хъумә фесхуыстаиккой, фәлә сә бынтыздог Саукуызд йәхимә әрыйхүсүн кодта. Хәстонтәй иумә баздәхти:

— Суан, әз дәр ассаг дән, уе 'мтуг. Әмә, мә хойы нал фендиынән, афтәмәй мә сәрсәфәнмә аппардзыстут? Хуыцау дәр уын ай наә ныххатыр кәндзән.

Суан әрләууыди әмә хәстонтәй иуы бафарста:

— Цы зәгъыс, Аркъад?

— Нә зонын, Суан. Күйдзәппарән былмә фәндаг йә хойы хәдзары рәэты цәуы. Уәд та йәм бацәуәд әмә йын «хәрзбон» зәгъәд.

Саукуызд фырләгъстәйә хъуырыцъар ивәзта, йә цәссыг калди. Хәстонтәй йын фәтәригъәд кодтой әмә йә бауагътой

йæ хойы хæдзармæ. Фæстæмæ æрæгмæ куы здæхти, уæд Суан хæдзармæ бауади. Уайтагъд райхъуисти йæ фæдисон хъæр:

— Аркъадз, ам нæй хæйрæджы фæтдзæгъдæн!

Фондз хæстоны хæдзары иу къуым дæр æнæ стæрст нæ ныу-угътой — йæ фæд дæр нал разынд.

Салгир Саукуыздзы алыгъды хабармæ æнцад фæхъуиста æмæ Косермæ баздæхти:

— Бæсты хин æмæ цъаммар у уыцы Саукуыздз. Дæхи дзы хъахъхъæн, мæ чызг.

Бирæ рæстæг нæ рauад, афтæ дын уытæрдæнмæ цæуæн къах-вæндагыл Косер æмæ Сæрибary раз куы февзæрид Саукуыздз. Йæ æгъуыз цæстытæ ныzzынг кодта хо æмæ æфсымæрмæ.

— Кæдæм тындзут, Салгиры къæбылатæ? — рalæмæрста йæ зыхъхъыр дæндæгты æхсæнты, Косермæ фездæхти. — Алæ-ма, дæ цацаты бын цы 'мбæхсыс, уый фенон.

Косер фæхъæр ласта:

— Сæрибар, рæвдз згъоргæ Бестомæ! Саукуыздз, зæгъ, йæ хуык-комæй рабырыд! — чызг йæ даргъ хъама фелвæста æмæ йæхи лæгыл андзæрста. Саукуыздзы къухы дæр фегуырди хъама æмæ чызджы фыццаг цæфæй йæхи бахызта. Фæлæ фæндзæм æви æхсæзæм фæлтæрæнæн чызджы хъама ссаrдta йæ амæддаджы — Саукуыздз зæхмæ æмырхауд æркодта, стыf хъæлæсæй ма дзырдта:

— Калм, амар мæ. Удæгасæй куы баззайон — æнцой дæ не 'руадзdzынæн.

Къахвæндагыл Косермæ тындзыдтой Бесто æмæ цалдæр хъæуккаджы.

— Амардтай йæ? — сдзырдта Бесто, дæргъæй лæууæг Саукуыздзмæ ацамыдта.

— Нырма æгас у.

Саукуыздзы ныххастой æввахсдæр хæдзармæ æмæ хостæнæтмæ арвыстой. Йæ дугъоны хид акалди, афтæмæй сæм схæццæ Салгир, йæ чызгмæ йæхи баппæрста:

— Хуызы цыыртт дæ куы нал баззад, Косер.

— Мæ къухæй адæймаг мæрдтæм фæцæйцыди.

— Адæймаг зæгъыс? Уый чъизи æлгъаг абырæг у! — мæстæлгъæдæй сдзырдта Бесто.

Рацыдаид дæс боны, Саукуыздзы хъæдгом байгас æмæ йæ хуыссæнæй рабадти. Иу бон фæтæг фæдзырдта Бестомæ æмæ йын загъта:

— Уыцы хъәддаг сырды ма мәм әрбакән. Цы тәрхон ын раҳастой, уый әххәст кәнын хъәуы.

Бесто Ҷаңгәйәк ақодта, фәлә фәстәмә нал әмә нал зынди. Әрәджиау кәддәр фәлладәй әрбаздахт әмә загъта:

— Акуырм наэ кодта. Адәймаг нау — иблис у. Әрбадәлдзәх нын ис.

— Бесто, уыцы хәйрәгыл ма куы фәхәст уат — йә лыстәг къубал ын хъамайы фындызәй айгәрдүт!

ДЫУУАДӘСӘМ СӘР

Тәтәр әмә монголты әфсәдтә ныууагътой Самшвиды фидар әмә, Арраныл сә фәндаг акәнгәйә, лезгәгты бәстәмә цәгатырдәм атындзыдтой. Сә фәндаг цыди ассты әмә кипчакты зәххытыл.

Чингиз-ханы әфсады раздзаят Субудай йә нылләт, фәлә фидар бәхыл рәдзә-мәдзә кодта. Йә фыны уыдта, Дундуне кәмәй ныррызти, уыцы әгәрөн барджын хицауы: кәддәриддәр иу үемә чи уыди, уыцы хъәдүн бадәныл бадти, фәныхылдта-иу үе стәмхил зачъетәм, үе 'рдәт әхгәд уәлттыфәлтты бынәй Субудаймә кастысты гәдйиы бур җәстүгагуыта.

— Субудай, ды дә мә иузәрдион әмтохгәнджытәй. Дәуән әмә Джебе-нойонән бардзырд дәттын: уемә айсүт фондз мин бындуронцәрәг монгойладжы әмә, Кавказыл уә фәндаг акәнгәйә, фәцәут уырысы зәххытәм, ноджы дарддәр бәстәтәм әмә, фәстаг денджызмә цас фәцәуын хъәуы, уый базонут. Цалынмә монгойлаг бәхы сәфтәджыты фәд зәххы кәрөн наэ баззайой, уәдмә мә уд не 'рсабыр уында...

...Әмә мәнә скәсәйнаг әгәрөн барджын ләджы әфсәддон раздзәуджытә, Хазары денджызы^{*} былтыл сә фәндаг акәнгәйә, ныбырстый фәскавказмә, Арраныл сә фәндаг ақодтой әмә мәнә ницәйаг Самшвиды фидары нынныхстысты. Нагъ, ардыгәй хъумә әвәстиятәй ахъуытты уой!

Субудай йәхи куы базытта, уәдәй нырмә бәхы рагъяй не 'рхызти. Йә дәргъвәтин царды бонты, монгойлаг әфсады разәй Ҷаңгәйә, әрзылди дунейи әмбисыл. Үе 'взонджы бонты Субудай йәхи сбаста йә раздәры цагъар Темучинимә. Уый,

* Хазары денджызы — Хъаспы денджызы.

хъысмæтæй куыд снывондчындауыд, уымæ гæстgæ, Дун-дунетæ кæмæй рызысты, уыцы Чингиз-ханы хуызы бацыди. Субудай дæр сси Чингиз-ханы номдзыддæр хæстон раздзæуджытæй.

Монгойлæгты бæхджын æмæ йæ фистæг æрдонгтæ ивылдысты хæххон сабыр дæлвæзмæ... Субудай æфсæдтæн радта баулæфыны бар, йæхи цатыр ын æрçарæзтой çæссыгау сыгъдæг хæххон чысыл доны был. Сæрыстырæй кasti йæ алы 'вzæгтыл дзурæг хæстонтæм — хæстон стæры рæстæг кæй басаста, уыцы адæмты минавæрттæй минтæ бафтыди йæ æфсæдтыл. Нагъ, уый нæ уыди æнæхæдзар хæтæнхуаг уацайрæгтæй арæзт æфсад — уый уыди æйтт-мардзæ зæгъгæ хæстхъом æфсад.

Субудай йæ цатырмæ бахуыдта æфсады дыккаг раздзæуæт Джебе-нойоны.

— Мæ зынаргъ Джебе, æхсæвæр иумæ скæнæм. Нæ ахсджиаг хъуыддæгтыл адзурæм.

— Цæуыл хъуамæ дзурæм? Ныртækкæ нæ сæйраг хæс у Дербенты фидар басæттын. æфсæн кулдуар дæр æй хонынц. Уæд нын фæндаг байтом уыдзæн асстæ æмæ кипчакты зæххытæм. Лезгæгтæ, асстæ æмæ кипчактæ хъæбатыр адæм сты.

Субудай æлхынцъæрфыгæй сðзырдта:

— Уыдæттæ зонын, Джебе. Ахсджиаг хъуыддæгтæ уал хæрз цыбыр рæстæг айрох кæнæм. æргом дын æй зæгъын: æрбахуыдтон дæ, цæмæй фенай, Самшвили уацары кæй райстам, уыцы дыууæ нукеры.

— Нукертæ нагъ, фæлæ фыдгулты æфсæддонтæ зæгъынмæ кæд хъавыдтæ?

— О. Сæ иу асстæй у, иннæ кипчактæй. æнахуыр удвидар хæстонтæ сты.

— æнахуыр удвидар хæстонтæ, — бабылысчыл Джебе-нойон.

— Уыдон æцæгæй дæр, Сульдейæн^{*} чи фæадджын вæйиы, ахæм адæймæгтæ сты. Мæлæтдзаг цæфтæ фесты, уæддæр мæлæты дзæмбытæй сæхи ратыдтой. Чингиз-хан нын фæдзæхста, цæмæй-иу ахæм æхсарджынты нæхирдыгæй фæкæнæм.

Субудай асдæрдта йæ нуарджын æнгүйлдзтæ æмæ фæхъæр ласта:

— Менгу, кæм дæ? Уыцы уацайрæгты ардæм ракæн.

Цатырмæ схуыстытæгæнгæ фæмидаgæ кодтой Аспар æмæ Бурханы. Гæдывад Субудай сæм йе 'вzаг ауагъта:

* Сульде — монголты Хæсты хуыцау.

— Эз уәз әфхәрын нә бауадздзынән. Уәз хуызән сахъ-гүйрдтән кад кәнын хъәуы.

— Әфхәргә нә нә кәнынц, Цытджын әлдар, — загъта Аспар. — Нә ңәфтәм нын базылдысты, бабастой сә. Хойраджы хорзәй әнәхай не стәм. Сән дәр ма нын авәрынц.

— Мах аргъ кәнәм ләджыхъәдәй хайджын знагән, — худти Субудай. — Хъуыды кәнын ууыл әмәе уәз мәхимәе райсон. Әмәе күүд зәгъут?

Аспар уәндөнәй сәзырдта:

— Махмәе ахәм ләг мәңгард әмәе гадзрахатәй ңауәгыл нымад у!

Джебе-нойон ныббылысчъилтә. Субудай фәхъуынтызыз әмәе тарәрфыгәй бафарста Бурханы:

— Ды та цы зәгъыс, кипчакаг?

Бурхан сабыр хъәләсәй загъта:

— Эз ассаг хәрәфырт дән әмәе мәе дзуапп дәр ахәм у.

Джебе-нойон бәхы фыдаәй иу кәрдих феууылдта, нынныхъуырдта йә әмәе загъта:

— Ацы китайаг быдзәутәм кәсынмә мә әрбахуыдтай, Субудай? Уый бәстү ма рахон дә зарәг маргъ Гюльбайары әмәе нын нә дард райгуырән бәстәйи зардҗытә акәна. Мәе уд әнцой әмәе рәвдүйд бавзара, — афтә хъәрәй ныххудти Джебе-нойон әмәе йә дынджыр гуыбын сысхъиудта.

— Хорз, зынаргъ Джебе, — әрхәндәгәй загъта Субудай әмәе та ахъәр кодта: — Менгу, акән ацы әбүзүн хомбылты. Әрмәст сә әфхәрән нәй. Кәд сәм хуыздәр зонд әрңауид әмәе кәд мәләтү тасәй әрфәлмән уаиккай.

Джебе-нойон бауайдзәәф кодта Субудайән:

— Ды әгәр тәнзәрдә дә.

* * *

Аспар әмәе та Бурханы бакодтой ләбүрдтүтә нымәтын хәсгә хәдзары әмәе та сә хъаҳъәннын байдыдтой. Уацайрәгтә сбадтысты әмәе ныхәстә кодтой.

— Бурхан, ардыгәй күүд фервәзән ис, ууыл ахъуыды кәнәм, — мынәг хъәләсәй загъта Аспар.

— Йә зәгъын әнцон у.

— Нә уыныс, Бурхан, бәтгә дәр нә бақодтой.

— Кәдәм хъуамә фәлидзәм? Нә алыварс — хъәд, хәхтә.

— Хәехтә, хъәд хорз у. Ардыгәй куы федде уаиккам, әндәр...

Үңүң рәстәг дыууә хъахъхъәнәджы Җәуылдаәр фәхъәләба сты.

— Җәуыл хъуырдухән кәнынц? — афарста Аспар. — Ды сә хъуамә ёмбай. Кипчакты ѡмә монголты әвзәгтә кәрәдзимә хәстәг цымы сты...

Бурхан нымәтын къулы хуынкъмә йә хъус баввахс кодта, чысыл фәстәдәр загъта:

— Сә иуы йә хәзгулмә фәнды, иннәе йә нә уадзы, ардыгәй, дам, Җәуән нәй.

Уалынмә хъахъхъәнәджытәй иу загъдәнгә афардәт.

— Мәнә нын замманай фадат фәци!

Уацайрағтә фембәрстой, цы сә кәнын хъәуы. Хъәләба кәнынмә фесты, кәрәдзийи тъәппитә. Нымәтын ҇әрәнны къул-иу тымбылкъухәй баџавтой. Хъахъхъәнәг сәм баләбурда, сә иргъәвымә фәци. Аспар ѡмә йәм Бурхан фәләбурдтой, йә къабәзтә йын абастой, йә дзыхы йын нымәтәй къәрмәг ацафтой. Йә хъама ѡмә йын ие 'хсаргард рахастой. Талынг әхсәв сә амбәхста. Әхсәр къутәрджын къохы ҹасдәр фезгъордтой, иуахәмә ләгъэмә ахызысты ѡмә ауыдтой, сахсәнтә әвәрд бәхты. Җыпар дугъонән дзы сә сахсәнтә феппәрстой, фәйнәйил дзы абадтысты, фәйнәе бәхы та сын — ивәнтә. Дон-дон афардәг сты. Коммә куы бахәццә сты, үәд Аспар әурәдта ѡмә загъта:

— Аләмә дәр нә дыууә бәхы, арвы кәронмә дәр нә фәхәццә кәндзысты. Әхсәвигәтты тъәбәрттәй тындз-дзыстәм, боныгон та-иу нәхи хъәды уазәг бакәндзыстәм:

Әмбисәхсәв Җавәрдәр әфцәгмә схәццә сты, ҹасдәры фестә фәуырдыг кодтой ѡмә әрхызысты паракат дәлвәзмә. Уәдмә арвгәрәттә бамынәгрүхс сты, уый фәстә зынгирд зәринхуыз баисты. Уалынмә дәлвәзы сәрмә стылди хуры тәмәнкаләг цалх. Ләппутәм афтә фәкасти, цымы хуры цалх дендҗизы арфәй ссыди.

— Ныр мах былгәрәтты ҇әгатырдәм атындан дзыстәм ѡмә нә кәд зәйтә әмә дауджиты хорзәх уа, үәд Дербентмә фәхәццә уыдзыстәм, — дзырдта Аспар, фәлә йә ныхас кәронмә нәма фәци, афтә сыл лезгаг бардҗиты къорд амбырд.

Сæ раздзæуæг фидæрттæарæст саулагъз лæг лезгинагау афарста:

— Чи стут æмæ кæдæм цæут?

Нæ йæ бамбærстой æмæ сæ ныр та гуырдзиагау бафарста.

— Сымах чи стут, уый næ зонæм, — загъта Аспар, — фæлæ мах стæм Гуырдзыйы паддзах Георги Лашайы æввахс адæмæй. Уацарæй раирвæстыстæм. Ныр næ иу цæуы ассты бæстæм, иннæ кипчактæм. Кавказмæ тындзынц, нымайæг сæ næ банимайдзæн, уыйбæрц зыллындзаст барджытæ, монгойлæгтæ æмæ тæтæйрæгтæ...

— Монгойлæгтæ æмæ тæтæйрæгтæ зæгъыс? Мах дæр син сæ кой хъусæм, фæлæ сымах, гуырдзиаг хæстонтæ, ам кæцæй фегуырдыстут?

— Куы йæ загътон: Субудайы уацарæй ралыгъдыстæм. Сæ хæстон раздзæуджытæй иуы афтæ хонынц.

— Эмæ уæддæр цас сты?

— Арвы риуыл уал стъалыйы næй.

— Хæйрæджы амæддаг фæуинæгтæ! — нылгъыста саулагъз лезгинаг. — Нырма персайнæгты ныр фæтардтам æмæ та næм ног тыхгæнджытæ ærbabырсынц.

Лезгинæгтæ цæуылдæр фæбыщæу сты. Сæ раздзæуæг загъта:

— Бафсаддзыстæм уæ æмæ уын бацамондзыстæм, Дербентмæ уæ чи фæхæцæ кæндзæн, уыцы къахвæндаг.

Аспар æмæ Бурхан куы баходртой, уæд син лезгинæгты раздзæуæг бæрзондмæ ацамыдта:

— Уалæ уæ уыцы фæндаг æфцæгмæ схæццæ кæндзæн. Уырдигæй уæм разындзæн æфсæн кулдуар. Фæфæндараст ут æмæ Хуыщауы уазæт ут!

Аспар æмæ Бурхан хæрды сфердæг сты. Хуырджын къахвæндагыл цасдæр суайыны фæстæ, бахызысты æмлæгъз уæлвæзмæ, йæ астæуты калди цæссыгау сыгъдæг мæсчыыдон. Уыцы бон сæхиуыл уым байзæр кодтой. Жæрбынат кодтой, къæдзæхæй чи раскъуыди, ахæм стыр дуры аууон, баходртой æмæ цыллæфæлмæн кæрдæгыл сæхи æруагътой. Фæсахсæвæр, куыддæр къæлæт мæй хохы саггомæй йæхи сæвдиста, афтæ дыууæ æрдхорды сæ фæндагыл атындзыдтой.

Ныр син тынг тæссаг кæй нал у, уый æмбærстой æмæ сæхи фæсвæдтæм афтæ нал истой. Бонрæфты ахæццæ сты æмдзæхgæрфахс уæлвæзы кæронмæ. Ам Аспар æмæ Бурханы

цәсттыты раз байгом ис әмбисонды рәсугъд ныв — ныуудытой, дәлә тәрфауы чи әраенцад, уыцы әнахуыр стыр фидар. Дурын систәй баңауән кәмә нә уыди, уыцы сахар сыйстади сәе цәсттыты раз.

— Гъе уый та дын, Кавказы ләбурджытәй чи хъахъяны, уыцы Дербент! — схаудысты Аспары цины ныхәстә.

— Уәд та нәхи сахармә ныйисиккам? — сдзырдта Бурхан.

— Нагъ, мә хәлар. Къуырцдзәвәны күйд смидағ уыдзыстәм, уый зонгә дәр нә бакәндзыстәм. Дербенты иувәрсты аңаудзыстәм әмә нә къахвәндәгтә ләгъз быдырмә фәхәццә кәндзысты.

— Іххормагәй бирә нә бафәраздзыстәм.

— Дурдзукты баңагурын хъәуы, — загъта Аспар. — Уырны мә, Вахайы хәстонтә амыты дәр вәййынц...

Сә әхсәвиаты бынатәй цасдәр әддәдәр сәурухсы мигъвәлмы ауыдтой џавәрдәр барәджы әндәрг. Әддозәй сәм әрбадзырдта:

— Сымах чи стут?

— Хионтә стәм.

— Уәддәр чи стут?

— Ассинаң дурдзукты раздзәуәг Ваха — мә ныфс, мә хъахъянән!

— Ваха зәгъыс? — барәг сәм хәстәгдәр әрбацыди. Фәндаггәттә федтой — әнәзонгәйи уәлә уыди хұымәтәджені цуаноны уәләдарәс.

— Мә халагъуд ардәм әввахс у, — загъта барәг. — Тигртыл цуан кәнин. Хүссарырдыгәй әрбадзәгъәл вәййынц. Цомут мә халагъудмә. Вахайы хәстон стәры әз дәр фәархайын. Мә ном — Алкун. Мә рәбыны цы ис, уымәй уә фәхынцдзынән.

— Дзәбәх әрдын нә куы уайд әмә иу-ссәдз фаты — маргъы фыдәй-иу нәхи бафсадиккам, цас дзы пәр-пәр кәнин, — дзырдта Аспар.

— Цыма әрдын әмә фаттә дә къухы сты, афтә йә нымай, — худти сәм цуанон.

— Бузныг, Алкун, хъәды бардуаг дын ахъаз кәнәд, тигры цәрмтәй дә рәбынта күйд байдзаг уой, — раарфә йын кодта Бурхан.

Уый фәстәе бон фәндаггәттә ныххызысты Ассы доны

дәлвәзмә, былтыл ҇аңғайәйә ахәццә сты Кавказы ҇аңатыр-
дыгәй ләгъез быдыртәм. Аспар Бурхайән радта әрдин әмә
йә фәстаг цыппар фаты. Қәрәдзийән хәрзбон загътой, фәлә
фәхицән уой, уый сә нәма фәндид. Аспар тырныдта Туал-
гоммә, Бурхан Дешт-Кипчакмә. Бурханы ҇аңстытә баумәл сты
әмә бәхыл бадынмә батагъд кодта.

Бурхан фәаууон, уәд чысыл къохәй рагәпп ласта барджы-
ты къорд әмә Аспары алыварс аләүүүйдисты. Се ’хсаргәрдтәй-
иу уәлдәф афазтой, ассты әвзагыл әртхъирәнтә кодтой.

«Нәхиуәттә сты!» — ныщцин кодта Аспар, йә фәллад бәхы
рохтыл фидар хәцыди.

— Да чи дә әмә цы агурыс? — ныхъхъәртә кодта Аспарыл
уәйгүйтәарәзт сырхәзәсгом барәг. — Дәхи цы нызыыхъыр
кодтай?

— Цима бәсты-бикъ, комы дәгъәл дә, уый хъәртә цы
кәнис? — рафыкти Аспары масти. — Әз дән Туалгомы фәтәг
Салгиры әввахс адәймаг! Рәвдзәр мә мә хицаумә фәхәццә
кәнүт.

Барджытә әрсабыр сты. Аспары акодтой пәләхсар бәласмә
— уым аууоны әртыкъахыг фынджы уәлхъус бадти нывәф-
тыдтәй аивгонд хотынджын хъуыддагхуыз ләг. Ракасти йәм,
әмә Аспар базыдта дайраны әлдар Дудары. Әлдар фестади
әмә йә ҇аңгтә ныттыгъта:

— Кәд ма исты зонын, уәд ды дә Салгиры «сәдәйон»?

— Уыдтән... Уый фәстә афтыйтән Гуырдзыйы паддзах Геор-
ги Лашамә. Хәцыдтән тәтәр әмә монголты ныхмә, уацары
сәм баҳаудтән. Уырдыгәй ралыгътән әмә мә мәнә уыныс.

— Ме сараг мый сә койтә фәкодта. Күйд сә дзурынц,
ахәм ағъатыр сты?

— О, әлдар, монголтә ағъатыр сты, тәригъәд нә зонынц.
Ныртәккә тындын Туалгоммә, Салгир хъуамә алцыдәр зона.
Ды дәр быдыры ҇аңгәт асстәм фәхәццә кән хабар.

— Әвәстиатәй фидиуджытә арвитетзынән Гурион, Хури-
йаг, Бәгъатыр әмә инна фәтәгтәм. Әнхъәлдән, тынг тәссаг
уавәры стәм.

— Хорз уавәры не стәм, әлдар. Ассты бәстәйи ҇аңджытәй
хъуамә алчидағ фехъуса фәдиси хъәр.

Аспар фәхәццә Туалгоммә әмә Салгиры раз баләууыд.

— Хәтәнхуаг фырт сәргуыбырай фәзынди йә фыды

уәзәтмә! Гыы, ерыстау әлдар Цыхуырбамә әфсәддонәй зын у? Әмә дын нае дзырдтон.

— Уый йәк койы аккаг дәр наеу. Ныртәккә мә мәхи хысмәтничердыгәй әндавы — нае адәмы хысмәт мын нае дәтты әңцой.

— Исты хабар ис, Аспар? Цыдәр уәззау сагъәс дә хәры. Рәвдзәр дзур.

Аспар суанг фәсахсәвәртәм йәхабәрттә фәдзырдта фәтәгән. Фәдзырдта йын әнахъинон тыхгәнджыты тыххәй дәр.

Аспар ацыди, әмә Салгир әрбахуыдта йәхунаффәгәнджытә Бесто әмә Арминәйи. Аспары ныхәстәм гәсгәе тынг тәссаг уавәры сты, уый сын бамбарын кодта.

— Ау, ардәм дәр әрбахаңца сты? — хәлбурцъгәнәгай схауди Арминәйе.

— Ды та сә кәңәй зоныс? — бадис кодта Салгир.

— Византийы дәр әмә Ныгуылән бәстәты дәр монголты койрагәй кәнынц. Сә фәтәг Чингиз-хан кәддәр уыди цагъайраг, — Арминә Салгирмә ныккасти әмә фәхъус.

— Дзур, дзур...

— Бәхыл бадынмә сәничи әмбулы, сты рәстдзәвин. Фидәрттә истәйә пайды кәнынц китайаг күултә сәттән хотыхәй...

— Әмә уәд Дербент сәкүхы бафтдзән әмә сын Цәгат Кавказмә фәндаг байгом уыдзән.

Хатәнмә әрбауади Косер, йәфыды ныхәстә айхъуиста әмә сдзырдта:

— Әффән кулдуар басәттыныл әнәмәнг бацархайдзысты, уый әнхъәл нае дән. Әнцондәр сын у иувәрсты аңауын әмә къахвәндәгты...

Салгир әдзынәг ныккасти йәх чызгә әмә сдзырдта:

— Косер, ды фидәны дунейи схъомыл дә әмә, дардәр цытә әрциди, уыдаттә дәр зоныс...

— Зонын, фәләе историйы цаутәм не 'вналын. Мә бөн фидарәй зәгъын у: асстә бирә бәлләхты бахаудысты, фәләе нае фесәфтысты...

Фәтәг фәхъуынтызызәрфыг әмә сдзырдта:

— Хабәрттә куыдфәнды рауайәнт — монголтимә нын мәләтдзаг тохы әнә бацәугә нае уыдзән. Сымах цы зәгъүт, мә уынаффәгәнджытә?

Арминә хъәрәй загъта:

— Салгир, уыцы цъаммар Саукуыздзы агурыныл дә рәстәг ма саф. Быларәфтауәг фыдгулты ныхмә уал хи цәттәе кәнин хъәуы.

Фәтәджы маст срәмыйгъта:

— Дәумәгә гәсгә мән уыцы сагъәс не 'ндавы? Хъуыдаджы ныхас кән.

— Хорз. Фыццаджыдәр, Туалгомы адәмы әрхон Хуры фәзмә әмә, тәссаг уавәры кәй стәм, уый сын бамбарын кән. Дыккагәй та, хәст цалынмә цәуа, уәдмә хицауиуәг дәхимә рапис әгасәй дәр.

— Ёз та, — сәзырда Бесто, — мәнә ныртәккә әрвитын фәдисонта.

Салгир ныр та йә чызджы афарста:

— Ды та, Косер, ацы уынгәджы рәстәг дә фыды зәрдә цәмәй фәфидал кәндзына?

Косер уәндөн хъәләсәй загъта:

— Дә алыварс әрбамбырд кән, дәхийау дә зәрдә кәуыл дарыс, ахәмты. Бесто әмә уал Арминә дә цуры сты. Ссар ма иу-ссәдз цәстгомджын, әхсарджын гүйрды.

— Абон мәм фәзынди Аспар. Афонәй раздәр раләг. Уый февналдзән не 'фсадән хәстонта цәттәе кәнинмә. Ды, Косер, уыдзына үе 'ххуысгәнәг. Сәрибар дәр уыдзән демә. Уадз әмә уына әмә ахуыр кәна.

— Ёз цәттәе дән, мә фыд...

Салгир уыцы хатәнәй ацыди. Ёрбауади китайаг сылгоймат Сәй әмә Косеры фарсмә үәхи әруагъта.

— Абон нәм диссаджы дзәбәх ләппу әрбауади! — дзырда Сәй әмә джигулгәстыйтә кодта фәтәджы чызгмә.

— Махмә та уазджытәй фылдәр цы вәййы, — загъта Косер.

— Мәнә цәхәрәст уари никуы федтай — раст ахәм ләппу. Тәрсы талайау хәрзконд, къәдзәхау фидар, сабийау хәларзәрдә...

— Афтәй үә сиссаг кодтай, Сәй, әмә дә хъумәе әнәмәнг бафәрсон: чи уыди?

— Аспар... әдзынәгдәр ма йәм әркәс, ме 'хсин.

— Цы ныхәстәе кәнис, Сәй? — Косеры уадултә арт суагътой. — Мәнә нае сәр нае кой күы сси...

Китайаг сылгоймаг сыйтади әмәе зәрдиагәй загъта:

— Ме 'хсин, дә карән чызг хәстон стуыхтдинәдтыл нә фәхъуыды кәны, фәлә йә зәрдәмә фәхъусы.

ÆРТЫНДАСӘМ СӘР

Салгир сәумәецъәхәй райхъал, йә бинойнаджы фарс басхуиста әмәе загъта:

— Абон у мә царды уәззазаудәр бонтәй иу. Мә дарәстәм мын азил. Туалгомы хъәутәм арвыистон барджытә, фәдисы хабар ахастой. Дзаджәжын фынгты уәлхъус әхсар әмәе уәзданձинады тыххәй рәсүгъд ныхәстә чи фәкәны, уыдонмәе јәркәсон.

— Асстә сәхи әгады бынаты әвәрын нә бауадззысты, мә уды рухс, — сабыртә кодта Елда йә ләджен. — Да зәрдә сыл дар.

Салгиры цәсгом фәрухс ис әмәе загъта:

— Гъер мын мә чызг әмәе мә фыртмәе фәдзур.

Салгиры хатәнмә хуыссәгхъәлдзәгәй фәзындысты Косер әмәе Сәрибар.

— Мә хъәбултә, уәхи хәстон ифтонг скәнүт. Косер, јәрабабәтт Саваджы әхсаргард. Дыууәйә дәр мемә ацәудзыстут. Хъуыддәгтәм иуварсәй кәснын рәстәг нәу.

Æмбисбонмә Хуры фәз адәмәй байдзаг. Стырәй, чысыләй — сегас дәр јәрцидысты. Фәтәг куы фәзынди, уәд комы хистәртә сә дуртәй сыйтадысты, сә рахиз къухтә бәрzonд систой. Салгир сын йә сәрәй акуывта әмәе хъәрәй загъта:

— Нә зынаргъ, нә зонынджын хистәртә, сабыр әмәе уыл амондджын замантә кәнәд! Зәйтә әмәе уын дауджытә бирә цәрәнбонтә радтәнт! — мидбылты худгәйә йә цәст ахаста хистәртыл, стәй Боламә фәкомкоммә әмәе йә афарста:

— Туалгомы цәрдҗытән иу-дыууә ныхасы зәгъын әмбәль?

— Күяннә, күяннә, сәрдар, дзур!

Салгир йе 'ргом аздәхта дзылләтәм әмәе әнәкъуызгә фидар хъәләсәй дзурын райдыта:

— Сымахмә дзурын, сәрибараурзаг асстә! Уәззазу рәстәдҗытә ныл скодта! Хъуыды кәнүт мә «сәдәйон» Аспары. Зонн мын фехъусын кодта уәззазу хабар. Нә бәстәмә тындынц, нымайәг сә нымайын нә фәразы, уыйбәрц

æфсæтæ. Тæтæр æмæ сæ монгол хонынц; уыцы знæмтæй мæнгардæр æмæ æгъатырдæр нæ рантысти адунемæ. Эмæ мæ фæнды уæ хъуыдтыæ, уæ фæндæттæм байхъусын.

Цадæггай систади йæ бынатæй Бола æмæ адæммæ адзырдта:

— Фарны дæлвæзы æмæ йæ алыварс кæмтты нæлгоймæгтæ! Рæсугъд ныхæстæ кæнныныл не стæм ацы сахат. Хæстхъом, тыхджын æфсад нæ байфтонг кæннын хъæуы, равзарын нæ хъæуы хъайтар хæстон раздæуджытæ. Батыхсын хъæуы, цæмæй хæлцхъуаг ма байяфой. Не 'фсад ныххиздæни Эрдузы дæлвæзмæ æмæ фыдгулæн тыхджын цæфтæ ныккæндæн. Нæ хæстонтæ персайнæгтæ, араббæгтæ æмæ æндæр лæбурджытæй æцæгæлон адæмты зæххытæ хъахъхъæнгæйæ сæхи тынг хъæбатырæй æвдыштой кæддæриддæр. Ныр нын мæнæ нæхимæ бырсынц æмæ хъуамæ æрбамбырд уæм нæ фæтæг Цæразон Салгирьы алыварс, хъуамæ рабæрæг уа, цы удвидар стæм æмæ нын басæттæн кæй нæй..

— Тоx! Тоx! Тоx! — мингай адæймæгты хъæлæстæ азæлы-дисты Хуры фæзы.

— Эгас цæуæд нæ æхсарджын фæтæг Салгир!

Бола бацьди сæрдары цурмæ æмæ хъæрæй загътæ:

— Салгир, дæ къухмæ рагон ассаг цирхъ райсгæйæ, ды хъуамæ ард бахæрай, дæ адæмыл иузæрдион кæй дæ, уый тыххæй æмæ сæ хуыцæуттыл бафæдзæхсай!

— Эз цæттæ дæн, Бола.

Бæрзонд хæрзконд хæстон, йæ уæлæ — тæмæнкалгæ згъæрхæдон æмæ згъæрхуд, йæ размæ ивæст къухты рахаста ассаг адæмы табуйаг рагон цирхъ æмæ йæ æрдузы астæу зæххыл ныссагтæ.

Салгир, хæстон лæджы фидар къахдæфтæ кæнгæйæ, бацьди цирхъы размæ, йæ рахиз зæнг уæрагæй дæлæмæ зæххыл æрæнцад æмæ йæ зæллангæнаг хъæлæс азæлыд:

— Эз, ассты фæтæг Салгир, ард хæрын нæ хуыцæутты раз: мæ фæстаг туджы æртакы онг мæ адæмы фыдгултæй хъахъхъæндзынæн! Мæ ард куы фæмæнг уа, уæд мæ мæлæт æрцæуæд нæ фыдæлты табуйаг цирхъæй! — Салгир систади æмæ адæмæн йæ сæрæй акуывта.

Цины хъæлæстæ та нийязæлыдисты:

— Тоx! Тоx! Тоx!

— Эгас цæуæд хъæбатыр Салгир!

Фәтәг йә рахиз күх бәрzonд систа, әмә фәхъус сты.

— Ныр хъуыддагәй равдисәм нә ләгдзинад! Уәздан асстә, фыдгулы ныхмә хъуамә әрәвәрәм хәрзцәттә гәрзифтонг авд мин барәджы. Иннәе ассаг знәмтәй дәр нәм фәзындаен фәйнә цалдәргай мин хәстоны. Әмә нәм райгуырдзән, басәттән кәмән нәй, ахәм әфсад! Сараздзынаен, дыуа мин барәджы кәм уа, ахәм ләгәвзәрст къорд. Йә раздзәуәг та уыдзән Аспар...

— Зонәм ай!

— Хъайтар хәстон у! — райхъуысти цалдәр ранәй.

— ...Хәст хәст вәййы, ома — исты, уәд әфсадән разамында дәтдзәни Бесто! Әмә ма мәм иу зәгъинаң ис. Әз, фәтәг Салгир, сымахән хъусын кәнын: мә байзәддаджы бартә бацәуәнт мә фырт Сәрибармә. Цалынмә уый раләг уа, уәдмә адәмы бәрны бацәудзән мә чызг Косер. Җытдҗын хистәрты зондәй...

Адәм базмәләйдисты. Чидәр рахъәр кодта:

— Сылгоймаджы бон нәу разамында дәттын!

Фәзыл азәләйд ассты фәтәдҗы хъәләс:

— Йә бон нәу зәгъыс? Ды ма мәнә фәзмә рацу әмә йемә стох кән? Да къалиута дын әрәхсәддән.

Адәмәй бирәтыл худәг бахәцыд.

— Косер, ардәм ма рахиз әмә дә адәм феной!

Фәзмә рахызти, хәрзконд, фидар къабаздҗын хәстон згъәрхәдон әмә згъәрхуды, йә ронмә әхсаргард әмә хъама фидаргонд. Адәмәй ничи базында Косеры. Уәд чызг ие згъәрхуд систа әмә худы бын даргә сәрбәттәнәй әрзәбул йә зәринхуыз дзыкку.

Әрыгон хәстифтонг чызг, ассаг дыккаг Амагә, Косер уылас сәрәстүр әмә рәсугъуд уыдис, әмә йәм дзылләтә кәстәйә бazzадысты.

Адәмы әхсәнәй райхъуыстысты цины хъәртә:

— Косер, нахи Косер!

— Бирә нын фәңәр, Косер!

Аспар әввахс ләууыди гәрзифтонг чызгмә әмә йә зәрдәйы цәфтәй ие уәнгтә әхсизгөн әндзыг аисты.

Салгир ныхасгәнән бәрзондәй әрхызти әмә бацыди зәхкусдҗытә, әрмгуыстгәндҗытә әмә хәстонтәм. Косер әмә Сәрибар сә дугъәттыл абадтысты әмә сә сәппәй ауагътой.

Аспар ма чысыл афәстиат, сгәпп ласта йә бәхмә әмә сә фәесте асырдта. Косеры араббаг рәсугъид сирагимә әмсирд куы райдыдтой, уәд Аспар фәхъәр ласта:

— Салгирән ахәм хәстмондаг әмә ныфсвидар чызг ис, уый нә зыдтон! Әз дән Аспар. Базонгә уәм.

— Әз дә персайнағ шах фәхуыдтон. Цы дә хъәуы? Адәмы цәстыты раз әрыгон ләппу чызджы фәдил бафта, уый худинаг у, уый нә зоныс? Дәхи айс әмә нә цалынмә мә фыд базонгә кәна, уәдмә мәм әмгәрон дәр мауал әрбацу! — Косер йә сираджы әрцавта әмә цыппәрвадәй афардәг уәлиау сәрвәттәм.

Уыцы рәстәджы Хуры фәзы адәм базмәләйдисты әмә комбәсты куывд җәттә кәнүнмә февнәлдтой, хъумамә батабу кәнной хуыңауттән, зәдтә әмә дауджытән. ...Арианы размә бакодтой әнахуыр стыр урс галы, әвзист къусәй йыл сыйғдағ доны әртәхтә бапырх кодта, йә цола җәнгтә арвмә сивәзта әмә скүывта:

— О, ассты зонынджын хуыңауттә! О, Хурты Хур, Сафа, Фәлвәра, Әфсати! О, Туалгомы бардуаг Тарапанджелос! Мах уә цот стәм әмә, нә фыдгул нә къәхты бын куыд фәуа, ахәм ахъаз нын бакәнүт әмә уын нә нывонд барст уәд! Ахәм арфайаг дәр нә фәкәнүт, ассты зәххыл мах фәстә фәлтәртүл дәр фарн әмә амонды рәстәджытә куыд скәна! Табу уын уәд, ассты хуыңауттә!

Стәй куывд райдыдта. Фынджы хистәртү бынәттә бацахстый, фыдәлтү фарны фәтк сә туджы кәмән уыди, фыдәлтәй бazzайгә хәзнатә фәлтәрәй-фәлтәрмә цәсты гагуыттау чи хъахъәйтта, уыцы урсрихи сәрыстыр хистәртә. Даргъ фынгтыл хъәдүн тәбәгтьы дзидзайы хәйттә әвәрд. Кәрәдзиуыл әвәрдәй дзаджджын уәливыхтә. Хъәзын къустәй калди нуритә, цывзы әмә алы кәрдәджытәй хъаңыд лывзәйи аддженүтә. Әвзонг ләггадгәнджытә нуазәнтә дзаг кодтой карзых сау бәгәнүйә.

Фәсминас хъааст стынг ис, ерысы баңыдисты фат әмә әрдинәй рәстәдзәвинтә, уалынмә райдыдтой дугъәттү ерыстә. Дыууәизәрастәу фарны дәлвәзәй райхъуыстысты хъәбатырты зардҗытә.

Уыцы әхсәв Салгир йә хәдзармә әрхуыдта йә хәләрттә әмә йә тохәмбәлтты. Семә Бесто, Армина әмә Аспар.

Әрыгон хәстонән, Косеры ауынгәйә, йә рустә сырх пиллон акалтой. Фәтәджы фишпайаг җәстәй ницы аирвәзти. Аспарән Косермә азамырда әмә сұзырдта:

— Базонгә ут. Мә чызг у.

Аспар йә фындызы бын цыдәртә багуым-туым кодта, ници дзы ницы бамбәрста әмә йыл ныххудтысты.

Бесто зондамонәджы хъәләсәй сұзырдта:

— Уый дын хәсты быдырмә ңауағау нау, на!

Салгир йәхі фәзәрдиагхуыз кодта әмә загъта:

— Хъазыны рәстәг нау. Мә хәләртә. Фәдзырдан уәм иу ахсджаиг хъуыддагыл аныхас кәнүны тыххәй. Зонут ай: на алы мин хәстонмә дәр ис йәхі тырыса әмә бартыл дзурәт нысан. Хәстонтәй иутән ахәм нысаны хүзызы ахадынц арсы дзәрныхтә, иннәтән ахәм нысан у рувасы къәдзил, әртыккәйтән — бирәгъы хәмхудтә. Мә фыд Арвасәй куыд фехъуистон, афтәмәй кәддәрты ассаг хәстонтә, тохы быдырмә ңаугәйә, иу тырысайы бын цыдысты. Не 'фсымәртимә баиу уыдзысты архызаг асстә, сә сәргъы Гурион, Бәгъатыры быдираг асстә, Хурияджы ассаг дыгуреттә, ерыстау әлдар Цыхуырбайы хәстонтә. Уырны мә: нае фарсмә әрбаләудзысты мә дурдзукаг әрдхорд Вахайы хәстонтә дәр. Рәнхъәй куы раләууой, уәд-иу сә сәрмә кәй сисой, уышы нысантә, чи зоны, дыууссәдзәй дәр фәфылдәр уой. Ахәм уавәры әфсадтән иумәйаг разамынц дәттән най Алы къордән дәр, кәрәдзийә хицән чи кәна, ахәм нысан радт, уәд хуыздәр уыдзән. Әгас әфсадән та хъуамә уа иу тырыса — хуымәттәг, фәлә ңаестән әнцон фишпайән. Чи уә цы зәгъдәни?

— Тырыса хъуамә уа сырх! — хъәрәй сұзырдта Косер. — Сырх хуыз дардмә зины.

Салгир загъта:

— Хорз... Әз афтә хъуыды кәнүн: арсы дзәрныхты баст әрцауындаәм даргъ хъилил, бафидар әм кәнәм цыппәрдигъон сырх хъуымац, не знаг хъуамә бамбара, нае сәрибары сәраппонд нае цард раттынмә ңаettә кәй стәм...

— Ахәм тырысахәссәг хъуамә уа ныфсхаст, хъәбатыр, — загъта Арминә.

Арминә Салгирәй йә ңаест айста Аспармә. Фәтәг ын уайтәккә йә хъуыды фембәрста:

— Нә, мә зынаргъ, әфсады раздәуәгән нае бәzzыс. Аспары сәр мә ахсджиагдәр хъуыддаджы бахъәудзән.

Косер фәрәвдз:

— Хатырәй мын фәуәд, фәлә... Тырысахәссәг хъумә хәсты арты әндәвд әңкъара әмә йәхи әппара тәkkә тәссагдәр рәттәм.

— Дәумә гәсгә чи хъумә уа тырысахәссәг? — афарста фәтәг.

— Тырысахәссәг уәд Ярослав, у тыхджын, ныфсхаст хәстон. Уырысимә стәры цыди Дербент әмә Арранмә. Ноджы ма йәм кәд фәхәецә ассаг түг.

Бесто дәр йә ныхас баппәрста:

— Хъамайә хәңзынмә йын әмбал нәй.

— Дәу куыд фәнды, афтә фәуәд, — загъта Салгир, систади әмә Бестоимә ацыдысты.

— Гье ныр нын фадат фәци, Косер, әмә наә зәрдәйы фәндидаг фәдам-думтә кәнәм, — хинхудт бакодта Арминә. — Әз дәр сылгоймаг дән әмә мә фәфәнды сылгоймагимә аныхәстә кәнүн. Да зондахаст мә зәрдәмә цәуы. Әрыгонәй дә хузызән уыдтән — чиныг уарзтон, әнәсәттон...

Косер Арминәмә әнәууәнк цәстәй бакаст әмә загъта:

— Дәу тыххәй афтә дзырдтой: адәймаджы, дам-иу, бағынәй кодтай әмә дә-иу цы фәндыйд, уыдәттә йын кодтай...

— Мә зәрдәмә цыдәр тәргъәд хәссын, фәлә афтә рагәй нал кәнүн. Ассаг сылгоймаг цы вәййы, уый дән.

— Мемә дә дам-думтә акәнүн куы фәндыйд..

Арминәйы цәсгом та хин мидбылхудтәй барухс:

— Косер, наә бағиппайдтай, зонн дәм Аспар цы цәститәй касти?..

— Цәститәй йын ис әмә кәссы...

— Нә-ә-ә. Гәды фиумә куыд фәкәссы, афтә дә йә цәститәй фәцәйхордат.

— Гъемә — хәрәд!..

— Әмә йә дәхицән цардәмбалән наә саккаг кәнис?

— Ацы әбуалғ бонты ныр уыдәттыл стәм, Арминә?

— Әмә нывыл рәстәдҗытә та кәд скәнүн адәмыл? Мах ныр сәәдз азы цәрәм Бестоимә әмә куы кипчактимә фәхәцәм, куы болгартимә, куы араббәгтимә. Уарзтан цәлхдуртә най...

— Зонд йә цәлхдур...

ЦЫППАЕРДАСАМ СЭР

Быдыры сатәг буарыл әмбәлди. Сойджын фәлвых кәрдәг зәххыл ныххуыссыди әмә бәх цыма бур гауызыл цыди. Бурхан дыууә боны дзәтгәрәттәнәг хурмә фәңзыди, ныр мәнә рагвәззәджы дымгә йе уәнгты хъары. Йә бәхты къәхтә күй змисы ныгъуылдысты, күй-иу смаггәнаг пъәра цыымарайы афардәг сты. Бастадысты. Ауләфа, зәгъгә, бәхәй әрхызыти. Хәмпәлгәрдәг әмә хус пыхытә иу ранмә фәхаста. Әхсон дурәй тыхтә-амәлтәй зынг рацагъта әмә арт скодта. Баартхуыз әмә бацарадхуыз Бурхан. Йә фәздәгдзыд дзиңдайы фәстаг кәрдих сәумәрайсом баҳордта әмә сыйдәймәләг бирәгъяу сәххормаг.

Йә арт күй әрмынәг, уәд Бурхан бәхы рохтыл ахәңзыд әмә рәвәдз аңыди. Аспарәй күй фәхищән, уәд ма йәм дыууә бәхы уыди. Әндәрәхсәв дыккагыл сахсән дзәбәх нә сәвәрдта әмә йын тыгъд бидыры кәдәмдәр адзәгъәл.

Әрхәндәг хъуыдатәй фервәзын әнхъәл нал уыди, афтә ауыдта сырддонцъиуты. Бурхан фембәрста, адәймаджы цәрәнуатмә әввахс кәй у әмә фәзәрдәрухс. Чысыл ма ауади әмә ауыдта нымәтын цатыр әмә әнәкъул мәнгагъуыст. Йә размә разгъордтой цалдәр фыйайауыкуызды. Зәронд ләг сә асырдта әмә рәвдауән хъәләсәй сұзырдта:

— Әғас цәуай, мә хъәбул, уазәджы уынд мын алы хатт дәр цины хос вәййы. Кәңәй наем фәзынданда?

— Әнәниз у, мә фыды хай, — салам ын радта Бурхан. — Уартә Терчы биләй цәуын әмә кәдәй-уәдәй адәймагыл сәмбәлдтән. Ацы быдырты цәрдҗытә цы фесты?

— Кипчактә хәэхон дәттәм сәхи әввахсдәр байстой. Уым ырғажессәг тымыгътә нае вәййы. Мах та нае зәрондимә аләмән дәр быхсәм...

— Арфәйаг ут әмә уыл уә зымәг дзәбәхәй әрцәуәд.

Зәронд ләг рәвдауән хъәләсәй загъта:

— Да бәхыл сахсән сәвәр. Фысым дын уыдзыстәм.

Бурхан бахызти зәрәдты мәгуыр къәсси къәсәрәй. Ләппу йәхі әруагъта зәххыл тыд нымәтыл. Зәронд ус ын авәрдта цайы къус әмә йә хынцфарст кәннынмә фәци. Зәронд ләг ыл сбустә кодта:

— Йә чемы әрцәуын ай бауадз! Бахъарм уа, йә дзыхмә иу

комдзаг схæсса әмæ уæд йæхæдæг йæ хабæрттæ дзурынмæ фæуыдзæн...

— Нæ фыды хай, әвæстиатæй мæ хан Кочкумы бацагурын хъæуы. Тынг ахсджиаг хабар ын фехъусын кæнон.

— Хан Кочкумæн хуыщау бирæ цæрæнбон раттæд. Агур æй Äрвхуыз цады цур. Фæzzæджы уырдаэм æрцæуынц сайгакты стыр рæгъæуттæ, әмæ сыл Кочкум йæ фæсдзæуинтимæ цуан фæкæны. Нæ бæхты хуыздæрыл абад әмæ йæм фæтъæбæртт лас.

Уыцы әхсæв Бурхан фыдфынты ахæсты фæци әмæ раджы райхъал ис. Рæвдз фестади, ахордта, сау ефсы рацахста, саргъыл авæрдта, нахæтбосæй саргъмæ абаста йæ хойрæгты хызын.

— Бабуц мæ кодтат әмæ арфæйаг ут! Хæрзбон! — фæхъæр ласта Бурхан әмæ тыгъд бидыры цыппæрвадæй афардæг.

Цасдæры фæстæ мае бæх куы бастайа, зæгъгæ, йæ сабыр цыдæй ауагъта. Йæ фæндаг цыди ныгуылæнмæ рæхысбаст арвхуызçүпп хæхтырдаэм. Бон-изæрмæ фæтындзыдта фæндаггон әмæ æрмæстдæр изæрырдаэм дардмæ ауыдта хан әмæ йæ фæсдзæуинты урс цатыртæ. Цатырмæ куы баввахс, уæд та федта: нымæтын гауызтыл бадтысты Кочкумы уазджытæ, сæ къухты — нуазæнтæ. Кочкум дзæбæх банозтджын: уæддæр Бурханы уайтækкæ дæр базыдта әмæ фæхъæр ласта:

— Дзаг хъалац әм авæрут әмæ йæ нае цæрæнбоны тыххæй бандуаза!

— Сабыр рæстæг уын амонд хæссæд, уæздан æлдæрттæ! — раарфæ кодта Бурхан, нозтæй ацахуыста әмæ ханмæ баздæхти. — Ныххатыр мын кæн, кипчакты номдзыд хан. Тынг ахсджиаг зæгъинаетимæ дæм фæзындтæн!

— Нæ мæ 'вæллы, уый нае уынис, тæвдтуг лæппу? Фæстæдæр мын сæ зæгъдзынае.

Бурханы сбадын кодтой хибар ран, фæлæ нæдæр хойраг бацагуырдта йæ зæрдæ, нæдæр нозт. Кочкумæй æрбайрох фæди-сон, йæ фарсмæ бадæг æрьгон хæзгулы æрмыдултæ кодта. Цыдæр рæвдауæн ныхæстæ ийн-иу йæ хуусы бадзырдта. Кæддæр æрæджиау рæсугъды иуварс асхуыста әмæ фæтъæлланг ласта:

— Дзур, цы зæгъинаг мын уыдтæ!

Бурхан ханы цур уырдыг алæууыд:

— Äхсарджын әмæ хъæбатыр хан Кочкум. Äз дæн, дæ на-мысджын фыдæлы зондæй фæсхох чи 'рцарди, уыцы кипчактæй...

— Цыбырдәр! — фәхъәр ыл ласта хан.
Бурхан хәрдмә фәххауди әмә та талф-тулфәй дзурынмә фәци:

— Хуссарәй фәзындысты, нымәң сын нәй, уыйбәрц монгойләтгә әмә тәтәйрәгтә әмә Гуырдзымә бабырстой. Хъәутә судзынц. Марынц, никәуыл аүәрдинц сабийы онг...

— Әмә сәм гуырдзиаг хәстонтә иуварсәй кәсынц? — былысчылхудт кодта Кочкум.

— Хуаны дәлвәзы сәм хъәддых фәләууыдысты гуырдзиаг әмә сомихаг әфсәддонтә, фәлә сәхи фәстәмә айстой... Тәтәйрәгтә сә фәдил нал абырстой, сә бәхты фездәхтой әмә ныр тырнынц махырдәм.

Хан, фысы уән әхсынгәйә, былысчыләй загъта:

— Сә бәхты Җәгатырдәм фездәхтой зәгъыс? Уый у дә ахсджаиг дзурина?

— Дербенты фидар куы басәттой, уәд асстәм баләбурдзысты, уый фәстә та махмә...

— Сәннтә Җәгъдыс? Махмә цәмән хъумамә фәзыной?

— Уый дәүәй хуыздәр ници зоны, номдзыд хан.

Кочкумы фәсдзәүинтәй иу Бурханы афарста:

— Әмә уәddәр тәтәр-монголты әфсад тынг стыр у?

— Нәй зонын, зынаргъ.

— Азургә та Җавәр әвзагыл дзурынц? — ныр та афарста Кочкум.

— Се 'взаг мах әвзаджы хуызән у...

Кочкум баздәхти йә «сәдәйонмә» әмә йә әлхыскъгәнәгай афарста:

— Мункә, дәу уыдонимә аныхас кәнүн нә фәндү?

— Хорзәй нәм цыма ницы 'нхъәлмә кәсы... Знаджы әвзаг зонын әвзәр нәу.

— Мацуал дзур, Мункә. Әхсарджын асстә сә әруромдзысты.

— Әмә сә куынә әруромой, уәд та? Семә бацәдисонтә уәм әмә тәтәр-монголты ныддәрән кәндзыистәм.

— Асстимә бацәдисонтә уәм?! — фестъәлфыд Кочкум. — Нә рәстәгмә рәсәнуәттәй нын Салгир Җалдәр ныххәләттаг кодта әмә йә ныр мәхицән саджын кәнөн? Уымән уәвән нәй!

— Max дәр стыгътам ассаг хъәуты Җәрджыты! — фәхъәр ласта чидәр. — Ацы ләппуойы уацмә нә хъус куыннә хъумамә әрдара?

Кочкуммæ бауади ӕвзонг хæстон ӕмæ йын йæ хъусы ыздæртæ адзырдта. Хан цыма йæ тарф фынæй фехъал, уыйау фестъæлфыд ӕмæ хъæræй сдзырдта:

— Фæдисы хабар! Нæ быдыры фæзынди ассаг бæхджынты къорд! Ардæм дарынц сæ фæндаг.

Үйцы рæстæг айхъуысты бæхты тыбыар-тыбыур дæр. Рыдьжы къуыбыллæйтты ӕхсæнæй разындысты цалдæр бæхджыны. Сæ раздзог йæ бæхы фæурæдта Кочкумы цатыры раз ӕмæ зæхмæ ӕргæпп ласта. Ханы цурмæ ӕххæст нæ бахæццæ, уæд йæ сæрæй ныллæг акуывта:

— Хъæбатыр ӕмæ номдзыд хан! Мæн дæумæ парвыста номдзыд Дургулелы байзæддаг архызаг ӕлдар Гурион. Мæ паддзах дын ӕрвиты зæрдæбын саламтæ. Йæ зæрдæ дын зæгъы, цæмæй ӕнæнизæй бирæ азты фæцæрай. Ноджы ма мын Гурион бафаðзæхста, цæмæй дыл сæмбæлын кæнон йæ ныстуан.

Гурионы минавар Кочкуммæ радта сырх бæттæнæй баст хæтæлтыхт фыссæн сæрак. Хан æй балæвæрдта тæлмацгæнæгмæ ӕмæ йын бардзырд радта:

— Куыд дæ бамбарæм, афтæ йæ хъæræй бакæс.

Тæлмацгæнæг Гурионы ныстуан бакасти бердзенаг ӕвзагыл. Кочкумы уæхсчытæ сыстъæлфыдысты:

— Цытæ лæхурыс? Бамбарын ма мын æй кæн: цы хъæуы мæнæй Гурионы?

— Архызы ӕлдары фæнды, цæмæй бадзырд саразат тæтæр-монголты ныхмæ иумæ стæры ацæуыны тыххæй.

Кочкум хъуыдыты аныгъуылд. Ӕрæджиау кæддæр, йе ставд къухтæ тилгæйæ, хъуыддагхуызæй дзурынмæ фæци:

— Мæ зынаргъ хантæ, мæ уынаффæгæнджытæ, хæстонтæ, чысылгай йæ ӕмбарын байдыдтон, кипчактæ уæззау уавæры куы бахауой, уымæй куыд тæссаг у, уый ӕмæ бардзырд дæттын: ам, Ӕрвхуыз цады раз, ӕрæмбырд кæнæм не 'фсад!

Кочкумы хæстон разамонджытæй иу сдзырдта:

— Ӕппæт кипчакты хицау хан Котянæн хабар афоныл хъуамæ ма фехъусын кæнæм?

— Хан Котян ныртæккæ кæмдæр Идылы доны был ис. Җæрæнбонты уырысимæ хæцы! — Кочкумы цæстытæ мæстæлгъæд æрттывд кодтой.

Кочкумæй Бурхан айрох, фæлæ, фæдисы уацмæ сæ хъус кæй ӕрдардтой, лæппу уымæй фæзæрдæрухс ӕмæ фæстæмæ

цыппэрвадәй йә фәндаг адардта. Уәеддәр ма йын хъысмәт ацараЙта иу фәлварән — фәндатыл әй фәурәйтой әртә барәджы.

— Ай нын сбәздзән, — сдзырдта әртәйә иу. — Хәрзконд, әрыгон, йә тәккә хъаруйә. Чи дә әмә кәдәм тындзыс, фәндаггон?

— Із дән кипчактәй, мә ном — Бурхан. Тындзын нә дард рәсәнуатмә.

— Дәхорзәхәй, уййбәрц үәздандинад дәм разынәд әмә дәхи не 'хсин Селимы уазәг бакән, дзырдта дыккаг барәг. — Фырәнкъардәй нырхәндәг әмә йә фәнды дә хуызән ләппуләгимә йә рәстәт арвитын. Йә ләг Кочкумимә хәтәнты хәты әмә әхсины уд, тынгдәр та йә буар, рәвдыд агурынц.

— Ахәм ран әз ницы бакәндзынән, кипчакәгтә, — ской дәр сә нә уагъта Бурхан.

— Ма ныхәстә кән. Куы ныффәрск уай — ләгдыхәй дә акәндзыстәм. Цом, нә фәфәсмон кәндзынә.

Бурхан йә дугъоны йә фәстәгтыл сләууын кодта, фәләйил фәтъәланг ластой:

— Де 'дымы митә ныууадз! Арфәтә дәр ма нын кәндзынә — ахәм тәвдтүг сылгоймаг никуы ссардзынә.

Нә йә ныууадззысты, уый бамбәрста Бурхан әмә мәстәлгъәдәй фәхъәр ласта:

— Цәуәм! Фәлә зонут — цысыммә мә куы тәрат, уәд уын мә цард аслам нә сыйтձән.

Барджытә сә бәхты сәппәй ауагътой. Иуахәмы Бурхан дәрдзәфмә ауыдта цалдәр нымәтын цатыры, цәгәвәрдәй ләууыдзысты. Сә бәрәг астәуәй зынди урс бәрзонд цатыр. Йә цүүпп сфиыйда әрвхуыз хъуымацы уаццагәй, дымгә сә фәйльидта. Астәүккаг цатыры раз сә бәхтә фәурәйтой әмә әртә барәджы ныззарыдзысты:

Ма 'нкъард кән, нә къуыр-къуыргәнаг бәлон,

Хус быдымрәе 'рхәндәг ҇астанай ма кәс.

Хуыссәни куыддәр дәхи әруадзай —

'Ртәхдзән дәм нә быдирағ ҇әргәс.

Цатыры дуарәмбәрзән иуварс аппәрстәуыд, әмә Бурханы цәстисты раз фегуырди ханы әрыгон бинойнаг, йә налат цәститәй йәм әдзынәг ныккаст, йә нарст сырх былтәй мидбылты худти. Зәрдәагайәг фәлмән хъәләсәй базарыд:

Уазәг махән у рәвдауинаг,
Дзуринәгты сувадон басгуындаң
Әмә мын фәсурдзән ме 'рхәндәг.
Монцәрдә сүлгоймагән ратдзән удәнцой.
Ма 'фсәрмы кән ды, кипчакаг гуырд,
Аргъяутты бәстәмә дә фәхондзынән.
Бахәрәм әхсәвәр иумә аддҗынән,
Амонды бәрзонд хохмә стәхдзыстәм.

Бурхан әрхизти бәхәй әмә сүлгоймаджы фәдил араст ис. Уйын ацамында къәләситә нывәфтыдтәй аивгонд нымәтмә: дәхи әруадз. Әмә йын къусы авәрдта хъуымыз. Уазал туаг нозтәй анызта ләппу әмә раарфә кодта ханы бинойнагән. Фәзынди сәм, мәләт кәмә нал уәндыд, ахәм рагон зәронд ус, — йә гом мылытәй гуым-гуым кәнгәйә, уазәгән салам радта. Нымәтыл әрәвәрдта фыдызгъәл, хъәбәрхорәй конд лауызтә әмә хъәдьин къусы мыд.

Әрыгон та Бурханмә нуазән авәрдта әмә йә рәвдауән хъәләсәй бафарста:

— Кәцәй цәуыс, хъәбатыр уари?
— Үйдән Кочкуммә. Фәлә мын де 'ххуырстытә мә бәхы рохтә әндәрүрдәм фездәхтой, әмбисонды әхсин.
— Әмә мәстү кәнис? Дә ныры уавәрәй истәмәй тыхсыс?
— Әппүндәр ницәмәй, — загъта Бурхан әмә бадис кодта, куыд фәныфсәджын, ууыл. — Әнхъәлтон, цыдәр налат зәронд усы раз баләудзынән. Ды мә зәрдәмә цәуыс, мә дуду бәлон!
— ләппүй къух дәрдтил әрзылд әмә йәхи әруагъта быдирәг рәсугъды уәхскыл.

Әхсин цәрдәг әнгүйләдтәй йә цылла пәләз фелвәста әмә нымәтыл батылди цатыры аууон къуыммә. Бурхан ыл ныддәл-гом, йә чысыл хъәддых риуты әндәвдәй йә буар ссыгъди. Сүлгоймаг цыдәр сдзурынмә хъавыди, фәлә йын ләппу йә билтүл аныхаста йә билтә.

Мәнә дзәнәтон цин байяфдзән, зәгъгә, раст афтә Бурхан, йә цәстәй ницы ауыдта, фәлә банкъардта, сүлгоймаг йә цонг иуварс куыд баивәзта...

Йә зәрдә фәкъәпп ласта: «Ам хорзәй ницы ис!» Ацахста сүлгоймаджы къух әмә йә нымәтмә нылхъывта. Уйы сүйнәр кодта әмә даргъ кард йә къухәй феуәгъд ис. Сүйнәр та кодта сүлгоймаг, йә зәрды уыди цатырај рализдын. Фәлә йә

ләппу ацахста. Гъеныр әм йә әвронг зонд әрцыди: налаты дзыхы пысул анадта, цыппәрбәсттыә йә скодта.

Цатырәй рагәпп ласта Бурхан әмә, фыщагдәр кәүыл фәхәст, уыцы бәхы сахсән феуәгъд кодта. Абадтис ыл әмә йә әнәдомд ефс уадау аскъәфта мәйдар быдырмә.

Сәумәрайсом Бурхан фәхәцә зәрөнд ләг әмә усы цәрәнмә. Фәцинтә йыл кодтой. Дыуә боны сын бадзәбәхтә кодта се 'мбонд әмә сә фосдон әмә загъта:

— Мә фыды хай, Җәуын афон мын у. Радт мын бәх әмә иу бонваг хәринаг. Җәуын Кочкуммә, йе 'фсадмә мә айсдзән.

ФЫНДӘСӘМ СӘР

Аспар әрхызти бәхәй Салгиры хәдзары цур әмә кулдуар баҳоста. Ракаст әм Косер. Ләппуиы куы ауыдта, уәд йә уадултә асырх сты. Фәлә уәддәр йәхи фәфидал кодта әмә сабыр хъәләсәй бафарста:

— Даң бол хорз. Мә фыд дә хъәуы? Тагъд хъуамә фәзына әмә йәм банхъәлмә кәс. — Чызг пәләхсар бәласы бын бандон сәвәрдта әмә загъта: — Сбад.

Салгир әңгәгдәр тагъд фәзынди, цинхъәләсәй сдзырдта:

— Аспар куы да! Даң бол хорз, ләппу.

— Кәй бол у, уый хорзәх дә уәд, сәрдар!

— Гъы, әмә уәм цы ныхәстәе рауади? — фыд хиндзәстәй бакости йә чызгмә. Чызг әмә ләппу кәрәдзимә бакастысты йәхи растгәнәгая, Аспар зәгъта:

— Нырма чысыл раздәр әрбахызтән...

— Әмә дә ардәм цы 'рхаста, ләппу?

— Мә зәрды уыди...

Салгир ын йә къух йә уәхсекил әрәвәрдта әмә загъта:

— Даң карәнәй, Аспар, уәлә бәрzonдәй йә амәддаджы чи әруны, ахәм хәххон цәргәсәй уәлдай нае уыдтән. Чызджытә-иу ме 'лхыскъ ныхәстәй лиздәг фесты. Косер, зәгъма, уыцы хәххон цәргәстәе цы фесты?

— Әз уымән ницы зонын...

— Да уымән ницы зоныс... — Салгир фәсагъәсхүз әмә Аспармә баздәхти. — Ләппу, цытә саразын бафтыди дә къухы?

— Ис уал мәм мин әмә әрдәг барджытә. Иннатә ам нәхимә, Фарны фәзы сты. Къора мын зәрдә әвәрынц

әртәсәдә барәгәй. Гъе, әрмәст хәңгарзхъуаг әййафәм. Әмә дәм ңаугәе дәр уый тыххәй әрбакодтон.

— О, хәңгарз нәм фаг нәй. Уйиас стыр әфсад нә рагәй нал бахъуыди гәрзифтонг кәнын. — Салгир фездәхти Косермә.

— Чызг, исты нын ахәрын кән, куырдадзмә ңауын нә хъәуы. Хәңгарзы дәсниты күистмә әркәсәм.

Куырдадзы әфсәнтайынгәнән пең сырхынг сси, уәззау дзәбуджы бынай зынгәфсәни ңаҳәртә фәйнәрдәм тахтысты.

— Ногәй уәм цы ис? — бафарста фәтәг куырды, йә ңаесомәй хиды 'ртәхтә тагъдысты.

— Әртә боны әмә әртә әхсәвы ардыгәй нәма ацыдтән. Ацъынд кәнын әмә та пеңци цур баләууын. Ме 'ххуысгәнәтмә кәсис, тәгәрфынәй та аци.

— Фәразын хъәуы. Уә фыдәбәттән уын аргъ чи скәна, уый әз.

— Хъаст нищәмәй кәнын, Салгир. Қәд мә уд әрсабыр уайд, зәгъягә, мә дзуринаеттә скалын. Батыкстә ныл әмә та мын фенцион.

— Ныр та ма мын равдис уә күистытә...

— Кәс, мәнә дын хъаматә... Мәнә адон та — згъәрхәдәтты җәгтә. Мәнә ам та, згъәрхәдоны чи бахизы, ахәм фәтты әртәтигъон фындастә.

— Иттәг хорз! — загъта фәтәг. Фаты фындастә йә уырзәй сгәрста. — Ахәмтә нәм уийиас дәр куы уайд.

Куырд йә сәр батылдта әмә фәллад хъәләсәй загъта:

— Ныр мә кусын бауадзут, — әмә фәтәгмә бахудит.

— Куырдаләгон дын ахъаз кәнәд! — раарфә ийин кодта Салгир әмә Аспаримә ныр та куырдадзәй Къорайы әдде әрдүзмә ацыдисты. Уым фәлтәрдджын хәстонтә фәсивәдән амыдтой сә дәсныяд. Ләгәй-ләгә хәсты сәхи фәлтәрдтой әрыгәттә, чысыл фалдәр фатәй әхстой мысанмә. Сегасыл дәр қәд уыди әмхузыон дарәстә, уәддәр Аспар Косеры башында. Йә уәлә уыди сәрак хәлаф әмә четән хәдон. Йә сәрыйхъуынта әрвхуыз хъуымацы уаццагәй баст.

Әхсизгон ңафтә ныккота Аспары зәрдә. Куыд тынг фәндыйди чызджы размә бауайын, зәрдәбын ныхәстә ийин акәнид, фәлә фәтәдджы разәй иуварс акъахдзәф кәнын йә бон нә баци. Иу рәстәдҗы Салгир фәкомкоммә фатәй әхсдҗытәм әмә сә цурмә бацыди.

— Әри-ма де 'рдын, — баздәхти Салгир иу хәстонмә. — Әз уын равдисон, мысанмә куыд хъавын хъәуы, уый.

Фәтәг ауагъта фондз фаты әмә дзы әрмәстдәр әртә сәмбәлдисты нымәтын тымбыл зиллаккыл.

— Сәрибар, — Косер фәдзырдта йе 'фсымәрмә, йәхудын наә ураәтта. — Даә дәсныйад даә фыдән равдис.

Сәрибар-иу цыма хъавгә дәр наә фәкодта — фәд-фәдыл ауагъта фондз фаты әмә сегас дәр нымәтын зиллаччы бәрәг астәу сәмбәлдисты.

Салгир фәкъәмдәстыгхуыз, йәх фырты рус сивәзта.

— Косер, әрдүн мә къухмә уартә кәдәй нал райстон... — йәхи рәститә кодта Салгир. — Даә фатәйәхсәджытә иууылдәр афтә рәстдәзвин сты?

— Искуы-иуәй фәстәмә.

— Косер, бар мын радт, әз дәр афәлварон, — загъта Аспар.

Чызг әм радта йәх әрдүн әмә фондз даргъ фаты. Аспар фәхъавыд, фат атахти әмә мысаныл сәмбәлд. Ноджы ма цып-пар хатты фәхъавыди — мысаны бәрәг астәу фәрсәй-фәрстәм баудысты фәттә. Косер әм йәх цинаидзг цәститәй кәсинаәй нал афсасти.

— Цы даә. Уымәй тәхгә фат фестадтә, амазонка, әмә мә тәккә зәрдәйил сәмбәлдтә.

— Нә дән амазонка... Әз дән хүымәтәджы чызг... — Косер банкъардта, йәх къәхты бинәй зәхх куыд лизды.

Салгир йәхи «ләгәй-ләгмә» бацәуджытәм куы байста, уәд Аспар мынаәг хъәләсәй загъта:

— Косер, дундунетыл фәзил — дыккаг ахәм чызг никуы ис. Хибаәй куы аныхас кәниkkам, уый мә тынг фәнды.

— Нә зонын...

— Нә фәлә ма изәрәй мәнә ацы әрдүзы сәмбәләм, — ләгъстәйаг хъәләсәй загъта Аспар.

Косер цы акодтаид, уый нал зыдта әмә та сәзырдта:

— Нә зонын...

Уыңы рәстәг Салгир фәдзырдта Аспармә. Сә бәхтыл абадтысты әмә афардәг сты. Косер сә фәстә кәсгәйә бazzад әмә ма ноджыдәр кастаид, фәлә айхъуиста Сәрибара хъәләс:

— Аспар тынг хорз адәймаг у, зәрдәхәлар... Цәуыл хъуыдитә кәнис?

— Да нырма ницима әмбарыс, — Косер әнкъардәй бакаст ие 'фсымәрмә.

— Әз дәуәй фылдаәр әмбарын...

Уыцы изәр әрдүзы сәмбәлдысты Аспар әмә фәтәджы чызг. Сә бәхтә кәрәдзимә смудынәй нал әфсәстыдысты, ныммырмыр-иу кодтой. Аспар әфсәрмәзастәй мидбылты худти.

Косеры цәститә ләппумә къәйных әрттывд фәластой:

— Уәдә ма мә райяф! — Фәкодта чызг әмә йә бәхы дзәбәх әрцавта. Дүгъон чызджы аскъефта бәрzonдmә тындзәг къахвәндагыл. Аспар әй фәсте сырдта, әввахсәй-әввахсәр кодта йә «амәддагмә». Мәнә йә байяфта әмә уыцы тъәбәртт-дугъы уайгәйә зәриндзыкку чызджы саргъай фелвәста.

— Ныр та ма мын цы зәгъездынә? — Аспар мынәг хъәләсәй бадзырдта, фәкәсын дәр кәмә нә уәндыдысты уыцы Косермә. Аспары тыхджын җәнгтәй йыл әбатыхстысты, әмә Косерәй амондджындаәр нал уыди. Аспар ницуал хатыдта, кәдәмдәр сәрсәфәнмә асхъиудта, йемә Косер дәр...

* * *

Субудай әмә Джебе-нойон се 'фсад акодтой Ширваны комыл, ацыдысты Әфсән кулдуары иувәрсты әмә Дербент галиуырдыгәй аzzади. Сә тыхтыл ауәрстор әмә сә нә бафәндыди фидармә бабырсын. Әгәрон тыгъд быдыртыл ахуыр бәхтә тарстысты бәрzonдmән къахвәндәгтәй әмә ләбырдты дурдзәндты сындәгтай цыдысты. Әртә боны уыцы хъизәмәрттә әвзарән фәндәгтыл фәңдибысты, стәй рахызыстылы ләгъз быдырмә әмә хәхты рәбйинты хъәды уаццаг куыд ахаста, афтә сә фәндаг адардтой цәгат-ныгыләнүрдәм. Тәнәг хәххон дәтты сәрты-иу ахызысты әмә сын Җәлхұрәвәрәг никүи фәци. Фәлә сыл Ассины коммә баңауәнү сәхи ныццавтой дурдзукты бәхдҗын әфсад. Сәхи сыл афтә рәвдз андзәрстор, әмә ма Субудай әмә Джебе цыдәр амәлтәй аирвәзысты. Терчы дон Дайраны комәй кәм раирвәзы, ңалынмә тәтәр-монгойләгтә уыцы дәлвәзмә фәхәцәсты, уәдмә сә дурдзукәгтә әңцой не 'руагътой, әхсәвәй-бонәй сәм ләбурдтой.

Салгиры әфсәдтә дәр уынгәт хәхтәй раңдысты, әмә Әрдүзы дәлвәзы агуырдтой, тыхгәндҗытән ахъаззаг цәф кәцәй ныккәндзысты, ахәм бынат. Әппинфәстагмә Салгир рәсәнуат равзәрста, Терк әмә Әррадон кәм фәиу сты, уый билгәретты.

— Хорз бынат у, — загъта Бесто.

— Нæу, — фæтарæрфыг Арминаæ әмæ йæ лæгмæ бакасти. — Номдзыд Мæчъыдойнаг ацы бынат рахуыдтаид «Æдылы къоп-патæн цъысым».

Салгир әмæ Бестойæн хъыг уыдысты уыцы ныхæстæ.

— Ма мæсты кæнут... Æз кастæн әэмбисондæн хæссинағ хæстон разамонджытæ Ганнибал, Цезарь әмæ Мæчъыдойнаджы тыххæй, уыдон әгæрон стыр хæстыты архайдтой. Æфсадæн йæ рахиз фæрсты дæр дон кæла, йæ галиу фæрсты дæр, уый тæссаг ран у, Салгир. Æфсæдтæн уæгъдибараЙ базмæлыны фадат нæ уыдзæн.

Бесто йæ бæхы рохтыл æрбахæцыд әмæ, йæ къухæй аца-монгæйæ, фидарæй скарста:

— Стыр бæлас уынут? Уæлвæзран лæууы. Фыдгулты ныхмæ схæцынæн замманай бынат! Хъæд йæ цуры. Ам дæ тыхтæ æрæмбырд кæн әмæ знагæн бæрзæйсæттæн цæф ныккæн.

Ауынаффæ ма кодтой, әмæ Салгир дæр фидарæй загъта:

— Ам æрæнцайдзыстæм. Ам хъуамæ знагыл мæгуыры бон акæна!

Æртыккаг бон Салгиры æфсæдтимæ байу сты ассаг дыгурæт-ты авд мин хæстоны, уыдоны фæстæ фæзындысты Цыхуырба әмæ Вахайы хæстонтæ, стæй Гурионы әмæ Бæгъатыры хæстон-ты къордтæ дæр. Сæ сæргыы Кочкум, афтæмæй æппын фæстаг æрбахæццæ сты кипчактæ.

— Æз уын нæ дæн, зæгъгæ, уæд цы фæуаиккат? — йæхицæй ныббузынг ис хан Кочкум. Мæ дæлбар сты иуæй иннæ хъай-тардæр бæхджынтай фындаæс мин барæджы.

— Кочкумы лæмæгътыл никуыма ници банимадта, фæлæ знаг нæ ныхмæ ракæндзæн дыууссæдз мин барæджы, дæс әмæ ссæдз мины та фистæг æфсæддонтæ, — дзырдта Салгир. — Уыцы хабæрттæ сбæльвырд кодта Ваха...

— Max та æдæппæт цас стæм? — бафарста Кочкум.

— Махмæ дæр уыдоны бæрц уыдзæн, — загъта Гурион. — Фæлæ max уыдонæй хъомысджындаær стæм.

— Цæмæй хъомысджындаэр стæм? — бадис кодта хан.

— Max нæ Райгуырæн зæххы сæраппонд тох кæндзыстæм әмæ нын уый нæ тыхыл тых æфтаудзæн.

— О, аргъæутты бæгъатыртæн сæ зæхх дывæр хъарутæ рат-ты, — загъта Кочкум, схызти саргъмæ, әмæ йæ уæзæй бæхы

астәу әртасыд. Күң араст, уәд Гурин он йә фәстә адзырдта:

— Хан, хъусыс, фәтәгты әмбырдмә-иу ма байраәджы кән.

— Нә байраәджы кәндзынән! — фәхъәр ласта Кочкум әмәе йә бәхы әр҆авта.

Салгир хәстон уынаффәгәнджыты тыххәй Арминаэй афарста:

— Мәе уазджытә мәм әәмәй ма фәхәрам уой, уый тыххәй сә күңд рабадын кәнон?

— Күңд каджындәрәй сә ма райдай әевзарын — кәйдәрты зәрдәхудты бацәудзынә. Күңд хистәрәй-иу сбадәнт. Бацархай, әәмәй де 'мбырдәй күывд ма рауайа.

— Мәе зәрдә дарын Гуриноныл, быцәугәнджыты әрсабыр кәннынмә рәвдз у.

— Әрбацәуынц! Әрбацәуынц! — фәхъәр кодта Салгиры хъахъәнджытәй иу.

Әппәтә разәй әрбахәецә Гурин он йә фәсдзәуинтимә. Кәрәдзийән салам радтой. Туалгомы фәтәг Гуринонмә бацыд әмәе загъта:

— Мәе изүәрдион әрдхорд Гурин, фәтәгты әмбырды күист араздынә ды.

— Разы дән, хъәбатыр әрдхорд Салгир! Әмбырд әз байгом кәндзынән, — загъта Гурин он әмәе фәлмән нымәтыл йәхи әруагъта.

Кәрәдзи фәедыл фәңүдисты иннә фәтәгтә дәр. Йә фәсдзәүинтәй ңалдәримә әппәтә фәстә фәзынди Кочкум. Сбад, зәгъгә, йын Салгир йә фарсмә ацамында. Кочкум йәхи ңадәгтай әруагъта нывәфтыдтәй фәлыст нымәтыл, йәе алыварс йә цәст ахаста әмәе ассты әхсән ауында кипчакаг Сомайы.

— Ацы гадзрахатәйцәуәг дәр ам күы ис! — бахъуырхъуыр кодта.

— Җәмән әй хоныс гадзрахатәйцәуәг? Ләгәй-ләгмә хәсты йыл кәй фәуәлахиз дән, уый тыххәй йә ды маринағ уыдтә, — дзырдта Салгир. — Сома рәстаг ләг у, хъәбатыр хәстон.

Кочкум мәстәлгъәд худт бакодта:

— Махмә нымад сты хин әмәе әехгәдзәрдәтә.

Салгир фәтарәрфыг әмәе ницуал сдзырдта. Җасдәр ма банхъәлмә касти, сыстади әмәе мынәг, фәлә фидар хъәләсәй дзурын байдында:

— Әхсардҗын фәтәгтә әмәе хәстон разамонджытә, мәхимә исин нә хәстон уынаффәгәнджыты әмбырд байгом

кәнүны бәрн. Дардәр та йә араздзәни Гурион. Разы стут?

Цалдәр ранәй радзырдтой:

— Разы стәм!

Гурион сыл йә цәст ахаста, йә бынатәй нә фезмәлыди, афтәмәй дзурын райдынта:

— Хәрз әрәджы дәр ма-иу ницәйти тыххәй ныхъхәләбатә стәм. Абон мах хъумәе кәрәдзи бамбарәм. Нә иугонд әфсәдтән хъәуы фәтәг равзарын. Кәддәр нын ахәм паддзах уиди номдзыд Дургуль. Ёз дән йә байзәддаг, фәлә фәтәдҗы бынатмә нә тырнын, хәстон хъуыддәгтәм уыйас рәвдз нә дән. Мәнмә гәсгә уыцы бынаты аккаг у Салгир.

Фәтәгтә-иу кәрәдзимә бакастысты, фәлә сә дзурынхъусничи баци. Уалынмә рапхъусти Хурийаджы хъәләс:

— Дә хъуыдымә разы дән, Гурион. Салгир у цәдисон әфсәдты сәрдары бынаты аккаг. У хиуылхәңгә, ныфсхаст, зонынджын...

Фәтәгтәй чидәртә радзырдтой:

— Раст уынаффә у!

— Тоx! Салгир!

— Дәумә та цы хъуыды ис, хан Кочкум? — бафарста Гурион.

— Салгир махән, кипчактән, бирә хъыцьыдәттә базазын кодта, фәлә йә ныхмә нә дән! — Кочкумы бәзджын былтә худән змәлд кодтой.

— Искәмә ма уә исты зәгъинағ ис? — Гурион та сегасыл дәр йә цәст ахаста. — Никәмә? Уәдә уын хъусын кәнүн: Салгир әвзәрст әрцид нә иугонд әфсады сәйраг разамонәтәй!

Быдирағ ассты фәтәг йә мидбынаты рабадти әмә фәхъәр ласта:

— Мәнә ныртәккә кәй равзәрстам, уыцы Салгирмә йә зәрдә цы дзуры?

Ассты фәтәг уазал хъәләсәй загъта:

— Уәззау уаргъ мыл әрәнцади. Бавдәләм әмә әвәстиатәй сбәрәг кәнәм, фәтәгтәй чи цәй тыххәй дзуапп дәтдзән, уый. Ёз, сәйраг разамонәт, не 'фсәдты рахиз къабазән фәтәгәй фидар кәнүн Дайраны әлдар Дудары. Галиуән — ассаг дыгурәтты раздзәуәг Хурийаджы. Әфсәдты астәүккаг хайән та — мә уынаффәгәнәт Бестойы. Нә иннә әфсәдтә цәттәйә ләудзысты, нә фарсмә цы хъәд ис, уым. Уавәртә куыд амоной, уымә гәсгә архайдзысты хәсты быдыры.

Хан Кочкум, былысчыил худт кәнгәйә, загъта:

— Салгир, әвәццәгән, мә мыстытә ахсынмә нә арвитдзына?

— Айуангәнәг нә дән, хан, — фәрәвдз әм Салгир. — Хәст йә тәккә цыренәй куы уа, уышы рәстәг дә бәхдҗынта фыдгултыл сәхи фәстәрдыгәй андзардзысты.

— Әвзәр әрхъуыды нәу, Салгир! — фәхъәр ласта Кочкум. — Мә сәрәнгүйрдтыл дә зәрдә дар, ныррыг, ныффәнык сә кәндзыстәм!

Салгир дарддәр йә хъуыдитә нывәзта:

— Цыбырәй уын радзырдтон мә хәстон фәндәтты тыххәй. Ныр та уын рапром кәнон мә ног әрхъуыды. Хъумә нын уа иумәйаг тырыса. Ахәм нын уәд туаллағты тырыса! — Салгир рабадти әмә ахъәр кодта. — Ярослав, рахәсс ма тырыса!

Раздәрү уырыссаг хәстон, ныр — ассты тырысахәссәг цатырәй рахызти Салгиры әфсады тырысаймә. Фәтәнриу уырыссаг бәгъатыр фәтәгтән сегасәй дәр уыди бәрзонддәр. Йә фәйнә фәрсты цыдысты йә хъахъхъәндҗытә. Фәззыгон дымгә фәйлыдта ирдисирх цыппардигъон тырыса, йә кәрәттыл әрвхуыз мәскъ хуыд. Тырысайы хъәдәй әрзәбул арсы дзәрныхты баст — ассты хъарутә әмә әнәбасәттондзинады нысан.

Хәстон уынаффәндҗытә базмәлыйсты, бауынәр кодтой. Куы фәсабыр сты, уәд Салгир загъта:

— Хәст йә тәмәны куы бацәуа, уәд йә тәккә цыренмә барвитдзынән тырыссахәссәджы.

— Әвәджиауы хорз әрхъуыды, Салгир! — сдзырдта быдираг ассты фәтәг Бәгъатыр.

Әлдар Дудар та скувтав:

— Ассаг хуыцәутты уазәг уәд нә табуйаг тырыса!

— Аммен! Аммен! — райхъуыстысты хъәләстә.

Архызаг әлдар Гурион чырыстон дин райста әмә йәхиуыл дзуар бафтыдта.

— Тәтәр әмә монголтә ныртәккә цы ран сты? — хъәрәй бафарста Кочкум.

— Дыууә боны фәстә ам уыдзысты, — загъта Ваха. — Месгардҗытә мәм хабар чысыл раздәр әрбахастой. Монголтә цима тезгъо кәнынмә рацыдысты — цадәггай змәлйинц.

— Мә зынаргъ уаздҗытә, фәйнә комдзаджы уал скәнәм,

— загъта Салгир. Аспар сабыргай сыстади аәмә рацыди фәтәгты аәмбырдәй. Косер аәмә Арминә бадтысты сәе цатыры. Сәе къодәхтә ам уыдысты, сәе зәрдәтә — фәтәгты аәмбырды. Аспар йә бәхыл саргъ куыд әвәрдта, афтәй йә сылгоймәгтә ауыдтой. Косер хъуамә цатырәй федде уыдаид аәмә, куыд ници ницы бамбара, афтәмәй ләппүйи фәдым афардәт уыдаид. Чызгызы акәна, уый нал зыдта аәмә стыхсти. Арминә уый фембәрста аәмә ныххудти:

— Цы тәппуд дә, Косер, хәстоны дарәстә дыл куы ис! Хъуыды дәр дәе ници аәркәндзән.

Косер рәвдз ауади цатырәй, йә бәхыл абадти аәмә Аспары айяфта. Дзәвгар куы адард сты, уәд бәрзхъәды арфмә сәхи байстой. Цасдәр әәдзәмәй фәләуууны фәстә Косер сәзырдта:

— Іәмбәләм, уый мә фыд аәмбары.

— Цәмән дәм афтә кәсү?

— Әрәджы мын бирә фәнхәстә кодта. Фәтәджы чызг кәй дә, уый, дам, дәрох ма уәд, дәхимә, дам, кәс.

— Косер, мә бәлон, цәй аәмә уәм мә минәевәртты барвигон аәмә уәд алцыдәр йә гаччи сбаддзән, — зәрдәбынәй дәзырдта Аспар. — Уырны мә, дә фыд мын мә минәевәртты нә раздахдзән.

— Разы дән, Аспар, мә зынаргъ, фәлә бәстә фәдис куысси, уәд чындзәхсәвтә кәнныныл стәм?!

— Мәхи куы хъуыды кәннын, уәдәй дуне әәдзухдәр ахәм уыди: стәртә, ләбурдтытә, тугкалд, пиллон арттытә. Фәлә цард йә кәнонтә никуы ныууагъта. Мах кәрәдзи уарзәм, аәмә уый дәр цард у, — Аспар йә цәнгтә аәрбатыхта чызджы астәуыл...

Ам хъәды бәләстә фестәмдәр сты, сәе фәстаг бурсыфтәртә згъәлдисты.

Аспар әваст йә бәхы фәурәдта, фәкъәрцхъус.

— Да хъустыл ницы ауад?

Әәдзәмәй ләугә аzzадысты ләппү аәмә чызг. Әввахсәй таайхъуистой хус къалиуты къәрццитә.

— Чидәр нәм комкоммә аәрбаңауы, — хәрз мынәг хъәләсәй загъта Косер.

— Уәртә! Уәртә! — къухәй ацамыдта Аспар.

Урсзәнг бәрз бәләстә аәхсәнты сәм аәрбахәстәг сты дыууә барәджы. Ләппү сәм әәдзынәг ныккасти аәмә сәзырдта:

— Монгойлаг сгарджытæ. Стох кæнымæ цæттæ дæ, Косер?
 — Цæттæ дæн. Ды райдай.

Аспар фæцъортт ласта цирхъ, æрцевта йæ бæхы æмæ размæ атахти. Йæ хæд фæстæ уади Косер. Монгойлæтæ фæлæуудысты, сæ къæдз æхсаргæрдтæ сæ къухты фегуырдысты. Аспар йæхи баугъта, дыууæйæ йæм мызыхъ арæздæр чи фækости, уыцы монгойлагыл. Косер фæнхæй-ныхмæ иннæимæ. Уый уайтагъд бамбæрста, йæ ныхмæ чызг кæй æрлæууды, уый æмæ йæ цæстытæ ферттывтой. Йæ зæбул зачъеты бын йæ былтыл абадти æнæрвæссон былысчъил худт. Косеры æхсаргарды цæфтæ уал æмгæрон уагъта йæхимæ, фæлæ йæ цæмæй зыдта, уый цавæр хæстон чызг у, уый...

Æмæ мæнæ Косер, йæ æхсаргард сайæн æппæрст чердæм скодта, монгойладжы хæцæнгарздæр уацырдæм куы стахти, уæд чызджы æхсаргард афазта монгойладжы згъæрхæдон æмæ ри-уыгуыздыр батыдта. Монгойладжы цæстытæ ма цымыдис æрттывд фæластой, бæхæй асхьиудта æмæ зæххыл йæ тъæпп фæцыди.

Аспары ныхмæлæууг йæ бæх цæхгæр фездæхта, хъуамæ алыгъдаид, фæлæ йыл ассаг лæппу фæсте архъан фехста, æмæ йæ саргъæй расхьиудта монгойлаг. Цыдæртæ ма дзырдта, йæхи суæгъд кæныныл архайдта, фæлæ йæ Аспар сызмæлын нал ба-угъта. Фæтæгтæ фынгæй нæма сыстадысты, афтæ Аспар уацай-раджы Салгиры раз æрлæууын кодта.

— Сгарæг у, сæрдар. Дыууæ уыдысты. Иннæйы Косер амардта.

Косер йæ бæхæй куы æрхызти, уæд æм йæ фыд мæстыйæ сдзырдта:

— Рацу-ма мæ цурмæ, чызг. Цал хатты дын загътон, мæ цурæй къахдзæф æддæдæр ма цу, зæгъгæ?!

Минасгæнджытæ сæ бæгъгъæтгом цæстытæ нал истой Ко-серæй. Расыг Кочкумæн ие 'вzag йæ хъуыры фæцæйбадт, афтæмæй фæхъæр ласта:

— Æмæ, дам, амазонкæтæ нал ис! Салгир, цæмæн бамбæх-стай махæй ахæм æмбисонды хæзна?

Фæтæгтæ ныццымыдис сты æцæгæлон бæстаг хæстоны æнахъинон уындæй. Йæ сæрэл уыди хæрдмæ счыилгонд нымæт-худ. Йæ чысыл дзыхы фæйнæ фæрсты æрзæбул сты стæмхил зачъетæ. Йæ æнæлдыгъддзыд цæрмын ронæй баст уæрæх пæлæзы дымджытæ зæхмæ хæццæ кодтой. Йæ цъæх хæлафы фадгуытæ — йæ кæрдæгхуыз цырыхъхъыты хъусты тъист.

Фэтэгтэй чидэр сдзырда:

— Ацы абыраег сэхэстонтай у?

Аспар Салгиры хъусы цыдэртэй адзырда. Фэтэг бадисхуыз амэе Кочкуммэ баздэхти:

— Мэ 'взаргэдэрты раздзэуягт куыд зэгъы, афтэмэй кипчакты өвзаг бинтондэр монгойлаг өвзаджы хузын у. Гъемэ дэ бон у уацайрагмэ иу-цаалдэр фарсты раттын.

— Ау, афтэй у? — ныддис кодта Кочкум амэе уацайрагмэ йе 'ргом фездэхта:

— Чи дэ, кэцэй дэ, бэдэйнаг?

— Ээз дэн Субудай-бэгъатыры хэстонтай.

Фырдисэй ныххъялдзэг Кочкум амэе дзурынмэ фэци:

— Кэс-ма, дэх хорзэхэй, кипчакты өвзаг өмбарь! Эмэе уаэд монголтэй нэх хэстэджытэ сты. Энахуыр диссэгтэй! Куыд зэгъы, афтэмэй монголтэй дынууэ бонмэ ам уыдзысты.

— Уий нэхэдэг дэр зыдтам, — тарэргыгай загъта Гурион.

— Уацайраджы акэнут! — бардзырд радта Салгир. — Нэ тохы быдыр Хуыцауыл фэдзэхсны раестэгтэй арбахастэгтэй амэе нын цэуын афон у.

Хистээр дзуарыллаг Ариан йэ будсүдзэнтимэ цыдэртэй архайдта, өвзист хъуырауы донэй бапырх кодта нывондгонд күсэрттэгты. Алы куыды фэстэй дэр-иу сдзырда: «Аммен!»

Мингай хэстонты хъяллэстэй-иу азэллыдьсты:

— Аммен!

Энахуыр стыр игэрхуыз хур фэцэйтыйлди өввахс хэхты аууонмэ, йэ фэстэгтэй тэндээ ма аппэрста сай быдырмэ, ассаг ныфсидар хэстонты архэндэг цэсгэмтэй барухс кодта.

АХСАРДАСЭМ СЭР

1222 азы зымэджы сэрэвэрэн мэйн фэстэг бонтэй иуы Субудай-бэгъатыр амэе Джебе-нойоны афсэдтэй бахызтысты ардузы дэлвэзы арентэй. Се старджытэй син радзырдтой, зэгъгэ, асстэ амэе кипчактэ арфидар сты, өнцөнтэй йэм нэ бабырсдзысты, ахам уэлвэзы, алцэмэй дэр сты ифтонггонд.

Асстэн арвэй лэвэрд у хэстон курдиат, — дзырда Субудай, йэхи аруагъта хус эгъуыз кэрдэгты.

Джебе-нойон ам өнцэд байхъуиста амэе загъта:

— Ёгас дуне банкъуысынгәнджы хәстонты ныхмә ничи фәләудзән.

— Уый афтә у, фәлә нын әваст ныбырыны фадат кәй нә фәзи, уый хорз нәу, — Субудай Джебемә бакасти. — Күйд архайдзыстәм?

— Ёнхъәлмә кәсын хъәуы. Ёввахс ран нәхи әрфидар кәндзыстәм. Уый фәстә хъуыддәгтә сәхәдәг сәхи амондзысты.

...Цымә, чи быхсондәр разындән, зәгъгә, ерысы баңыдысты әппәтәй гәрзифтонг дыууә әгәрон стыр әфсады.

— Дәумә гәсгә фидардәр әмә быхсондәр чи разындән? — бафарста Косер Аспары.

— Нә сәрдәр быхсон у. Ёз кәй зонын, уыцы Субудай та хин әмә кәлән у. Састы бынаты никүы баззайы. Ахәмән та бирә быхсын йә бон нә вәййы.

Цатырәй раңыдысты Салгир, Бесто әмә Арминә. Фәтәг уыди әнәмәтхуыз, фәлә къәр҆чъус.

— Цы зәгъдзынә, Бесто? Ныбырысәм?

— Уымән уәвән нәма ис, — фәтар ис Бестойы цәсгом. — Хорз ай зоныс, фыццаг чи бабыры, уый хәстонтәй фәхъәуы дыууә-әртә хатты фылдәр.

— Мәхәдәг дәр афтә хъуыды кәнүн, — загъта Салгир, фәхъус ис, фәцырдзаст әмә әваст афарста: — Бесто, нә фиппайыс, монгойләгтә кәй базмәләйдысты? Сә зәрды кәд ныбырыны ис?

— Нә, Салгир, уыдон сын фәдфәливиәнтә сты.

Уыцы рәстәг монголтырыгәй разынд иу сәдә барәджы әмә, сә бәхты сәппәй аудзгәйә, комкоммә цыдысты.

— Субудай афтә әнхъәлы әмә әз тәвд къәйил скафдзынән, — ныххудти Салгир.

Бардҗытә сәм куы ’рбаввахс сты, уәд райхъуысти сә хәстон сидт:

— Ургх! Ургх! Ургх!

Сәдә санчъехы бәрәц ма сә әрбауайын хъуыди, афтә раззаг барәг йә бәхы галиуырдәм фездәхта әмә йә къорды фәстәмә акодта.

— Субудай-бәгъятыр хин әмә кәлән у, — загъта Бесто. — Фәлваргә нә кәнүнц.

Салгир әмә Бесойы размә сә бәхтыл әрбаудысты Арминә әмә Косер.

— Ныртæккæ нæ хæцæнгарз — хиуыл фæхæцын, — загъта Арминæ.

— Энæмæнг дæр афтæ, — сразы Коcер.

— Ды та уыдæттæн цы зоныс, мæ цæст? — йæ мидбылты баҳудти Салгир.

— Мæ фыд, Мæчъыдойнаг скифты нæ басаста, уымæн æмæ сæ æргом хæстмæ сайдта. Ахæм хæсты бердзенæгтыл ничи уæлахиз кодта. Скифтæ ныхæй-ныхмæ хæстæй сæхи хызтой, фæлæ сыл-иу, Мæчъыдойнаг æппындæр æнхъæл кæм нæ уыди, ахæм ран сæхи андзæрстой.

— Сымах æнхъæлут, æз æппын ницы уынын. Нæхи æрфидал кодтам æмæ, цалынмæ нæ ныхмæ лæууæгæн йæ уд снараeг уа, уæдмæ быхсдзыстæм. Хан Коcкумы не' мбарын — йæ фæсдзæ-уинтимæ нырма минас кæнынц.

— Дæ зæрдæ дар æрмæстдæр дæхи æфсадыл, мæ фыд, — загъта Коcер. — Ды тыхджын дæ, ды фæуæлахиз уыдзынæ.

— Бузныг, мæ чызг. Фæлæ куыд кæсын, афтæмæй мæ Субудай нырма бирæ фæфæлвардзæн.

Салгиры ныхас нæ фæмæнг — æртыккаг бон монголты æфсад æгасæй дæр базмæлыд. Сæ бæхджынтаæ ассты æфсады астæуккаг хæйттыл сæхи андзæрстой. Хæрз æввахсæй Салгиры хæстонтыл сæ фæттæ нызgъæлдтой. Фæттæм фидаргонд æхситгæнæнтæ ныйязæлдысты, ома, сæ сæр сæ кой суа, фæлæ сæ асстæ ницæмæ æрдардтой. Сæ æнæнымæц æрçытыл-иу сæхи скъуырдтой лæбурджытæ, раззаг барджытæ сæ бæхтæй зæхмæ æркалдысты. Уый фæстæ æрçытæй гæрзифтонг ассаг хæстонтæ фæйнæрдæм аивылдысты. Ныхмæлæууæг æфсадты барджытæ кæрæдзиуыл сæхи андзæрстой æмæ райдыдта туткалан хæст. Тæтæр æмæ монголтæ ма зынтæй ураedтой размæ лæтæрдæг ассты. Кæй фæуæлахиз уыдзысты, Салгир уый банкъардта æмæ йæ бæхджынты дыккаг уылæн тохы быдымæ ауагъта.

— Дæ рад ралæууыд, Бесто, — ныфсвидарæй загъта сæрдар.

— А зæххыл хицау чи у, уый Субудай æмæ Джебейæн равдис! Хурияг, Дудар æмæ ды фыдгулты астæуккаг хæйтты алыварс цæг æрбæвæрут. Хуыщæутты уазæг ут!

— Дæ бардзырд æрçæудзæн æххæстгонд! — фæхъæр ласта Бесто æмæ йæ бæхы фæрстæ бацавта.

Цалдæр мин барæджы байгæрстой фыдгулты æнгом лæууæг хæйтты рæнхъытæ. Ассты æфсады рахиз æмæ галиу къабæзтæ

фыдгултыл дыууәрдыгәй сәхи ныщцавтой, сә нысан уыди оба-
уыл аәрхъула кәннын. Уырдыгәй урс дардта Субудай әмә Джебе-
нойоны фәндаггон нымәтын цатыр.

Субудай бадти ныллағ бандоныл, хорзау нал уыди, фестади
әмә йә хәстоны хъәртү бын фәкодта. Зәронд әфсәддон
разамонәг рәвдә абадти бакастәй фыдуынд цъәх бәхыл әмә
әвзонг хәстонау хәсты тәккә цыренмә йә бәхы сарәзта. Йе
'фсәддонты тыхтәй-амәлттәй аәрчъициң кодта. Ныр-иу куы
асстә ахастой сә хъәләсү монголты, куы монголтә ассты.
Хәсты быдыры әнәсәрфат тъәбәрттәй уадысты әнәбарәг
бәхтә, хәсты цәхәрәй сә-иу чи раиртәрст, уыдон-иу афардәг
сты әввахс хъәдмә.

Арминә урс сираг бәхыл бадти әмә йәм әхсаргәрдты
зәлланг әмә уартыты гуыппытә кәцәй хъуысти, уыцырдәм
зәрдәтахтәй кости. Уым ләгәй-ләгмә тохы бацыди йә цард-
әмбал Бесто. Хәстон разамонәг у әмә зындоны арты әгәр
раджы не смидағ?

Косер ахәм стыр хәст йәхи цәстәй фыщаг хатт уыдта,
әрдзәй ныфсхаст рахаста, уәддәр цасдәр йә дзыхәй сыйртт
нал схауди. Иуахәмы Арминәйы йә хъәбысы акодта әмә
адәргәй сәзүрдта:

— Адәймаг сырдәй әбуалгъдәр у!
— Уәдә куыд әнхъәл уыдтә, мәнә чызг! Цәрын дә фәнды
— де знаджы амар.

Фистәг хәстонты әхсән Косеры цәст ацахста Туалгомы
раздәры дзуарыләг Саукуызды әмә удайстәй сәзүрдта:

— Уый дәр та ам куы ис!
— Кәмәй зәгъыс? — афарста Салгир.
— Саукуызд! Гәды рувас!

— Ныууадз ай. Ныртәккә ууыл не стәм. — Салгир йе 'ртом
фездәхта хәсты быдырмә әмә ауыдта Аспары. Уәртә хәсты
тәккә цыренмә фәкәны иуәй иннә хъәбатырдәр фондз мин
барәджы. Уәртә байгәрстөй фыдгулты әфсәдты рәнхъыты,
әмә уыдон дыууә дихы фесты.

Салгир тынгәр бандонда уәлахизы уddзәф әмә фәхъәр
ласта:

— Мә хәләрттә, раләууыди ләгдзинад әвдисыны ахъхъаз-
заг рәстәг! — хәсты быдырыл йә цәст ахаста әмә зәлланг-
гәнаг хъәләсәй барзырд радта: — Дурдзуктә, әвәстиатәй

баләуут әлдар Дудары хәстонты рахиз къорды фарсмә! Әлдар Цыхуырба баххуыс кәнәд Хурыйагы галиу къордән!

— Хан Кочкум әмә быдираг ассты сәр та ма дә кәд бахъәүдзән? — афарста йә фыды Косер.

— Чысыл фәстәдәр.

Үәдмә хур йә ныгуыләнма фәхәстәг ис. Хәсты арт нә фәмәнәгдәр — ноджы цырендәрәй цима ссыгъди. Субудай зонынджын дәр уыди әмә бәсты хин дәр, мәләтү базырты улдзәф ыл сәмбәлди. Бәгъатыр әмә Кочкумы хәстонтә тохыбыдыры смидағ сты, уый куы ауыдта, уәд фембәрста, йә хәстон уәлахизтән кәрон кәй әрцыди, уый.

Фәлә, фылдәр хатт куыд вәйиы, ацы хатт дәр та афтә рауади — хәсты хъайтартә уәлахизы сәраппонд туг ныккалдтой, фәлә сә цин фәмәнг. Кочкумы хәстонтә Салгиры хәстонты фарсмә нә баләууыдысты, фәлә знәгтү стигъымә фесты.. Бәгъатыр дәр разынди гадзрахатәй ңауәг, йә хәстон-тимә йәхи аиста әмә йә уды къоппа бахъахъәдта.

Салгир йәхи хъарутәй дәр басастаид Субудай әмә Джебенойоны әфсәдты, фәлә уәдмә хур аныгуылди, әмә хәстыбыдырыл әхсәв йә сай пәләэз байтыгъта.

Ассты фәтәг мәстәй сыгъди, ныккакола калдта, карзәй-иу нылгъыста. Хи хәстонтә дзы кәңзытә уыдысты, фыдгултә цы мигәнәг сты — бамбарән дзы ницәмәнуал уыди. Ассаг хәстонтә ма сә къәхтыл тыххәй ләууыдысты, искуы дәхи әруадз әмә дә удмидағ әрцу, әндәр сә ницуал әндәвта.

Кәй әрәхсәв ис, уый Салгирән йә тъәнгтә ацағъта, Субудай та хәсты хуыцау Сульдемә куывта, арфәтә йын кодта, састы бынаты кәй нә бazzади, уый тыххәй.

Джебенойон цима уәны касты, уыйау загъта:

— Райсом нә бонивайәнты асстә ныхъхыпп ласдзысты. Не сәфт әр҆аудзән...

Субудай йәм ныккасти тәригъәдгәнәджы ңәстәй әмә загъта:

— Хорз у әмә дә Дунеәнкъуысынгәнәг нә хъусы, әндәр дыл мәгүүры бон акәнид. Адәймаджы әппәтү әвзәрдәр миниуәг цы у, уый зоныс?

— Әвзәр миниуджытә адәймагмә иу әмә дыууә нә вәйиы.

— ...Йә әппәтү әвзәрдәр миниуәг — йә кәрәфдзинад, — зәрөнд үә арм әрхаста йе стәмхил боцъотыл әмә талынг әхсәвмә ахъәр кодта: — Гъе, цы фестут?

- Зәххы бынәй фегуырәгау йә цуры аләууыд хәстон.
- Китайаг Каймә ма мын фәдзур.
- Субудаймә уайтәккә фәзынди йә сусәг уынаффәгәнәг, ныллағ акуывта әмә сұзырдта:
- Ханты зондджындәр, хъусы дәм дә коммәгәс ләггадгәнәг!
- Мә иузәрдион Кай, хъуыды ма кәныс, хорезмаг шах Мухаммеды хәстон разамонджытәй иуән цы бакодтам, уый?
- О, мә барджын алдар...
- Әмә уәд демә айс ңалдағар хәстоны әмә фәтынд кипчакты хан Кочкуммә. Цы йын зәгъын хъәуы, уый зоныс...
- Джебе-нойон былысчыил худт бакодта:
- Мәнә-мәнә фәүәлахиз уыдзысты, әмә Кочкум гадзрахатәй ңауәджен бынаты не 'рләудзән...
- Кочкумәй стырдағ ләгты бакуырм кодта сызгъәрин, — карзай загъта Субудай.
- Китайаг йә фондз хәстонимә сә бәехтыл абадтысты әмә афардәг сты. Кочкумы хъахъхъәндҗытә сә әрурәдтой:
- Сымах чи стут?
- Мах стәм әхсарджен Субудайы минәвәрттә. Цәуәм каддҗыты стауинаг хан Кочкуммә.
- Нә фәстә цәүт.
- Хан йә тәkkә минасгәнгәйә уыди, уәд ын хабар бамбарын кодтой.
- Минәвәрттә зәгъыс? — Фәзәрдиагхуыз Кочкум. — Ракән сә!
- Кай баңыди Кочкумы цурмә әмә йын йә сәрәй ныллағ акуывта:
- Хәларзәрдә, әхсарджен хан. Мән дәумә парвыста мә барджен алдар Субудай-бәгъятыр, ңәмәй дәргъвәтин рәстәдҗыты дәргъы не 'хсән хәлар ахаст уа, уый тыххәй саразәм бардзырд. Хотыхты әвзагәй ңәмән хъуамә дзурәм, иу әвзагыл дзурәг адәмау кәрәдзи куы әмбарәм, уәд? Әфсымәртау ңауылнә хъуамә цәрәм?
- Цәй әфсымәртә стәм? — йәхи фенхъырдтә кодта Кочкум.
- Әз Китайы райтуырдтән әмә истори хорз зонын. Кипчактә әмә монголтә түгхәстәдҗытә сты. Түгхәстәдҗытә хъуамә кәрәдзи туг калой?

— Вәййы, кәрәдзи туг дәр ныккалынц... — хин худт кодта кипчакты хан.

— Субудайы зәрдә риссы, иу туг, иу стәг кипчакты аәмә монголты туг кәй ныккалди, уый тыххәй аәмә уын зәгъы: аңаут уә тыгъд быдыртәм, тынг уыл фәчин кәндзысты уә ныйиар-джытә аәмә уә хотә. Чи сты сымахән асстә? Іздүх кәрәдзи хъуын-хъис куы тонут. Ды, Кочкум, дә әрдзәй рахәсгә сыгъ-дәгтүг кипчакаг хан, ассты дәлбар цәмән хъуамә уай?

Кочкумы цәсгом туджы ахъазыд:

— Ёз ассты дәлбар?

— Ды дә хан, кипчакты фәтәг, — уәздан хуызәй дзырдта Кай.

— Сбад, зынаргъ минәвар, аәмә, наә хойраг ңы ад кәны, уый базон.

— Аәмә аәмвынг бадынәй ңы ис? — загъта Кай.

— Аныхәстә кәнәм. Иумә асагъәс кәнәм.

Раст уыцы рәстәг Салгир әрәмбырд кодта йә хәстон раз-дзәуджыты. Кочкумы бәсты аәмбырдмаә фәзынди йе 'фсымәр Мирза. Ассты фәтәг Мирзайән «әғас ңу» куы загъта, уәд йә зәрдә фәкъяпп кодта цәуылдәр, фәлә йә зәрдәйиуаг ницәмәй равдыста, Кочкум ыл гадзрахатәй рацыди, уый йә уәддәр наәма уырнында.

Ассты хәстон разамондҗыты аәмбырд йә куист куы кодта, уыцы рәстәг кипчакты рәсәнмә фәзынди теуаты бал, баластой сын Субудайы зынаргъ ләвәрттә.

Кипчактә хәсты быдырәй сәхи айстой... Цәмәй сә әртытә ма әрхуыссой, уый тыххәй ма уым цалдәр хәстоны ныууагътой. Үйдон дәр сәударәй афардәг сты.

АЕВДДАСӘМ СӘР

Ассты фәтәгтә ма уынаффәтә кодтой, уәд айхъуыстый уынәр. Цатырмә дыууә хәстоны әрбахуыдтой кипчакаг Сомайы. Салгир аәм әдзынәг ныккасти:

— Ңы 'рцыди, Сома?

— Ёз уыдтаен кипчакты рәсәнуаты — цъиузмәләг дәр дзы нал ис, — загъта Сома аәмә зәххыл дәлгоммә адәргъ ис. Салгир ауыдта: йә фәсонты уырдыг ләууыд фат. Хәстоны хуырхуыр райхъуысти, йә бон ма баци зәгъын. — Мә кәстәр

æфсымæры уынынмæ баçыдтæн. Цалдær кипчакаг хæстоны ма дзы бæззад. Салгир, хатыр, дæ сæраппонд хæсты быдыры кæй næ фæмард дæн...

Цатыры бадджытæ айхъуыстой сонт уынæртæ æмæ сæ бынæттæй фестадысты. Аспар фæхъæр ласта:

— Мирзайы ма ауадзут!

— Ахсын мæ нæ хъæуы, — сабыр хъæлæсæй загъта Мирза.

— Никæдæм лиздинаг дæн. Кæддær Кочкумы бафхæрдтон æмæ мæ ныр йæ маст райста. Афтæ ахъуыды кодта: гадзрахатæй уыл рацыд, уый куы базонат, уæд мæн амардзыистут. Гъемæ мæ амарут.

Салгиры хæston разамонджытæ пиxлæйттæ калдтой, фæлæ сыл фæтæг фæтъæлланг ласта:

— Ныхъхъус ут! Уæ чемы æрцæут! — хæстонтæм фездæхти.

— Сомайы мæ хосгæнæгмæ ахæссут. Чи зоны, удмидаёт ма ис.

Асстæ фæсабыр сты, Салгир цъусудуг цæуылдæр ахъуыды кодта æмæ, алы дзырд дæр зæлгæ хъæлæсæй дзургæйæ, рай-дыдта:

— Ацы уысмæй фæстæмæ мæ дæлбар адæмæй алкæмæй дæр карзæй домдзынæн, цæмæй мын мæ алы дзырд дæр æххæст кæна! Хатыр никæмæн уыдзæн! Райсом мах куынæ фæуæлахиз уæм, уæд нæ мæрдтæ нæ райгуырæн зæххыл бæззайдзысты.

— Мах дæр фæстæмæ иу къаxдзæф дæр нæ, фæлтау не сæфт æрцæуæд! — фæхъæр кодта дурдзукты фæтæг Ваха.

Фæлæ удаётстæй куы бæззайæм, уæд хуыздæр, — сабыр хъæлæсæй загъта Салгир. — Ныр та ахъуыды кæнүт: куыд фæуæлахиз уæм?

— Мирза ардыгæй ахъуытты уæд! — фæхъæр ласта Аспар.

Мирза систади æмæ ныгъуылдхуызæй ацыди. Аспар дардæр дзырдта:

— Ныр нæ сæйраг хæцæнгарз — хинæй сыл рацæуæм. Сæхи миниуæгæй...

Фæтæджы фырт Сæрибар фестади æмæ Косеры агураёт ца-тырай федде ис. Косер æмæ Арминæ разындысты сылгоймæг-ты фæндаггон цатыры. Сæрибар дзурынмæ фæци:

— Хан Кочкум ныл гадзрахатæй рацыд. Уыцы хабар æрба-хаста Сома...

— Цъаммар Кочкум! — тарæрфыгæй загъта Арминæ. — Ахæм расыггæнаг æмæ сывазыл баууæнд!

Цатырмæ æрбауад Салгир æмæ Арминæйы ныхæстæ айхъуыста.

— Кочкумыл бағуыдæр æууæнк нæй, фæлæ нын хуыздæр гæнæн ис? Зæгъ ма: ацы къуырцдзæвæнæй куыд рацæуæн ис? Дæ зонды сær нæ бахъуыди, алцызонаг чызг.

— Салгир, ма мæ æфхæр, — асырх ис Арминæ. — Нæ дæн алцызонæг!

— Хатыр. Ратæвд дæн. Уæddæр дæм цы хъуыды ис? Цы гæнгæ нын у?

— Бонивайæнты сæм ныббырсын хъæуы. АЕрмæст ма айрæджы кæнут.

— Аспар дæр раст ахæм хъуыдитæ загъта, — дзырдта Салгир æмæ цыма йæ цæгстом фæрухсдæр.

— Раст хъуыды кæнынц, — сдзырдта Косер æмæ йæ уадултæ асырх сты. Раст тækкæ уыцы раestæг ахæм сагъæстæ æнцой нæ лæвæрдтой Субудайæн дæр. Джебе-нойонæн дзырдта:

— Райсом ныл бонивайæнты асстæ сæхи зæйау раудаздзысты, уйй æмбарын, фæлæ мах хъуамæ фæразæй уæм. Кипчактæ сын куынæ уой, уæд æнæбон сты. Махмæ ма ссæдз мин хæстонны фылдæр ис.

— О, махмæ фылдæр тыхтæ ис, — дзырдта Джебе-нойон, — фæлæ асстæ хъыххъаг тигртæй уæлдай не сты. Сæ мард хæстон дæр ма дын хъуамæ фæстаг цæф ныккæна.

Субудайы дзыхæй ницуал схауд.

Бонивайæнты хæд размæ монгойлæгтæ уыдисты хæстифтонг, ассаг хæстонтæ та нырма уæд базмæлыдисты.

Скæсæны арвгæрæттæ бафæлурс сты. Салгир, йæ дугъоныл бадгæйæ, йæ æфсæдтыл зылди, уæд сæм тæтæр ныббырстой. Ныккалтой сæ æнæнымæц æхситтæнаг фæттæ, ассты хъомпальизмæлдгæнæт бæхджынты рæнхъыты байгæрстой. Фыццаг цæфты хъæрзын рапхъуысти. Уæдмæ ассаг хæстонтæ æрчъицидтой æмæ знагæн ныхкъуырд дæттын байдыдтой.

Бонивайæнты мигъвæлмы хæсты быдьры цытæ цæуы, Салгир уыдæттæ дзæбæх нæ уыдта, фæлæ бæлвyrд бамбæрста, сæ архайд дзæвгар кæй фæтихджындаер кæнын хъæуы Аспарæн бардзырд радта:

— Дæ лæппуты тыхтæ цы амонынц, уымæй сын сæ астæуккаг хайыл дæхи ныццæв. Субудайы цатырмæ балæгæрд.

— Бамбæрстон дæ! — фидарæй сдзырдта Аспар æмæ уадау атахт.

Дурдзукаг Ваха дәр Салгиры цүр ләууыди әмәе йын йә бардзырдамаң хөхъялмә касти. Салгир ныр та уымә фәзылди:

— Рәвдз фәләүү, мәе хәлар! Баххуыс кән алдар Дударән. Знаджы фәсчылдыммә хъуамә цыфәндыйә дәр баирвәзат!

Ваха рәвдз фездәхта йә бурзәринхуыз дугъоны, бардзырда радта әмәе уайтагъд фондз мин барәджы бынатәй азмәлыдысты. Сәхи андзәрстөй Джебе-нойоны бәхдҗынты къордтыл әмәе сын бацайдагъ түгкалән хәст. Дурдзуктә ассәстөй фыдгулты, фәлә Субудай уайтагъд фембәрста, Джебе-нойон зын уавәры кәй ис әмәе йәм рәвдз арвыста дыууә мин арранаг барәджы.

— Ваха бирәе нае бафәраздзән сәе ныхмә фәләууын, — загъта Салгир йә чызгән. — Фәлә йын цәмәй баххуыс кәнен?

Косер скости йә фыдмә әмәе, йә сәры урсытә кәй фәзынди, уый фыццаг хатт бафиппайдта.

— Мәе фыд, нае сәйрәт тырыса хәссыны афон раләууыд! — ныфсидарәй сәзүрдта Косер. — Бардзырда радт!

Иә чызгын ләгъстә дәр кодта, бардзырда дәр ын ләвәрдта.

— Ярослав, рахәсс тырыса әмәе Субудайы урс цатыры цурмә аләгәрд! — бардзырда радта Салгир. — Хъахъяңдзысты дә «сәдә хъәбатырәй». Фидар ләуу, Ярослав!

Уырыссаг абадти дынджыр бәхыл, тырыса райхәлдәтә әмәе хәстү тәккә цыренмә йә ных сарәзта. «Сәдә хъәбатыры», «ас-са!» хъәр кәнгәйә, йә фәдыл фесхуыстөй сәе бәхтү. Ярослав цыппәрвадәй размә тахти, йә сәрмә фәйлыдта сәнтсырх тырыса. Хуры тынтә-иу ыл артау ссыгъдысты. Тырыса ауынгәйә, азәлдысты цины хъәртә, ныфсы хос сын фәзи, знәгтыл сәхи тынгдәр андзәрстөй, әмәе уыдан хорзау нал фесты. Бынтон стынг әхсаргәрдты зәлланг, уарт уартыл әмбәлди. Хъуисти удаист бәхтү тәригъәддаг мыр-мыр.

Ярослав галиу къухай хәцыди тырысайыл, рахизәй та йәхи хъахъяңдата әхсаргәрдты цәфтәй.

Салгир ауыдта, къәдзәхыйас монгойлаг Ярославмә куыд тындыздытта, уый. Ауыдта, тырыса зәхмә куыд арханды, уый дәр әмәе бамбәрста: раләууыди хъысмәтәвзарән сахат.

— Косер, ды дә маң ныфс, мәе зәрдәләууын. Дә мад Елда хәларзәрдә у, фәлә ләмәгъ. Сәрибар нырма фәкәсинаң у әмәе йә де уазәг кәнин... — дзурынмә фәзи ассты фәтәг, дугъмондаг ауя, зәгъгә, йә бәхы базмәлыштә кодта. — Ныфсидар у, амazonка!

— Ыйтæ дзурыс? — маройæдзаг хъæлæсæй сдзырдта Ко-сер. Фыд йæ дугъоны хæсты тækкæ цыренмæ сарæста, йæ фæтæн цирхъ йæ къухы фегуырди.

Чызг æрдзæхст ласта йæ бæхы æмæ йæ йæ фыды фæдыл ауагъта.

Фыд æмæ чызг уыцы иу рæстæг смидаёг сты мæлæтдзаг тохы бацæуджыты астæу. Салгир ассаг уæззau цирхъы цæфтæй фыдгулты фæйнæрдæм тардта. Ко-сер та афтæ рæвдз æмæ арæхст-джын къухæй архайдта æмæ-иу фыдгултæ фæуыргъуыайа сты, йæ æхсаргарды фындз-иу кæй ссардта, уымæн-иу зæххыл йæ тъæпп фæцыди. Фыд æмæ чызг ныр знаётты цæвæн систы. Ко-сер йæ фыдмæ чьылдымырдыгæй бацæуын næ уагъта. Уый ба-фиппайгæйæ, Салгир æдæрсгæ лæгæрста Субудайы урс нымæтын цатырмæ. Размæ бырстой йæ æмтохгæнджытæ дæр. Кæцыдæр уысм Ко-сер цæсты зулæй ацахста Саукуыдзы. Сæ сæфтыл ради æмæ йæ цæстытæ цæхæртæ калдтой. Раздæры сæйраг дзуарылæг йæ фаты фындз Туалгомы фæтæджы фæсонтæм кæй сарæста, уый дæр ауыдта.

— Мæ фыд! — чызджы араугæ удаист хъæлæс ныйязæлыд, фæлæ байрæджы — фат батыдта Салгиры згъæрхæдон æмæ фæмидаёг Салгиры фæтæн фæсонты. Чызг фæзылдта йæ бæхы, Саукуыдзы сæрмæ стахти ие 'хсаргард, йæ цæф афтæ тыхджын рауад, æмæ фыдлæджы йæ ронбасты онг афастана.

Ассты фæтæг Салгир, йæ цæнгтæ фæйнæрдæм æппæрстæй, хуысгæйæ бæззади Æрдузы дæлвæзы хус кæрдæгыл.

Мæстæлгъæд Ко-серæн базонæн нал уыди. Йæ зæринхуыз дзыккутæ йæ згъæрхуды бинæй æркалдысты æмæ сæ дымгæ фæйлыштæ. Фыдгулты хæстонтæм афтæ кasti, цыма чызг ибли-сы хуызы фегуырди хæсты быдыры æмæ дзы сæхи хызтой. Бирæтæ байсты уынгæгдæст хæстонтæй Ко-серы амæддаг, бирæ-ты дзы арвыста сæ хæстон хуыцая Сульдемæ.

Аспар ауыдта зæриндзыкку барæджы æмæ йæм фæндаггæнгæйæ фæтындзыдта. Бафæллади, тутæй самæсти, фæлæ хъæбатыр хæстоны ныифс næ састи. Ко-сермæ бæргæ фæхæццæ, фæлæ фат йæ фарсыл сæмбæлди, æрбырыди йæ бæхæй, æрхай-ди зæхмæ æмæ ма мынаёг хъæлæсæй загъта:

— Хæрзбон, Ко-сер.

Ко-сер næ федта Аспары, næ федта, йæхицæй чысыл æддæдæр йæ туджы мæцгæйæ ие 'фсымæр Сæрибар йæ уд куыд иста, уый дæр.

Арминә иунәгәй аzzади әмәй йә ныфс бынтондәр асасти. Хәст рәхджы кәй ныссабыр уыдзән, уый хатыдта. Мәрдтәй чи нал зынди, уыцы тохы быдыры йә бәхыл уади. Әрдүзы дәлвәзы сәрмә фәзындысты холыхор сай сынтыты балтә.

Бердзенаг сылгоймаджы җәстытыл ауадысты үе 'взонджы царды нывтә. Ауыдта йә фыды, раджы кәмәй фәхицән, уыцы райгуырән бәстәйи нывтә. Банкъардта: йә туджы әрыхъял йә кәддәры курдиат — йә бон уыди адәймаджы дәлбар уавәры авәрын. Йе згъәрхуд аппәрста йә сәрәй әмәй йә цъәхәрәртти-ваг сәрыхъуынтае үе уәхсчытыл әркалдысты, үе 'рфгүйтә ал-хынцъытә сты, иблисы җәстытау йә җәстытә җәхәртә акалд-той. Йә бәхыл уади хәсты быдыры әмәй удаист әфтыдта хәстон-тыл. Утәппәт мәрдтә әхсән уәларвәй әрхаяуәгай чи февзәрд әмәй зәххон сылгоймаджы хуызән дәр чи нә уыди, уымә фәкәсүн дәр нә уәндүйдисты әмәй-иу зәххыл адәлгом сты.

Хәсты быдыр мәрдон сабыр ныцци. Косер ауыдта: йә алышварс җәгәмбырдәй чи фегуырди, уыцы фыдгултә дард кәдәмдәр кәсүнтыл фесты

Косер йәхәдәг дәр уыцырдәм әдзынәг ныккасти әмәй федта урс бәхыл бадәг Арминәй сай әндәрг. Йә бәхыл әрцав-та әмәй фәдисон уадәй Арминәй раз баләууыд.

— Ам цы ми кәнис, Арминә? — йә бәхыл рохтәй йын ацахста әмәй йә хъәдмә аласта йә фәдыл: — Амардтаиккой дә кәнә та сә цагъайраг суыдаис.

— Мәнән уәлдай нал у. Әвәццәгән, Бесто фәмард, — мынәг хъәләсәй загъта Арминә.

— Сым дәр мауал скән! Мәнмә хъус. Нә хистәрты, не 'фсымәрты тут ныккалди хәсты быдыры. Әгасәй чи бazzад, уыдон хъуамә җәрой.

— Мән ницуал әндәвы, — фехъуыста та Арминәй хъәләс.

— Нә, Арминә, нә хъизәмәрттән хъуамә бафәразәм әмәй ассты ног фәлтәр цардмә раудазәм. Абон ахәм удуәлдай тох чи кодта, уыдон хъуамә әвәстагәй ма фесәфой.

АЕСТДАСӘМ СӘР

Кипчактә җексәв-бонмә ңыппәрвадәй фәуадысты тыгъд быдырты, уый фәстә Җалдәр къорды фесты. Уыдонәй алчи атындында йәхин әнцайәнмә, алчи агуырдта йә хәдзар. Сә

фәндагыл ңы ассаг хъәутә уыди, уыдоны рәбынта сафтид кодтой, сә фос сын фәтардтой, сә хәдзәрттә сын басыгтой.

Монголтә айяфты Кочкумы, йе 'фсәдты йын ныддәрән кодтой, ңы зынаргъ ләвәрттә йын радтой, уыдон ын фәстәмә байстой.

Стәй стыр куывд скодтой хәсты хүыцау Сульдей номыл, Джебе-нойон сидтытә уагъта Дуне Әнкүүсынгәнәг, әмбалын нәй, ахәм хәстон разамонәджы курдиатәй хайджын Чингис-ханы цәрәнбонты тыххәй, ракуытта йә Монголты бәстәйи, Китайы, Хорезмы, Персы, Аппаны әмә Кавказы ёгәрон барджын әлдар. Минасгәнджыты Джебе әүүәндүн кодта, әеппәты кәройнагдәр дендҗызмә кәй ахәццә уыдзысты әмә уым, Зәххы кәрон, кәй баззайдзән монгойлаг бәхы цәфхәдты фәдтә. Тыхгәнджытә цин кодтой сә уәлахизыл. Сә фарсма чи ләууыд, уыцы нымәтын цатыры бакодтой кипчакаг ёрыгон чызджыты, ңыдысты сәм әмә сын тыхми кодтой.

Монгойлаг әмә китайаг кафаг чызджытә изәрсарәй уысмы бәрц нә бауләфьысты, әмләгъз чысыл фәзыл кодтой куы скәсәйнаг уәздан кәфтытә, куы та азийаг тыгъд быдыры зилгә уадау рог кәфтытә. Иуварс хъоргъәй-иу райхъуистысты кипчакаг уацайрәгтү хъәрзын, хъәртә... Сә уәлахизы цинәй чи фәрасыг, уыдон сәм-иу ныддзыртой:

— Гъы, куыдтәтә стут?! Кочкум, нәма ныххәдмәл дә?

Стәй афсәрстөй дендҗызырдәм. Сәудәджергәнджыты әмә дендҗызон стигъджыты руаджы Субудай әмә Джебе-нойон се 'фсәдты донкүубалыл баластой Тавридәмә. Уыцы уалдзаг ныбырстой уырысмә.

* * *

Косер артмә баппәрста хус къәцәлтә әмә сә әрдудзы алыварс йә цәст ахаста. Афтә йәм кости, ңыма тархъәды силләг сты цавәрдәр әндәргтә әмә ңыдәр әнахъинон әвзагыл сусу-бусу кәнынц. Фәлә йә тасәфтауәг хъуыдитә йәхицәй асырдта әмә хъәрәй сдзырдта:

— Ахсәв уазал тыгъд быдыры басидзысты.

— Уыдон ныр мәрдтимә сты, — загъта Арминә. — Ныр уыдон ницәмәйуал тәрсынц.

— Мәрдтә ницәмәйуал тәрсынц, фәлә дзы цәфта бирә

ис. Ацәуәм сәм әмәе, удхар чи кәнә, уыданән баххуыс кәнәм. Әххуысмә сәм ничи фәзындзән.

Дыууә сылгоймаджы мынәг хъәләсәй ныхастан тәкодтой, уазаләй ныргъәвстхуыз сты. Хәрз әеввахсәй райхъуисти цыдәр змәлын. Косер фәкъәрцхъус ис.

— Сымах та ма кәңүтәй стут? — тарст хъәләсәй бафарста Арминә әмәе йә хъама сласта.

— Махәй ма тәрсүт, сылгоймәгтә, — айхъуистой кәйдәр хъәләс. — Әз ассаг дән. Стәм фондзәй.

— Раңәут әмәе артмә уәхи батавут, — къәхтыбынәй сулағыди Косер.

Хъәдәй әрдүзмә рахызтысты хәстонта, сә дарәстә — скъуыдтә, туг хъуләттә, арты алыварс сәхи әруагътой.

Хәсты быдырәй фәлыйгъдыстут? — уазал зәрдәйә сә бафарста Косер.

— Фәлтау уын уә мәрдтә күү федтаин зәгъынмә хъавыс, нә? — сбустә кодта хәстонтае иу.

— Йәхи әңгәг ассагыл чи нымадта, уыдан салд зәххыл базадысты...

— Монгойлаг әхсаргәрдты амәддаг кәй нә байстәм, уый мах аххос нәү, — загъта та уыцы хәстон әмәе йә цәститә знәт әрттывд фәкодтой.

— Сымах хузызттә ма дзы бирә ис? — бафарста Косер.

— Әвәццәгән, чысыл не сты...

— Әз чи дән, ды уый зоны?

— Әмә дәү чи нә зоны? Ды дә Косер, Салгиры чызг.

— Дә ном зәгъ!

Әз Саваг дән, архызаг.

— Нә сайы, — загъта Арминә. — Базыдтон әй.

— Номдзыд куырд Саваг? — афарста Косер. — Мә фыд дәкүй кодта.

Саваг къәхтыбынәй ныууләфыд.

— Фәразын хъәуы, Саваг. Райсом кәйдәриддәр ссарай, уыдоны ардәм әрбакән. Нә мәрдтә банигәнәм. Салгир әмәе иннә хәстон разамонджыты та сә фыдаелты зәххыл сәмбәлын кәнәм. Цәфты дәр афтә.

Дыууә бона фәстә Сәрибары әмәе Аспары цәфтий ссарадтой әмәе сә уәрдоны сәвәрдтой. Цәфәй чи аирвәэт, уыдан бирә нә уыдысты. Косер стыр аргъ кәмән кодта, уыцы мәрдтә

әхсән разындысты хәларзәрдә нозтуарзаг Гурион, растзәрдә хъәбатыр хәстон Бесто, ассаг дыгурәтты фәтәг Хурийаг, әлдар Цыхуырба, дурдзукты фәтәг Ваха...

Мәрдты сәхи бәстәм арвыста Косер әмә Савагән загъта:

— Туалгоммә мә бахәццә кән. Кәд дә фәнда — махмә баззайдзынә.

— Ахъуыды кәндзынән, Салгиры чызг...

Әмә мәнә, Косер ма кәй әрәмбырд кодта, уыцы фондз мин хәстоны араст сты Туалгоммә. Косер баңыди, йә фыды мард ын кәм сәвәрдтой, уыцы уәрдонмә әмә йын йә әмбәрзән иуварс акодта. Чызг кости әмә кости йә фыды цәстоммә, цыма фыццаг хатт уыны: йә къуыпрагъ фынды, хъуыдыгәнәг зонынджын фәтәдҗы бәрзонд ных, цыма йә Җастытә әрәхгәдта әмә йә адәмы, йә бәстәйи уәззау фидәныл уәззау хъуыдты ахәсты фәзи.

Уый фәстә Косер баңыди, Аспар әмә Сәрибар хъарм хъәццүлты бын кәм хүйссыдысты, уыцы уәрдонмә.

— Фидар ләуут, хәххон цәргәстә. Тагъд фәхәццә уыдзыстәм Къорамә. Уә Җафтә байгас уыдзысты, әмә та цард царды ад скәндзән.

— Әмә дәм уыцы цардән цы фәндтә ис, Косер? — бафарста Аспар.

— Бон цәуы әмә фарн хәссы... Цардуарзәг уәтән, — әмә йәм зәрдәвәрән худтәй баҳудт.

— Сәрибар, ды амәй фәстәмә Аспарән йә алы хъуыдда-дҗы дәр хъузон уыдзынә. Аспар разамынд дәтдзән цы хәстонтә ма нәм баззади, уыданән.

Аспарән йә Җафтты рисәй йә цәстом анхъырдтә, уәддәр баҳудти:

— Дә зәрдә ныл дар, ассты сылгоймаг-паддзах!

— Мәнәй цәй паддзах ис? — әрхәндәгәй загъта Косер. — Әз дән хүйматәдҗы сылыстәг, — әргүыбыр кодта Аспармә әмә йын йә рустән абатә кодта.

Цыппурсы мәйи райдзаст бонтәй иуы хәстонты къорд цыди хохаг фәндагыл. Уәрдәттә әнахуыр тынг хъыррыст кодтой, бәхтә-иу ныххуыррытт ластой, рәстәгәй-рәстәгмә-иу райхъ-уысти Җафтты хъәрзын. Косер бадти йә тагъдуайаг бәхыл әмә йын йә рохтыл әдзуходәр фәстәмә хәцыд. Арминә та-иу йә бәхы әрцевта, цәмәй тагъдәр цәуя. Сә дыууә дәр сә уәлә

саутә скодтой. Косер алыг кодта йә зәринхуыз дзыккутә әмә ныр уыди әрыгон хәрзконд хәстон ләшпүйи хуызән. Қъорайы хәстон фидәрттә тагъаддәр сүнион, зәгъгә, Косер, әгъдын-цәйттыл әңцайтәйә, сләууыди. Фәлә йә цин бирә нә ахаста — ауыдта саударәг устыты. Уыдон тъәбәрттәй згъордтой җәфты әмә мәрдтү ласәг уәрдәттәм. Сә Җәсгәмттә-иу әррәдывтой, сә зәрдәхалән хъарәг айнәг къәдзәхтәм дәр хъардта.

Косер ауыдта йә мад Елдайы: Салгиры мардма ныггуыбыр...

Дыууә боны фәстә Туалгом ныгәдтой Салгиры, Бестойы әмә иннә хъәбатырты. Хистәр дзуарыләг Ариан ныххәлар кодта нывондаг кусәрттәгты, комы хистәртә рухсаг загътой хъәбатыртән. Мәрдтү зәппәдзты бавәрдтой.

Косер сәхимә баҳуыдта комы хистәр Болайы, Арианы, әртә сәйраг тәрхоны ләдҗы. Кәсынтыл фесты хәствәлтәрд чызгма, фәндифидар кәй у, бирә хъарутә әмә ныфсы хищау кәй у, уый әнкъардтой.

— Әз, нә фәтәг Салгиры чызг Косер, сференд кодтон нә зылды Ныхас саразын. Бәлвырддәр зәгъгәйә та, ацы уәззая заман нә царды ахсажиагдәр хъуыддәгтә кәм лыг кәндзыистәм, ахәм адәмон әмбырд. Цы зәгъдзыистут, куыд хъуыды кәнүт?

— Хорз у дәр уынаффә, Салгиры чызг, — уәндөнәй сәзырдта Ариан.

— Әз дәр дәр фарсласәг, — загъта Бола.

Тәрхоны ләгтә дәр уынаффә хорзыл баннымадтой.

— Уәдә нә комбәстә дәр зондәй бафәрсәм.

— Уый дәр — ахъаззаг хъуыддаг, нә зәрин чызг Косер, — Ариан ын йә сәрәй акуывта.

Зымәгон хъәрмуст хур бол Хуры фәэмә әрцидысты Туалгомы цәрдҗытә.

— Мә зынаргъ дзылла! — райдында дзурын Бола. — Акәсұтма, куыд бәзджын уыдыстәм фәсивәдәй әмә ма цы стәм? Уыцы әбуалгъ хәсты цас сахъгуырдтәй бавдағон стәм! Нал нын ис Салгир... Фәлә Җәмәй бынтон мыггаг скъуыд ма фәуәм, уый охыл хъуамә әрбанғом уәм, фидәны нәм цы кәсү, уый зәрдил даргәйә, нә цард аразәм. Гъе, ахәм домәнтә нын нә размә әвәрәри фәтәг Салгиры чызг Косер. Арфайаг уәд, ләдҗы бынаты ахәм бәрнөнәй чи баләууыдис. Уый руаджы нә хъәбатыр хәстонты мәрдтә сә райтуырән зәххы ныгәд әрцидысты, җәфтә сә къонатыл сәмбәлдысты. Әнхъәл дәр ын нал уыдыстәм, фәлә

та нәм уый руаджы ис әфсад, тыхст рәестәджы нә чи бахъахъ-хъәндән... Хүйщауы хорзәх нә куы уа, уәд та нәм фыщагау тыхджын әфсад дәр уыдзән. Нә хистәр дзуарыләг Ариан әмә нә комы сәйраг тәрхоны ләгтимә бауынаффә кодтам әмә уын хъусын қәнин: цалынмә Салгиры фырт Сәрибар йә ләджен кары бацәуа, уәдмә хиңауиуәттәнәгәй аккаг хонәм Косер!

Адәм фегуыппәг сты. Әваст адәмы әхсәнәй рацыди әмә Болайы цур әрләууыди, әгас комән дәр зонгә дәсныфәрсәг Сәлимә. Адәммә йе 'ргом аздәхта әмә сәм ахъәр кодта:

— Цы фәкъуытты стут? Чызг у, сылгоймаг у, уымәй йын иа кәсүт — әхсарәй дәр әмә зондәй дәр нәлгоймагәй дәлдәр нәу! Әз разы дән ахәм уынаффәй!

Адәм бázмәлыдысты, куы иу, куы иннә ранәй хъуысти:

— Косер! Нәхи Косер!

— Тох, тох, Косер!

— Әнтүсәд дын, Косер!

Чызг Сәрибары йе уәхсчыттәй размә фесхуыста. Уый уыд хәстон ләттәу әххәст гәрзифтонг: йә сәрүл — згъәртакъа, йә гуырыл — згъәрхәдон, йә фарсыл — уәззая цирхъ. Үиди бәрзонд, хәрз-уынд, фәтәнуәхск, йә фыды бәрәг цәмәйдәрты цәрмистыгъд бакодта, фәлә нырма ләппуйай уыди къәйныхарәзт.

Косер адәммә хъәрәй адзырдта:

— Мәнә уә фидәны фәтәт, асстә! Хәсты быдыры йәхи әхсарджынәй равдыста, йә туг ныккалдта. Әз, Косер, ард хәренин: мә тыхтыл нә бацауәрдзынән, цәмәй Сәрибар рәхдҗы раләт уа әмәй разына йе 'дзард фыды бынат арцах-сыны ныфс!

Адәмы әхсәнәй та райхъуысти:

— Әххәст ләг су, Сәрибар!

Косеры буар сисбын абадти, йә хъәләс азәлыди, әңгәт фәтәдҗы хъәләсәу нәрыд:

— Сымах уә намыс, уә хъысмәт мә бәрны бакодтат әмә уын зәгъон мә зәрдиагдәр фәндиаг: цирхъ дәр кәй нә кәрдү, ахәм згъәрхәдоны цәгтау кәрәдзиуыл хәсүт! Нә ирвәзән хос — нә иугонд зонд әмә тых.

Уырнәд уә: сомбон фарнхәссәг!

Уырыссаг әвзагәй Бицъоты Гриши тәлмаң

ЦАРДЫ КУЫРМАЕЛХЫНЦЫТАЕ

* * *

Мә зәрдә у, фынәй аөхсәвау, сабыр,
Цыдәр хъуыдыты аныгъуылтән арф.
Ыстылди рагъәй мәйи тәлү — састбыл,
Мә сәрмә айтыгъд стъалыбыдыр — арв.

Йә быны скодта хохаг хъәуы хуыссәг,
Нә кәрты дымгә фестъәлфы әваст.
Фәзынди та аәмбисәхсәв — ағъуыссәг,
Дәрдәзәф ивгъуыд мәм фәрссагәй ныккаст.

Мә цәстыл уайынц, кинонывау, азтә,
Сә тъәбәртән уысмәрц аәрләууән наәй.
Әрвитын донбыл сабионтә хъазгә, —
Наәй амондджындәр а зәххыл мәнәй.

Мән не 'ндавынц ләджы мәстытә, тухән,
Кәсү мәм цард, цъәх уалдзәгау, рәсугъд.
Кәнинц мә цуры уыләнтә хъуырдухән,
Тәхы кәдәмдәр урс әврағътыл уд.

Фәлә фәңцидәр 'нәмәт рәстәг уайтагъд,
Хъысмәт әруагъта уәхсчытыл йә уәз.
Мә сабидуг нышәрраст кодта, атахт,
Кәсүн йә фәдил сагъәсгәнгә әз...

ФӘЛТАЕХӘН МӘЕРГҮТАЕ

Уә бонәй уат, уастән! Кәнин уәм хәләг,
Нә зонут мә хуызән хъызт бонтә, зымәг.

Цъәх арвыл, уә сәрмә ыстулы зынг хур,
Нә зонут зәйи гуымс, наә уыл тулы дур.

Куы 'рбалæууы уалдзæг — фæзынут наэм тагъд,
Нæ урссæр къæдзæхтæм ыскæннут уæ тахт.

Ыссарут уæхицæн дзæнæтбæстæ — хъарм,
Хъысмæт уыл фæдары, ныйярæгау, й' арм.

Фæхæрут адджынæн нах хуымты бæркад,
Æхпон цардæн зонут йæ хъаймагъ, йæ ад.

Куы 'рцæйцæуы зымæг хæхбæстæм хæстæг,
Уæд нал вæййы кæмтты сымахæй зынаæг.

Цырд хъарм бæстæм айсут дзыгүыртæй уæхи,
Фæкæннут науæгæй зæрин хурлыл цин.

У хъæлдзæг, сæрибар æдзуҳдæр уæ цард,
Фæхъуысы цъæх кæмттай уæ диссаджы зард.

Уæ бонæй уат, уастæн! Кæннын уæм хæлæг,
Нæ зонут мæ хуызæн хъызт бонтæ, зымæг.

* * *

Æрфынæй ис комы хæххон хъæу Дзынагъа,
Йæ хæдсæрмæ ауыгъд æвзиست мæй цырагъау.

Нывæнды йын сабыр Æрæф-дон йæ заräг.
Фыдуаг дымгæ басгуыхт цъæх къуылдымыл барæг.

Бæрzonд хæхтæ дарынц сæ уæхсчытыл арвы,
Фæлурс мигътæ 'мбæхсынц ныллæг рæтты, арфы.

Цыппæрвадæй уайынц цъæхбарц дæттæ дугъы,
Сæрдыгон æхсæв сæ йæ сай кæрцы тухы.

Къæдз-мæдз фæндаг фесæфт, нынныгъуылди тары,
Къæдзæхварсы фастæй фынк æхсæрдзæн хъары.

Мæн нал ахсы хуыссæг фырцинæй æшпындæр,
Ыстъалытæ систой хæрзныллæг гæшпытæ.

Дзæнæт у Дыгургом, Дзынагъа — йæ зæрдæ,
Хæссы мæ кæдæмдæр мæ бæллиц йæ сæрты...

* * *

Цы дә, цәмән хъәуыс, хәрзиуәг?
Фәстагмә бazzайыс хәрзиунәг...

Тәмәнтә нал фәкалыс риуыл,
Әрхудыс рыйды бын дәхиуыл.

Дәүәй нәуәг рәстәг фәхъазы,
Хъысмәтәй никуы вәййыс разы.

Фәлә хъәуыс... дә кад, дә фәрпә
Паддах кәйдәр рохтыл әрхәңы...

Йә цинән нал вәййы ныккәнән, —
Фәсдзәүин сагләгәй ыскәнә.

Цы дә, цәмән хъәуыс, хәрзиуәг?
Фәстагмә бazzайыс хәрзиунәг...

ХЪУДЫ КОМ

Ды федзәрәг дә, нал хъәуыс ироны,
Уый бакалдта фыдәлты хәрзтә доны.

Ныффалгәрон, хәлд мәссыгау, йә къона,
Кәенүнц ын гүйрдзы йе 'фңгүйтә тыхтона.

Дәуыл сырдау дзәгъәлдзу дымгә ниуы,
Йстыр масть, сагъәс нал цәуүинц дә риуы.

Дә цәссыг — уазал, хәхты скъуыдтәй хъары,
Зымәг дыл мит, уәргамә мит ныууары.

Арагуи-дон мәстәй әууилы дуртә,
Дә хъәууәттәм нывыл нә кәсү хур дәр.

Ләг нал зоны, кәңүе ран уыди Ганис, —
Йә кой, йә фәд Секъайы хъәуән нал ис.

Адзэрэг ком! Ды нал хъяуыс ироны,
Уый бакалдта фыдэлты хэрзтэе доны.

Ныгуагъта дэу — ёрдхэрэны хэхбэстээ,
Мыггагмэ сафы Иры фарн, йэ хъястээ...

* * *

*Куырмэджы хилэм,
о, фэлэ кэдэм?
Хъодзаты А.*

Кэдэм хилэм куырмэджы,
Уый нал аэндавы мах.
Дэлимонты раестэджы
Нэу рухс фидэн зынаргъ.

Кэнэм фырзыд, фырцинэй
Нэхи гуылы бын арт.
Мэнгард митэ 'мэ хинэй
У сойөвдилд нэ цард.

Мах сомбоныл нэ зарэм,
Нэ наэм у фарн нымад.
Ёрдумэ дэр нэ дарэм
Фыдэлты намыс, кад.

Нэй хъусэг абор растмэ,
Кэй хъяуы зонд, зэгъ-ма?
«Куырмэджы хилэм» размэ,
«Фэлэ кэдэм» — мэгъя...

ИВГЬУЫДЫ ТУГВАЭДТАË

(Архызаг циклэй)

1

Хэссин Архызыл къуылдымэй мэ цэст.
Фэлурс мигътэ сэхи аруагътой доnmæ.
Нэ судзы ам кэддэры дугау хэст.
Ивээзынц хэхтэй хуры тынтэ коммæ.

Дзәнәтон бәстәе сабыр у, ныхъхъус.
Хәэххон дымгәе ныллағхал кәрдәг фасы.
Цыдәр маргызы зард ацахсы мәе хъус,
Мәе сәрмәе пәргәс урс фынчыты хъазы.

Зыны бәрzonдәй, м' акомкоммәрындз,
Йә бынмәе хәлд, пырх аргуантәе ўнкъардаeй.
Ләбырд зәшпәедзтәе хохвәхстәй кәсүнц.
Ивылынц рох, әвиrхъяу цаутәе дардәй.

Дәрдзәеf ивгъуыды нал әңцайы хәст,
Аланты уazzәл тохы заrәг хъуысы.
Хәссин Архызыл къуылдымәй мәе цәст,
Мәе зәрдәе сагсур рагфыдәлты мысы...

2. КУВӘНДОНЫ МИДХЪЫНЦЪЫМ

Ләууыдтән әз бәрzonд хохы уәхскыл,
Әрттывтой стъалытәе мәе сәрмә.
Сәхи фәдзәхстой алантәе мәнен.
Нәе хастой худинаg сәе сәрмә.

Цәсттыгагуыйау хъахъхъәдтой сәе ном.
Уыдтән сын уды ныфс зын царды.
Фәләе ныббырста сау ызнаг аргом.
Сыгъдис Архызы ком цъәх арты.

Ләсәнтәе кодта, донивывлдау, туг.
Фыдгултәе мардысты фырцинаeй:
Сыхаг кипчактән раләууыд сәе дуг, —
Алантыл рацыдысты хинәй.

Нәртон аланты ралгыиста хъысмат,
Уәеддәр сәе тохы заrәг хъуысти.
Агады бәстү равзәрстый мәләт,
Сәе ныфсәй сау къәдзәх ўнкъуысти.

Бәзджын фәздәджы басабыр и тох,
Ныффәлдәхт уазал къәй сәе номыл.
Мәнәй нәе кәнынц уыцы бонтәе рох,
Кәуынц мәе пырх хәлддзәгтәе комы...

3. АРХЫЗЫ

Æрыгас ивгъуыд, дард ивгъуыд мæ разы.
 Архызыл тохы сау фæздæг ныббадт.
 Адзал ам хæхты царды фарнæй хъазы.
 Алайнаг сахар хъахъхъæны йæ кад.

Фыдгул ысхъæддаг, арф коммæ лæбуры,
 Нæ зины, мигъау, йе 'фæждты кæрон.
 Мæнæн хæлд зæппадз рагон цаутæ дзуры,
 Нытталынг и мæ рист зæрдайы бон:

Нæ рагфыдæлтæм сæфты дуг æрхæццæ,
 Кæнынц зын ран æзлаегдæронæй тох,
 Лæджы туг комы донимæ ысхæццæ.
 Сæ ныфс алантæн фидар мæсыг — хох.

Фыдгул, куырисау, тарст бæхæй æрхауы,
 Алайнаг фат ын айтæрды йæ риу.
 Уæддæр фыдбылыз, маргджын фыдæх тауы,
 Мæнгард митæй кипчак тыхтимæ сиу.

Алайнаг сахар судзы, мæгуыр, арты,
 Сæрыстырæй йæ хæстонтæ мæлынц.
 Сæ фæстæ уадзынц фарны рухс фæд царды,
 Аевдисæн сын — бæрзонд къæдзæхтæ, рындз.

...Æрпцидтæн æз фыдæлты зæхмæ, хæхтæм,
 Аæрхастон сын мæ уды хъынцъым, уарзт.
 Кæссын æнкъаæрдæй аргъуанты хæлддæгтæм,
 Мæ кæуын хъуырмæ схæццæ ис æваст.

Йæ фæдыл дон мæн дард ивгъуыдмæ сайы,
 Фырмæстæй калы стыр дуртыл йæ фынк,
 Аенустæм комы нал сур кæнны, уайы,
 Цыма алайнаг мадæлты цæссыг...

* * *

Аңкәард цәмән дә, Албег?

Ме 'мбалы ныхас

*Амә цәуыл цин кәнон, цә, мә лымән,
Мә хъәлдзәг бонтә бazzадысты дард.
Кәддәрау нал дән а зәххыл цәрынән,
Цыдәр рәнхъытыл баҳардз и мә пард.*

*Аңхъәлдтон, искуы азәлдзән мә зарәг,
Уыздән фәдисы рухсхәссәг мә ном,
Рәстдинады нае уыздәни хъыгдарәг,
Мә раст хъуыдытә дәурдзынән аргом.*

*Ахсәв-иу мәймә, 'вист тәрәэтәм кастән,
Мә бәлликтә әхсәрдзәнтән дзырдтон.
Аз ницы зыдтон уды зынтән, мастьен,
Амдзаевгәтә дыууә Ирән фыстон.*

*Цәргәсая тахт бәрzonд цъуппытәм зәрдә,
Фәлә мә худгә никүы тавта хур.
Ныссүйтә сты мә зарәгән йә зәлтә,
Кәйдәр хин уыд мә фәндагыл цәлхдур.*

*Ныр базәронд дән ме 'мкарантәй раздәр,
Аңәкөнд хуымау бazzади мә хәс.
Мәнәй фәлыгъд дәлимон-хәйрәг — уарзт дәр,
Ныггуыбыр ис кәлынәввонг мә къәс...*

* * *

*Дәттән сабузтой кәмтты сә былтә.
Дымгац цъуппытыл ниуы тызмәг.
Урс мигъ адгуыты бады тымбылтәй.
Нал ис дард рәттәй хъәумә зынаэг.*

*Рох фәндәгтә нымбәхстысты миты.
Тилы фахсәй бәгънәг цәнгтә хъәд.
Фервәэт цәугәедон ўе 'пра, сырд митәй,
Бандзыг дуртыл къәдз-мәдзы йә фәд.*

Хәйраәг хуры йәхимә фәхаста,
Стыхта зымәг фәлмәен кәрпү әрдз.
Уад ләдҗы ныхмә тымыгътәй растад,
Дары уазалмә дур сынағрындз.

Бәстәе — урс-урсид, сау тәппи наэ зыны.
Хъавы сонтәй ныхситт кәннын зәй.
Фенни араәх цъәх уалдзәг мә фыны,
Зәрдәе нал вәййы риуы фынаәй...

МАЕ ХЪИСФӘНДЫР

Мәхи хуызән ныссабыр дә, мә фәндыр,
Дә аив зәлтәй нал рәвдауыс мән.
Цыдтән кәеддәр әз цардагур дә фәдыл,
Мә уаз бәллиптәй амонддҗын уыдтән.

Аегас дуне мәем диссаг аргъау кастис,
Ыстыялытимә мәйрухсы дзырдтон.
Ныр уыңы дугәй мисхалы бәрп нал ис,
Фәласта йә, цъәх ихы къәрттау, дон.

Мә уды рәбын сафтид ис, ысмәгуыр,
Кәнның дзы бонтә, сау рәестәг әхситт.
Цъәх уыгәрдәнәй нал зыны мә мәкъуыл,
Мә сау беңыккыл рауарыдис «мит».

Аз нал арәхсын раздәрау ныzzарын,
Хъәугә дзырдтә фәллыгъдысты мәнәй.
Мәхи ма уәгъды хус рәнхъытыл марын,
Аерцахсы зонд әңдәг хъуыды зынәй.

Мән нал хоны хъәздыг сыхаг йә фынгмә.
Тыххәй ма судзы зәрдәйи дә уарзт,
Дә хъистәм дын куы фәнхихы дымгә,
Уәд фестъәлфын мәхимидаег әваст...

РАГУАЛДЗӘГ ДЕСЫ

Дзода къуылдым мигътәй
 Рох хъәумә кәссы.
 Митбыл дон цъаҳ ихты
 Йе 'рагъыл хәссы.

Хатт фәзыны арвәй
 Хурдзалхы стъәлф цъус.
 Нарәг комы арфы
 Зәйы 'хситт ныхъхъус.

Дымгә 'рынкъард... нал и,
 У цыма тәргай.
 Тад митдон ысмал и
 Ранәй-ран әестгай.

Хъызт фәци кәронмә,
 Ницуал у йәе бон.
 Тагъд ныххуддзән коммә,
 Буц сабийау, бон!

* * *

Ныффидар хохы мит зыхъхъыры къәй,
 Йәхицән кодта 'нәмәтәй фынәй.

Әлпындәр коммә хауынәй на тарст,
 Бынма-иу дуртәм, уазал дәттәм каст.

Хуыдта фәрнәйдзаг, удвидар йәхи,
 Фырбуңәй кодта хұрыскастыл цин.

Уыд разы цардәй, й' амондәй әдзух,
 Йә фәрсты кодтой тарбын мигътә дугъ.

Рәсугъд ын пагъта хъал дымгә фәндир,
 Әхсәв әм худти стъалыты дзыгуыр.

Фәлә дын иухатт сабыр зәхх нынкъуист,
 Тылдысты дуртә, ләсәны хъәр хъуист.

Йæ зыхъхыр хохæн фегом и, ныффаст,
Тъæпæн къæй коммæ асхъиудта æваст.

Ыссардта ам æцæг хъыысмæт, йæ хай, —
Фæхаудта дойнаг урс дуртыл фæркгай...

* * *

Фыдьыуæзæг — йæ удлæууæн, йæ кувæндон лæгæн.
Хуыздæр амонд — æцæг хæзна наëй а зæххыл мæнæн.

Рæзыдтæн æз йæ хъæбысы, мæ сомбон уыд йæ мæт,
Мæнæн уый радта Сфæлдисæг, мæ фыдæлты хъыысмæт.

Уый балхæдтой сæ хъарм тугæй, йæ сæрыл уыд сæ тох,
Нæ йæ кодтой зын сахаты уысмы бæрцмæ дæр рох.

Фыдгулмæ-иу сæ цыргъ кæрдтæ фæцьортт кодтой æваст,
Нæ барстой уыдон никæмæн уæззау хæстыты маст.

Цæстыгагуыйау хъахъхъæдтой сæ наëртон намыс, кад,
Нæ уыди никуы Ирыдзыхъ сæ рæстæджы æгад.

Ысси ныр дихтæ, сай къуыхтæ, кæлы, мæгуыр, йæ тут,
Æлхъивы йæ уæззау аркъау — кæйдæр фыдæх, фыддуг.

Цы ма кæнæм, Ыстыр Хуыщау, куыд хъахъхъæнæм нæхи,
Рæстдзинадæн йæ сæрхъызой, йæ рухс уидаг кæм и?

Цæгаты уа, йе Хуссары лæбуры нæм фыдгул,
Мылазон мигътæй нал зыны нæ Иры сæрмæ хур.

Ирон лæг ма дæумæ кувы, дæумæ хæссы йæ хъаст,
Ысбæлвырд кæн, дæ хорзæхæй, фыдрæстæг чи у раст.

Мæ фыртыхстæй дæумæ дзурын, дæуæй курын æххуыс,
Æрмæстдæр ма дæ тæрхоныл, дæуыл æууæндын æз.

Фыдьыуæзæг — йæ удлæууæн, йæ кувæндон лæгæн,
Хуыздæр амонд — æцæг хæзна наëй а зæххыл мæнæн.

* * *

О, бæргæ, æрыгон ма куы уаин,
Хъал митыл куы нæ кæнин фæсмон:
Дидинаегау царды цинаёй раин,
Худид мæм дæ мидбылхудтау бон.

О, бæргæ, æрыгон ма куы уаин,
Дард мæстытæн ку' айсæфид сæ фæд:
Митхъæпæнау уаз бæллицтæй таин,
Нал хæрид мæ фæллад уды мæт.

О, бæргæ, æрыгон ма куы уаин,
Цардвæндаг куы нæ кæнид цыбыр:
Æз мæхи мæнг ныфсытæй нæ саин,
Фестид зæрдæ хорз зарæг, фæндыр.

О, бæргæ, æрыгон ма куы уаин,
Ивгъуыд дуг куы раздæхид æваст:
Ногæй дæу, цыкурайау, ыссарин,
Худид та нæм амонды рухс — уарэт.

* * *

Ихы ыстыр къæртт фæленк кæны доны,
Уылæнты хъазы йæхицæн дзæбæх.
Й' адзал, йæ хъысмæт æшпындæр нæ зоны,
Худы йæ сæрмæ æрвон быдыр — цъæх.

Хуры фæлмæн тынтæм дардмæ æрттивы,
Дурттыл ыскъуыры йæ салд былтæ хатт.
Судзgæ хъызт комы æнцон балцыл ивы,
Ласы йæ цæугæдон цъитийæ дард.

Райы фырцинаёй, сывæллонау райы.
Нал хъусы уады, тыхдымгæты хъæр.
Уалынмæ райдыдта сабыргай тайын,
Уылæнты айсæфт, цæссыгау, кæмдæр.

* * *

Сæ фæдым хонынц дард фæндæгтæ мæн,
Цымын сын нæй æнæ мæнæй цæрæн.

Сæ иутæ сты кæдз-мæдзы аэмæ даргъ,
Хæссын сыл æз тыхамæлттæй мæ уаргъ.

Ис иннæтæн уæззау хъысмæт — кæрон,
Сæрсæфæны сыл нал ыскæны бон.

Уæддæр цæрынц, у фидæнмæ сæ балц,
Нæ дарынц мурмæ арвæрды зынг арц.

Æз сыл цæуын, дызæрдыг фæнд мæм нæй,
Нæртон тых домынц тымыгъты лæгæй.

Ыссайынц мæ зæйбадæн хæхтæм хатт,
Кæм кæнынц ихтæ цъититыл бæхбадт.

Ыстæй та миты аныгъуылын арф,
Цæст нал фæуыны дунейы рухс, арв.

Фæлæ та схилын, къуыбыртыл цæуын,
Кæссынц мæм рагъыл дард фæндæгтæ фын.

Мæхи фæндаг дзы кæцы у — мæгъя!
Ысты мæ фарсмæ се 'ппæт дæр къуырма.

Цæуынц зын рæттыл, ферох сæ фынæй,
Æнусон бæлпцон сарæстой мæнæй...

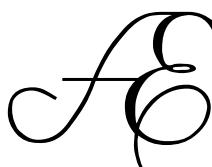

ТЪЕХТЫ Валентин

ИВГЬУЫД БОНТЫ ХУР

Этюдтә

ХЪУДЖЫ ЦÆССЫГТАӘ

ртиссәдз азәй фылдәр рацыди уәдәй, фәлә абон дәр мә цәсттылы уайынц нә хъулон хъуджы стыр цәстсүсигтә. Ноджы мәм афтә кәссы, цима уый тәригъәдәй фенамонд дән. Іхсай фондз азы мыл сәххәст, уәддәр ма зыбыты иунәгәй цәрын. Царды ныронг ницы цин федтон, әхсәвәй-бонәй фыдәбон фәкодтон. Уәдә мәм разәй дәр ма цы кәссы — марадз әмәй йә ды базон!..

Иу бон дың, наә кәртү астәү цы тута бәлас уыд, уый бын мәхищән иунәгәй хъазын. Мә мад әрхәй дон дыууә бедрайы схаста. Хәрды бафәллад әмәй йә къәртатә бәласы бын авәрдта. Йәхәдәг скъәтүрдәм фәкомкоммә әмәх хъәр кәны:

— Цу-ма, дә фәхъхуа фәуон, уәләе хъуджы асур!

Әз дәр скъәтмә фәкастән. Нә хъуг дын не скъәтү сәр ләууы! Скъәтән йә фәстә фаджысы обау уыд әмәе ууылты схызт скъәтү сәрмә.

Әз хъил фелвәстон, азгъордтон әмә дзы наә хъуджы къәхтә нылдаудтон. Хъуг фәтарсти, агәпп кодта әмә скъәтү бынмә аирвәэст. Уәладзәны цы къәдз әфсәйнаг ауындән уыди къуырд, уый йә тәнтү баныхст әмәй йыл әрцауындызәг.

Мæ мады бօгъ-бօгъ əмæ мæ хъәрмæ џалынмæ сыхбæстæ əмбырд кодтой, уәдмæ хъугæн йæ тъæпп зæххыл фæцыди. Йæ скъуыд тæнæй туг лæсæнтæ кæны. Йæ иу къах дæр асаст əмæ йæ астæуыстæг дæр. Йæ сæр фæстæмæ аппærста, уасы уыцы əнкъардæй адæймаджы бօгъ-бօгъы хуызæн əмæ ставд џæссыг калы. Мæнмæ афтæ фæкаст, џима мæнæн уайдзæф кæны йæ бօгъ-бօгъæй.

«Цы дын кодтон? Җæуыл мæ мардтай? Әз дæ мады хаст куы фæкодтон ме 'хсыры хуыппæй...»

Мæ фыдæн лæгтæ аххуыс кодтой əмæ хъугæн йæ быны бирæ хъæмп бакодтой. Әз дæр мæ гобан нæ фæрæзтон, фæлæ йæ зæххыл куыддæртæй атеу-теу кодтон əмæ, џалынмæ йæ хъуджы бын бакодтой, уәдмæ мæ кæуынæй нæ бандадтæн. Хъугæн йæ хъæдгæмтæ арахъхæй ныхсадтой, сыгъдæг хæцъилæй йын сæ куыддæртæ фæбæстыгæтæ кодтой, əмæ-иу чысыл йæ хъæрзынæй фенçади.

Куы əризæр ис, уæд æз мæ хъæццул рапастон əмæ дзы хъуджы бамбæрзтон. Иæ сæрыл ын мæ чысыл къух куы 'руагътон, уæд хъуг зæрдæбынæй ныуулæфыд, əмæ та йæ цæстысыгтæ əркалдысты. Әз дæр та хъæрæй ныккуыдтон.

Иу-џалдæр боны нæдæр хъуг бафынæй, нæдæр — æз. Хъуг куыд хъæрзыдта əмæ куыдта, æз дæр — афтæ. Әз-иу алы бон дæр кæрдæг əртыдтон əмæ йæ хъугæн хæрын кодтон. Раздæр мæм џима, тæргай уыд: мæ къухæй нæ хордта. Әз-иу ын йæ хъусы ныхæстæ кодтон, зæгъгæ, афтæ əнхъæлдтон, əмæ ды обауырдæм алидзdzынæ, ды та иннæрдæм фæдæ.

Фæстагмæ мæ къухæй хæрын райдыдта. Мæнæн та мæ цинæн кæрон нал уыд. Дон дæр-иу ын бадардтон, доныл ма иу сусæгæй сækæр дæр акодтон. Хъугæн йæ хъæдгæмтæ байгас сты. Иæ къахы стæг дæр байгас, фæлæ систын йæ бон нæ уыд. Иæ астæу бынмæ къæдзæй бazzад.

Адæм мæ фыдæн дзырдтой, џæмæй хъуджы аргæвда, əмæ хъуг йæ фыдæбонæй фервæза, фæлæ мæ фыд нæ разы кодта.

Хъуг нывонды хуызæн уыд. Алы аз дæр зади нæл рæуæд əмæ иын-иу Джæоргүйбайы размæ галæргæвдæн Хуыщаубоны аргæвстам йæ рæуæд. Әрхуыдтам-иу авд хъæуы лæгтæ.

Иу райсом раджы мæм хъуысы мæ фыды хъæр:

— Иртæ! Ардæм ма рауай, тæгъд ма рауай ардæм!

Фыды хъæрмæ иууылдæр фехъял стæм, тыргъмæ ракалдыстæм... Кæсæм əмæ уынæм: нæ хъуг тыргъы йæ џиппар къахыл лæууы,

йæ къæдзил батилы, æмæ махырдæм хъæлдзæгæй йæ хъоппæг цæстытæй кæсы.

Æз хъугæн йæ хъуырыл æрцауындзæг дæн æмæ йын йæ сæрæн батæ кæнын. Хъуг дæр мын гуымгуымгæнгæ мæ рустæ сдæры æмæ нæ дыууæйæн дæр нæ цæссыг згъоры. Махмæ кæсгæйæ хæдзары бинонтæ иууылдæр хъæрæй скыдтой.

Афтæ нæ хъуг сдæбæх и, фæлæ мæнæн мæ зæрдæйы хъæдгом нал байгас. Уымæй фæстæмæ æгомыг фосы хъилæй нæ, фæлæ мæ армытъæпæнæй дæр никуал æрçавтон.

НАДАРБАЗЫ ЦАД

Цыппæрæм къласы нын иу уалдзыгон бон нæ ахуыргæнæт загъта:

— Сывæллæттæ! Тагъд цæудзыстæм Надарбазы цад уынынмæ æмæ хъуамæ нæхи хорз бацæттæ кæнæм.

Æмæ цалдæр боны сахуыр кодтам зарджытæ, æмдзæвгæтæ, кæфтытæ.

Хуыцаубоны райсомæй, авд хъæуы сывæллæттæ, алкæмæн йæ дзækъул ие 'ккой, афтæмæй сæмбырд стæм Къодисцкъаройы скъолайы кæртмæ. Директор нæ хистæрæй кæстæрмæ æртæ рæгъы слæууын кодта, не 'ппæты разæй чи хъуамæ цыдаид, стæй не 'ппæты фæсте, уыдонæн сæ дыууæмæ дæр сырх тырысатæ радта. Фæндыр æмæ гуымсæгæй цæгъдæджы разæй тырысахæссæджы фæстæ æрлæууын кодта. Йæхæдæг сæрæй нæ галиу фарс, йæ фæдыл ахуыргæнджытæ, сывæллæтты хиуæттæй чидæртæ...

Директор фæхъæр кодта:

— Размæ!

Æмæ араст стæм. Цæуæм, цæуæм æмæ уæрæх быдырмæ ныххæцæ стæм. Æмæ та хъуысы директоры бардзырд:

— Бынаты къахист!

Мах размæ нал цæуæм, фæлæ нæ мидбынаты нæ къæхтæ афтæ тъæпп кæнæм, æмæ быдыры кусджыты онг айхъуист. Уыдон сæ куыст фæуагътой, сæ сæртæ фæзылдтой æмæ нæм джихæй кæсынц.

Директор та нæ бадомдта:

— Заргæ!

Мах куысты хъайтартыл цы зарæг сахуыр кодтам, уый куы

ныззарыдыстәм, уәд нын быдыры кусджытә тыңг фемдзәгъд кодтой.

Әмә та дын райхъуыст директоры хъәләс:

— Размә!

Дардәр заргә цәуәм. Нә фәндаг цыди дыргъдәттә, мәнәуы хүмтү астәуты. Бәстә цыма дидинәгдон фестад, афтә нәм худтысты бәләстәй дәр әмә хүмтәй дәр алыхуызон рәсугъд дидинджытә. Сә зәрдәмәдзәүгә тәф сын үддәзәф нә фындызы бын радав-бадав кодта, әмә нә тых дывәргәнгә цыди.

Сихорелефон цадмә бахәццә стәм. Уым ныл бирә адәм амбәлд, нә дзәкъултә нын әрисын кодтой әмә нә сихор хәрын дәр нә бауагътой, афтәмәй нае фәзарын әмә фәкағын кодтой.

Мәнмә цад тыңг рәсугъд фәкаст, фәлә цәмәдәр гәсгә йә алыварс билгәрәтты иу бәлас дәр нә задис, әмә ууыл дис кодтон. Цады дон уыдис цәхдҗын. Йә буар, дам-иу, цъутхәлтә кәмән кодта, уый дзы иу хатт йәхи куы ныннадтаид, уәд, дам-иу йә низ фесәфти. Ахәм ныхәстә фехъуыстон мә фыдәй.

Директоры уынаффәмә гәсгә цады нәхи тагъд-тагъд анадтам әмә уәд әрбадтыстәм цъәх нәууыл. Алчи дәр йә разы газет айтыгътә әмә, йә дзәкъулы кәмән цы уыд, уыдон йәхи раз әрәвәрдта гуырдзиаг агъдаумә гәсгә.

Хәрд нәма фестәм, афтә мын мә доны авг Къодхор фелвәста әмә йә иууылдәр йә хъәләсү ауагъта, мәхәдәг дзы иу хуыпп дәр нәма акодтон, афтәмәй.

Әмә уәд иууылдәр дон агурағ систы. Дон сә никәмә разынд. Хур ма тыңг әндәвта әмә алырдыгәй сабитә дон-дон кодтой.

Кәцыдәр сывәллоны фыд, дәрдзәф нәм цы бәхтә хызти, уыдонәй иу рацахста әмә Надарбазы хъәуырдәм аскъәрдта. Цадәй хъәумә уыдаид иу-дыууа километры.

Махән нә цәстүтә ныуурс сты хъәуырдәм кәсынәй. Дон хәссәг нә зынд. Куыд рабәрәг, афтәмәй ма, дам, кърантәй дон әрмәст тәдзгә цыд, афтәмәй бирә адәм рады ләууынц.

Сывәлләттә зәрдәхъәрмттә кәнын куы байдытой, уәд та кәйдәр фыд бәхтәй иу рацахста әмә та — хъәуырдәм. Фәнданыл иу ләгән йә донхәссән дурын йә къухтәй рарәдывта әмә нә уәлхъус әрбаләууыд.

Чысылгай нуәзтам, цәмәй дон алқауыл дәр аххәссыдаид. Уәдмә иннә донхәссәг дәр фәзынд, әмә не 'муд әрцидыстәм.

Фæстæмæ дæр та заргæ параст стæм, фæлæ, нæ зард куы нал рæстмæ кодта, уæд ныххъус стæм æмæ афтæмæй цы-дистæм. Аз хъуыды кодтон: «Цымæ, ахуыргæнджытæй дæр æмæ ныййарджытæй дæр иу афтæ цæуыннæ ахъуыды кодта, сывæллонæн йемæ дон арвiton?».

Мæныл дæр ахæм хабар куынæ аерцыдаид, уæд, чи зоны, æмæ æз дæр мæ дзækъулы æппæты фыццаг доны авг нæ нывæрдтаин. Адæймаг йæхи сæрыл цы нæ бавзара, уый йæм нæ хъары.

Къодхорæн йе 'цæг ном Гиго хуынди. Иу хатт мын йæ мадымад мæ хистæр æфсымæры гутоны къокъоса рахуыдта, дзæбæх кæй нæ рæзти, уымæ гæсгæ. Мæ мад смæсты æмæ уый та, Гиго бирæ кæй хордта, уымæ гæсгæ йæ Къодхор рахуыдта. Гиго къамбецы хуы-зæн кæй уыди, уымæ гæсгæ ма йæ хъæу Зака дæр хуыдтой.

Гиго иунæг лæппу уыдис. Буц хаст. Аз вдæм къласмæ цыди, фæлæ йæ усгур лæппутæй нæ раиртæстаис, афтæ ныддымстис. Мах хуызæн сабитæн хæдзæрттай хæринæгтæ давын кодта æмæ-иу сæ йе стыр хытъыны аугъта. Аз мæ куыннæ снард уыдаид!

Цадмæ куы фæцæйцыдыстæм, уæд сывæллæттæй Гигойæ хуыздæр уæлæдарæс никæуыл уыд. Йæ урс-урсид хæдон хурмæ цæхæртæ калдта, æмæ йæм хæлæгæй мардымстæм.

Скъолайæ куы 'rbazdæхтæн, уæд мæ мæ фыд афарста:

— Иртаг, Надарбазы цад дæ зæрдæмæ фæцыд?

— Фæцыд, — загътон ын æз, æмæ тута бæласы бын йæ фарсмæ æрбадтæн.

— Ахуыргæнджытæ уын цады тыххæй ницы æмбисонд ра-дзырдтой?

— Ницы...

— Надарбаз, зæгъгæ, мах дзурæм, ираettæ. Уæвгæ та у Надарбазевий хъæу. Цад та Надарбазевий цад. Надарбазевы та гуыр-дзиагау нысан кæны «Азæрæг галуантæ». Хъæу раджы заманты кæддæр федзæрæг и. Раздæр хуынд Галуанты хъæу. Ацы хъæуы цард иу тынг бонджын ирон лæг. Уыд ын цалдæр галууаны.

— Аз мæ æдзæрæг та цæмæн фæци?

— Уымæн, æмæ Кимо — афтæ хуынд хъæздыг лæг — йæ лæппуйæн ус курын куы сֆæнд кодта, уæд зымæг йæ тæккæ тыхы бацыд. Чындзхæсджыты куы арвыста, уæд уыцы æхсæв, стæй боны дæр уыйас мит ныууарыд, æмæ дзы лæг йæ хъууры онг ны-гъуылд. Чындзхæсджытæ фæстæмæ куы здæхтысты дыккаг изæр, уæд дзоныгъыл цалынмæ дыууадæс цæды галтæ сифтыгътой,

уәдмә змәлын дәр нә күымдта. Күы рацыдысты, уәд нәдәр фәндаг зынд, нәдәр цад.

Чындызхәсджытә талынды жады астәумә күү 'рбахәцә сты, уәд их ныссаст әмә фәдәлдон сты. Хъәуы адәм сә мәрдтыл әнәхъән афәдз жадмә уыйас фәкуыттой, әмә йә дон сәхәджын и.

Афәдзы хист сүн күү скодтой, уәд, жады был чи царди, уыданаң сә зәрдәтә афтә рист уыдысты, әмә хъәуыл арт бандзәрстой, сәхәдәг әндәр ранмә фәлыгъдысты. Афтә хъәу федзәрәг и.

Цасдәр рәстәджы фәстә дзы гүирдзиәгтә әрцард әмә йә схүүйтой Надарбазеви. Жады та раҳуытой Надарбазевис Тба.

Аңы чындызхәсджытыл нә ирон адәм зарәг скодтой, әмә-иу әй күү зарыдысты, уәд-иу, дур зәрдә кәмән уыд, уымән дәр-иу йе 'рдиаг цыд.

Фыд мын мә сәрлыл йә къух әруагъта, загъта:

— Афтә, гъе, мә хъәбул. Цард диссаг у, кәмә кәцәй цы кәссы, уымән ници ницы зоны, фәлә уәддәр хи хъахъәнын хъәуы. Стәй дыл кәм әрәхсәв кәна, уым ләуу. Уыцы әхсәв чындызхәсджытә күинә рацыдаиккой, уәд дыккаг бон ахәм хур ныккаст, әмә бәстә дон фестад.

Хадо ма мын цыдәртә дзырдта, фәлә мәм чындызхәсджыты тәригъәдәй йә ныхәстә нал хъуыстысты. Стәй мәхи тұхитә дәр мә зәрдил әрләууыдысты әмә мә зәрдә бынтондәр суынгает.

ЦОНГСАСТ

*Йә мады разәй цы уәрыкк ратәх-
батәх кәна, уый кәнә бирәгъ
бахәрдзән, кәнә бирәгъы ләптын.*

Ирон әмбисонд

Иу сәрдыгон изәр колхозы хуыты хизәнәй сыскъәрдтон. Хәдзармә күиддәр схәцә дән, афтә мә хъустыл әрцыд стъилийы хъәр.

Әз хәргә дәр ницы акодтон, афтәмәй згъорынмә фәдән. Цәвитеттон, нә сыхаг хъәу Сәрибармә-иу Къодиоцкаройы

хъәуәй әрбаңысты гүрдзиәгтә стъилицәгъдә әмә-иу ираттимә мусты сә тых әвзәрстой.

Мә мад мә фәдыл ҹасдәр хъәргәнгә фезгъордта:

— Иртаг, мә хъәбул! Раздәх, дысон әвзәр фын федтон!
Кәдәм тәхыс әххормагәй?!

Әз әм нә байхъустон. Уый куы бафәллад әмә йә бон куы базыдта, уәд фәстәмә аздәхт, йә цәссигтә сәрфгә.

Мәныл аст азы йеддәмә нәма цыди, фәлә тынг ныфсдҗын уыдтән. Хәңгә дәр хъәбысәй әвзәр нә кодтон, мәхицәй хистәрты ныхмә дәр-иу фәләууыдтән. Мусмә куыддәр схәццә дән, афтә мә нә хъәуккәгтә мусы астәу фәмидағ кодтой. Цалдәр гүрдзиаджы абырстон, мәхицәй ныббуц дән әмә мусы астәу ләууын. Әнхъәлмә кәсын, кәд ма исчи ра-цауид мемә хәңцинмә, зәгъгә.

Гүрдзиаг ләппутәй мәм йә ныфс куы нишинал хаста, уәд мәм нә сыхаг хъәуккаг, ме 'мцаххъән ирон ләппу Бондары тыххәй раластой. Бондар мәм йә ныфс нә хаста, уымән, әмә-иу быдьры хүйты куы хызтам, уәд-иу хәңцидистәм әмә йә әңционәй бирстон.

Бондар куыддәр мусы астәу әрләууыд, афтә йыл әз мәхи ныщавтон, фелвәстон әй хәрдмә әмә — мәнә царциаты диссәгтә!. Куыддәр әй хъуамә зәххыл ныщавтаин, афтә нә дыууә дәр иуварс атахтыстәм, зәххыл нә тъәпп фәңди, әмә Бондар ме 'ккой абадт. Әз фыр худинагәй ферра дән. Мә галиу цонг куыд асаст, уый фыртәвдәй зонгә дәр нә бакодтон. Фәгәпп кодтон әмә та Бондарыл мәхи андзәрстон. Фәлә мә галиу къүх уәлдәфы ауыгъдәй аzzад, мә цәститә талынгтә кәнүн байдытой, әмә мә хъустыл ауадис мә хистәр әфсимәр Гигойы богъ-богъ.

Уәд мә нә хъәуккаг стыр ләппу, йә устуры кары чи баңыд, ахәм, йә ном Фенгиз әрбахъәбыс кодта, мә астәуыл мын фидар ныххәңцид, афтәмәй ие 'мбалмә дзуры:

— Аршан! Мәнә Иртагән йә цонг фелвәст, ныххәң цонгыл фидар, әмә йә дә тых-дә бонәй әрриуыгъ-әрриуыгъ кән, цалынмә йә бынаты сбада, уәдмә.

Фенгиз зыдта, мәнән мә цонг саст кәй у, фәлә мә фыддә-рагән удхарәй мардта. Аршан мын мә саст цонг куы әриваз-әриваз кодта, уәд мәнән фыррыстәй мә уд сәйхәудта. Мә цъәгъахстмә мә фыд куы нә схәццә уыдаид, уәд мын мә

ционгән йе 'рдәг атыдтаиккой. Фенгиз махмә мәсты уыд — кәддәр әй мә фыд цыдәр давгә байиәфта колхозы хуымәй әмәй йын әй кәй байста, уый тыххәй.

Хадо куыддәр схәцә, афтә хъуыддаг бамбәрста. Схъәртә сыл кодта, сәе къухтәй мә ратыдта, мә саст цонг мын мә ронәй мә астәумә балхъывта, йе 'ккөй мә скодта әмәй мә рахаста. Хъәумә куы баввахс стәм, уәд ын әз баләгъстә кодтон:

— Әруадз мә зәхмә! Мәхәдәг аңаудзынән, худинағ у адәмәй.

Хадо мә әруагъта зәхмә. Мәнән мә сәр зылди, мә къәхтыл тыххәй ләууыдтән, мә цәстыйтәй ницы уыдтон. Уәд мын Хадо мә рахиз къухыл ныххәңд әмәй мә афтәмәй кодта.

Хъәуы астәуты куы әрбацәйцыдистәм, әмәй-иу Хадойы исчи мән тыххәй куы афарста, уәд-иу мәнән фырәфсәрмәй мә цонджырысты фәтихджындәр ис. Әз мә цонджы мастиәй, кәй фәбынәй дән, ууыл фылдәр масти кодтон. Уәд нәма зыдтон, Фенгизы аххосәй кәй фәбынәй дән, уици хабар.

Хәдзармә куы 'рхәцә стәм, уәд мә мад йә уәрдҗытыл әрләууыд, афтәмәй хъарәг кодта:

— Мәнәй мә артыл дон куыд ауагътон, мәнәй!.. Ацы цъәх арты судзинаг куыстыты тыххәй раздәхтән, әндәра дә фәстә аңыдан әмәй дә тыххәй раластан!

Хадо мә мадыл схъәр кодта:

— Нууадз ныр дә тъизын! Сывәллоны әрхүиссын кән хүйссәни. Әз Оргъосанмә аңауон, Леваны әркәнон әмәй йын йә цонг фена.

Нә хъәуәй Оргъосанмә әртә километрәй фылдәр и. Мә фыд талынг әхсәвү әнә 'рләугәй фезгъорда. Әвәцәгән-иу, мәгуыр кәлгә дәр фәкодта уици талынг фәндаты.

Леван хорз ләг разынди. Йә дарәс дәр нә раивта, афтәмәй ратагъд кодта Хадоимә.

Цалынмә уыдон хәецә кодтой, уәдмә әмбисәхсәв сси, фәлә мад мә уәлхъусәй ничердәм ахызти, куыдта, куыдта-иу, стәй-иу йә кәуынәй фәләууыд әмәй-иу мын ныфсытә әвәрүнмә фәци:

— Мауал ку, мә хъәбул, тагъд Леваны ардәм хъәуы. Уый стыр дәсны у, уици Леван. Дә цонг дын бабәтдән, әппындәр дын нал рисдзән әмәй дын цалдәр бонмә адзәбәх уыдзән. Уый бирәты адзәбәх кодта.

Мәнмә мә мады ныхәстә рәестмә нал хъуыстысты. Мә сәр зылди, мә цонджырысты уый бәрц нал әмбәрстон, фәлә мә фынәй кәнын наә уагъта уәddәр.

Иуахәмы дуар байтом. Мидәмә әрбахызт иу къәдзәхы йас сау хъуынджын ләг. Йә сәр галиуырдаәм фәзылда, әмәй йын йә сасиры йас әәстәтәм күң фәкомкоммә дән, уәд ай әз уәйыг фенхъәлдтон. Ноджы йә әәстәтә кәд әмәй үыдысты зылын, әмәй йә фәстә Хадо күң наә әрбахызтаид, уәд фыртәссәй мә рысты зәрдә аскъуыдаид.

Әз күң ныббогъ кодтон, уәд Хадо мә разы аләууыд.

— Ма тәрс-ма, Иртаг! Ацы ләг Леван у. Дәсны Леван, дохтыр Леван. Ныртәккә дын дә цонг күң бабәтта, уәд, кәм и дә цонг, уый зонгә дәр нал бакәндзынә.

Мә мад Леваны амындумә гәсгә хүйссәныл әрбадт. Мән йә хъәбысы әрбадын кодта әмәй мын мә астәуыл фидар ныхәңцыди.

Леван мын мә саст цонгыл йә галиу къухәй ныххәңцид, рахиз къухы әнгүйлдзәй та бирә фесгәрста састы бынат, стәй Хадойән мә къухмә амоны:

— Йә къухыл ын фидар ныххәң әмәй йә дә тых дә бонәй аиваз! Саст стдҗытә кәрәдзи фәрсты баңыдысты, әмәй цонг тыхджын хъәуу аивазын.

Хадо мын тәригъәд кодта әмәй мын мә цонг гыццыл йеддәмә наә ивәзта. Уәд ыл Леван ныббогъ ласта:

— Аиваз цонг тынгдәр! Mayал удхарәй мар сывәллоны!

Хадойән Леваны хъәрмә цонг әгәр ивәзт дәр фәци. Мә цъәхахстмә ма наә сыхәгтә дәр фехъал сты әмәй мә уәлхъус фөвзәрдысты.

Леван саст бынат йә уырзтәй әрысгәрстытә кодта әмә Хадомә дзуры:

— Суадз ныр цонг сабыргай.

Леван мын мә цонджы дыууә саст хайы кәрәдзимә сраст кодта, фидар мын ыл стыхта сыгъдәг урс хъуымац, уый әдде цонгыл тәвд хыссә сәвәрдта, хыссәйы әдде та фәйнәгәй фәрсчытә ныббаста цонгыл дыууәрдигәй.

Мә цонг баст күң фәци, уәд мын гыццыл фенцондәр ис әмәз зәрдәбынәй ныуләфыдтән.

Мә мад дәр йә кәуын фәуагъта, әмәй мын мә әәстәтәм ныфсджынәй ныккаст.

Леван мæ афарста:

— Күйд дæ, мæ чысыл богал? Никуы фехъуистай: «Хæцаг галæн, йæ сыкъа сæтtag у?» Амæй фæстæмæ-иу дæ мадмæ хъус æмæ макуал фækæлай.

Æз æм дзургæ ницы скодтон, мæ сær батылдтон æмæ, цыма мæ Хуыцау уыдис, ахæм çæстытæй йæм кастæн. Мæсты кодтон, æмæ мæм худинаг каст, кæй фæбынæй дæн, уыцы хабар.

Леван мын мæ уæхск фидар бабаста, мæ цонг та мын мæ бæрзæймæ æрцауыгъта æмæ загъта:

— Ныр æз çæуын. Æртæ къуырийы фæстæ ам дæн. Сывæллоны цонджы баст æнаæ мæн мачи райхалæд.

Леван бадгæ дæр не 'ркодта, афтæмæй араст и уыцы талынджы. Уæд мæ мад тагъд-тагъд цыдæртæ авæрдта хордзены, Хадо хордзен ѹе 'ккой баппæрста æмæ Леваны фæсте асырдта.

Уыцы 'хсæв æппындæр мæ çæстытыл хуыссæг не 'рхæцыд. Мæ цонг рисгæ афтæ тыхджын нал кодта, фæлæ дудыцта æмæ тæвды сыгъди. Къух йæхимидаёт цыма змæлыд, æмæ мæхæдæг дæр бонмæ мæ хуыссæны ратул-батул кодтон.

Мæ мад мæ уæлхъус лæууыдис æмæ кæуын хъæлæсæй дзырдта:

— Мæхи аххос уыд, мæхи аххос... Мæрдты хай фæуа ме 'лгъыст сær... Цæмæн нæ ацыдтæн дæ фæдыл æмæ дæ çæуылнæ ракодтон. Ацы фыдбылыз дæм кæй каст, уый хæйрæгau мæ зæрдæ куы зыдта...

Иу фондз боны афтæ фæудхар кодтон. Стæй мæ цонджырыст фæлæууыд, хæрын дæр райдыштон, æмæ фæхуыздæр дæн. Кæртмæ дæр райдыштон çæуын, фæлæ-иу мын сыхæгты лæппутæй куы чи бафидис кодта, куы — чи, æмæ-иу мæ зæрдæ фырмæстæй фæцæйттыдта. Мæ маст та-иу сног и æмæ та-иу ставд цæссыгæй фæкуыдтон: æндæр исчи дæр ма мæ куы абырстайд, фæлæ — Бондар?

Рацыди дыгууæ къуырийы. Мæ цонг мæ тынг хъыдзы кæннын, раст хæрын байдыдта, басты бынæй та цъæй рахъардта.

Иу сихорфон мæ зæрдæ нал фæлæууыд, æмæ йын йæ баст райхæлдтон. Мæ цонгмæ куы 'ркастæн, уæд фыртæссæй ныббогъ ластон. Мæ хъæрмæ мад фæфæдис. Мæ къухмæ куы фæкомкоммæ, уæд уый та мæнæй тынгдæр ныббогъ кодта, æмæ уæд Хадо дæр нæ уæлхъус алæууыд.

Цонг ныссай. Састы астæу фыд аскъуыди. Скъуыдæй сырх дзиизда рапуси, пусийы астæуай цыдæр урс йæ бырынкъ радардта,

әмәе уыңы биринкъәй цъәй тәдзы, цыдәр әнуд смаг кәнү.

Хадо азгъордта әмәе Җалдәр сахаты фәстә Леваны әрбалауын кодта.

Леван цонгмә әркаст, карз арахъхъәй йәе дзәбәх әрәхсадта, стәй загъыта:

— Тәрсгә ма кәнүт, хорз әмәе хәф әddәmә ратыдта. Хъуыдаг уый мидәг ис, әмәе йын ләппутә йәе цонг куы раивазбаиваз кодтой, уәд саст стджытә мидәгәй скәрдән кодтой дзиңза, стәг дәр гыццыл фесхъис и. Ныр йәе фыд куы схәф ис, уәд стәджы схъис ракаст әмәе хәф әddәmә фәци. Сындағай стәджы схъис дәр йәхигъәдәй рабырдзән, әмәе хъәдгом байгас уыдзән.

Леван куы фәәцәйцыди, уәд ма иу здәхт фәкодта:

— Хадо! Сывәллоны дохтыртәм кәнүнвәнд ма скән! Йә цонг ын алыг кәндзысты. Кәд цонг не сдзәбәх уа, уәд-иу мәнәй агур дзуапп.

Леваны ныхәстәй иуәй мәе зәрдә барухс, иннәмәй та тәрсгә фәкодтон... Хадо мәе дохтыртәм куы акәна, дохтыртә мын мәе цонг куы алыг кәной, әмәе иудзонгонәй куы баззайон. Мәе цонг рисгә дәр нал кодта, уәләмә исин дәр ай фәрәзтон, фәлә-иу хъәдгоммә куы фәкомкоммә дән, уәд-иу мәе зыр-зыр ссыд, әмәе та-иу мәхи нымәр загътон: «Афтә мын хъәуы, цәуылнә хъуыстон мәе мадмә».

Леван куы ацыди, уәд мәе фыды бафарстон, Леванән, зәгъын, йәе цәститә цәмән зылын сты. Хадо мәем әрбакаст, бәрәг уыди, дзурын ай нағын, фәлә, кәд мәнәй мәе цонджен кой айрох уайд, зәгъгә, райдынта дзурын:

— Уый раджы уыди. Иу сәрдигон изәр син хъомгәстә сәхъәуы хъом рацәйскъәрдтой хъәумә. Ләдҗирмә куы схәццәсты, уәд сә кәцәйдәр абырджытә топпәй әхсын байдытой. Хъомгәстә фәтарстысты әмәе хъәуырдәм сә ных сарәзтой. Абырджытә хъом сә разәй скодтой.

Хъәуы фәссивәд сә бәхтүл абадтысты әмәе асырдтой абырджыты. Чобалауры ын сә сәйяфтой. Уәд дзы а Леван йәе иу къухәй иуы ацахста, иннәе къухәй иннәйи, сә сәртә син кәрәдзиуыл куы нығгуыпп кодта, уәд абырджытә лидзынмә фесты. Хъом хъәуырдәм аздәхтой, Леван та Чобалауры йәе зонгәмә хорз фәминас кодта, стәй әмбисәхсәв расыгәй йәе хәдзармә рааст. Ләдҗирмә куы 'рхәццә, уәд ыл уым уәйыг

амбәлд. Бонмә фәхәңдысты уәйыгимә. Уәйыгән йә бон күнәуал уыдис, уәд лиздынмә фәңис, Леванән та йә җәститә фәзылын сты.

Ацы хабар ңас уырниаг у, уымән ницы зонын. Чи зоны, Леван расыгәй Ләджиры бағынәй. Фыны фәхәңди уәйыгимә, къәдзиниз ай ныцавта, әмәй үйнән.

Хадо йә ныхас фәңи, әмәй дыргъонмә аңыди. Мәнән та-иу мад алышон дәр мә цонг арахъхәй ныхсадта, хъәдгомыл-иу дугъоны сыйф сәвәрдта әмәй мын-иу ай сыгъдәг тәнәг урс хъуымаңай рог баст бакодта.

Әрхәңдә ахуыры аз. Әз ме 'мбәлтәм хәләгәй мардтән. Уыдон- иу скъоламә араст сты, әз та, мә цонг мә бәрзәйил ауыгъдәй, наә кәрты рабыр-бабыр кодтон.

Нәхи хъәуы дыууакъласон скъюла каст фәдән әмәй ныр әз дәр ме 'мбәлттау әртыккаг къласмә Сәрибары хъәумә райдытаин җәуын, фәлә мә амондән цы загъдәуа!

Әрбаләууыд ноябрь мәй. Мә цонгән йә хъәдгом күнү наә дзәбәх кодта, уәд мә фыд ныллаууыд, җәмәй мә дохтыртәм акәна. Фәзылди хъәуы, әхца хәс райста әмәй мадән загъта, райсоммә йә дохтыртәм кәнүнмә аңаттә кән, зәгъгә.

Хадойы ныхастә ме уәнгты ахъардтой: мә җәститыл ауади, дохтыртә мын мә цонг хырхай күндөн лыг кәндзысты, уыцы ныв.

Фырадәргәй кәртмә раудатән. Кәрты астәу стыр тута бәласы цъупмә күндәртү сбырыдтән. Уырдыгәй зынди Земехъуры Уастырджийы кувәндөн. Хъуамә йыл мәхи бафә-дзәхстанин. Бәласы цъуппәй күн акастән, уәд мә әппәт дәр әрбайрох.

Җәгатырдыгәй мәм зыныңц хохрәбыны хъәутә: Дзукъатыхъеу, Кедигора, Ормгъосан, Земехъур, Абреу, Горакъя, Задыты хъәу, Сәрибар. Стәй Хуссарырдыгәй Триалеты хәхты җәгат рәбыны цы хъәутә уыд, уыдон: Рене, Нигоза, Чобалаур, Нацърет. Иниә ахәм скәсән әмәй ныгуыләнүрдыгәй: Кондискар, Квемочала, Гамдлицкар; Хурвалет, Ъынагар, Іынелубан, Надарбазев — райгуырән бәстә...

Әмәй мә зәрдә ныррухс, хъәлдзәг гыбар-гыбур систа мәриуы.

Нәхи хъәу Хъарапина та әрәнцад ацы хъәуты бәстастәу

тыңцыл тымбыл бәрzonд къуыппыл. Ацы хъәутәй нәем алқә-
цийә дәр Джөргүбайы уазәгуаты цыдысты мә фыды
әрдхәрдтә.

Мәнмә афтә фәкаст, цыма ацы ссәдз хъәуыл арвәй исчи
стыр хъулон гауыз әраппәрста. Зәхх дәр, бәләстә дәр әмә
хәдзәрттә дәр мыдхуыз бур-бурид хуыз райстой. Цыма сә
исчи сызгъәрин доны стылда, афтә әрттывтой хурмә. Зымә-
гон кәрдотә әмә фәткъуытә тынд нәма уыдисты. Сә сырх-
рус дыргътә хъал усгур ләппутә әмә чындыздан чызджытау
кәрәдзимә худтысты. Ныгуыләнрыдьгәй хъәуты астәу җәугә-
дон Тортлайы дыууә фарс хъом бәләсты бын ривәд кодтой.

Дыккаг бон ацыдыстәм Къаспы районы рынчындонмә. Дох-
тыр мын мә цонгмә куы ’ркаст, уәд мә фыдимә загъд-замана
систа:

— Ацы тәккә минутыл милицәмә фәдзурдзынән әмә дә
ахәстонмә аласын кәндзынән! Сывәллонән йә цонг куы асаст,
уәд ай дохтырмә җәуылнә ракодтай? Ныр, цонг куы бамбыд,
уәд ма мәм ай җәмән әртардтай?

Хадо ма зыр-зыргәнгә афтә бакодта:

— Фәндаггаджы ’хца мын әфсташ куы ничи радта, уәд мә
сәрән ницыуал зыдтон әмә Леванмә атахтән.

Дохтыр та йыл фәхъәр кодта:

— Да дәр әмә Леван дәр иумә смидәг уыдзыстут ахәстоны!

Дохтыр мән дуармә парвыста. Дуар әрәхгәдта әмә Хадо-
имә бирә фәнхас кодтой җәуылдәр.

Хадо куы ракызт әddәмә, уәд мәнән ницы схъәр кодта,
фәләй үйін фәстә базыдтон: мә цонг мын лығ кәннынмә
хъавыдисты, гангренә, дам, ыл фәзынә, әмә, дам, цонг куы
нә алығ кәнәм, уәд, дам, низ уәнгтәм ахиздән әмә, дам,
сывәллон фесәфдән. Хадо дохтырән әхца радта, үйін
гәххәтт ныффыста, җәмәй мә Тбилисы республикон рынчын-
доны схүйссын кәной, үйін тыххәй.

Мә фыд мын ме уәхскыл йә уәззау къух әрәвәрдта әмә
дзуры:

— Тәрсгә ма кән, Иртаг. Уымы дәсны дохтыртә дә адзәбәх
кәндзысты, әмә та скъоламә дәр райдайдзына җәуын.

Уыцы рәстәджы Къаспәй Тбилисмә комкоммә машинәтә
арәх нә цыдысты. Мах дәр уал Игоеты онг абадтыстәм әндәр
машинәйи.

Игоеты автобусмæ куы 'нхъæлмæ кастьстæм, уæд хур тынг нындæвта. Иу ус сæлдæгтæ уæй кодта. Хадо мын дзы куы балхæдта, уæд мæнмæ тынг диссаг фæкастис, æфстau æхçатæй мын, куыд æлхæны.

Æз сæлдæг фыщæг хатт хордтон, мæ зæрдæмæ наэ фæңыд йæ ад.

Рұхс ма уыд, афтæ ныххæцца стæм Тбилисмæ. Æз ахæм стыр горæты уæды онг никуы уыдтæн, æмæ ма абор дæр мæ цæстытыл уайы, машинæ-иу маҳырдæм рацæйцæугæ куы ауыдton, уæд-иу Хадойы фæстæ куыд амбæхстæн, уый.

Рынчындонмæ куы бацыдыстæм, уæд Хадойæн загътой, быннат, дам, нæм нæй, æмæ, дам, иу мæйы фæстæ æрпæут.

Мæнæн æхсызгон уыд уый. Афтæ æнхъæлдton: Хадо мæ фæстæмæ акæндзæн хъæумæ, фæлæ мæ цинæй ницы рауад. Хадо мæ, рынчынтæ кæм фенхъæлмæ кæсынц, уым бандоныл æрбадын кодта æмæ загъта:

— Тыхсгæ мын ма кæн, исты та æрхъуыды кæндзынæн. Фæстæмæ дæ хъæумæ нал акæндзынæн, цалынмæ дæ цонг сðзæбæх уа, уæдмæ.

Мæнæн мæ зæрдæ уынгæг кодта, мæ цæстытыл уади наэ хъæу. Мæ цæстысыгтæ иу æркалдысты æмæ-иу сæ сусæгæй асæрфтон. Рауай-бауай кодтон, цæмæй мæ Хадо ма фæхата.

Хадо дохтыртæн бирæ фæлæгьстæ кодта, цы капеччытæ ма йæм уыд, уыдон сын радта æмæ мæ схуыссын кодта рынчындоны.

Æз уыцы æхсæв æппындæр наэ бафынæй дæн. Æдзух мæ цæссыг калд. Мысыдтæн наэ хъæу, тарстæн, мæ цонг мын куы алыг кæной, уымæй дæр.

Куы æрбабон, уæд кæсын, æмæ мæ фарсмæ хуыссы иу мæ цахъхъæн гуырдзиаг лæппу уæлгоммæ. Йæ ахсæнæн ын операци скодтой æрæджы, æмæ систын йæ бон нæма уыд. Йæ мад æдзух йæ уæлхъус бады. Иуахæмы йæ мад кæдæмдæр ауад. Лæппу ме 'рдæм ракаст. Мæ рустыл мын цæссыгтæ куы ауыдта, уæд мын мæ рус йæ рахиз къухæй фæлмæн цъыкк æркодта.

Мæнмæ тæригъæд каст, ног операционд кæй уыд, уый тыххæй, куы наэ йæм сðзырдton, уæд мын йæ тых-йæ бонæй мæ цæсгом цъыччытæ кæнын райдыдта.

Уыцы рæстæджы мæнмæ мæ дохтыр — ирон сылгоймаг, — æрбацæйцыд æмæ лæппуйыл фæхъæр кодта:

— Цæмæн æй цæвыйс?!

Лæппу дохтырмæ мæстыйæ скаст æмæ загъта:

— Уымән ай цәвүн, әмәе ирон у. Ирәттә мәнән ме знәгтә сты! Мәе фыдыфыд әлдар уыди, әмәе йәе ирон большевик амардта.

Мәе дохтыр сывәллоны мадимә тыңг фәхыл, әмәе сәе әндәр палатәмә аласын кодта. Мәнән мәе зәрдил әрләууыд иу хабар — мәе фыд ай кәмәндәр дзырдта, әз та сәм иуварсәй хъустон.

Революцийы фәстә большевиктә иу бон Квемо-чаламә башыдисты цалдәрәй. Әрәмбырд кодтой гуырдзиаг әлдәртты иууылда, сәе разәй сәе ракодтой. Гурмә, дам, уәе кәнәм ахәстонмә. Хъарапинамә куы әрбахәццә сты, уәд ацы хъәуәй дәр цалдәр ләджы белтимә семә акодтой. Чобалауры ком-коммә Тъортълайы былмә куы ныххәццә сты, уәд уым әлдәрттән сәхицән иумәйаг ингән скъахын кодтой, стәй сәе фехстөй әмәе сәе хъарапинайаг ләгтән банигәнин кодтой.

Әлдәртты чи акодта, уыцы большевиктәй иу бәрзонд хәрзконд ирон ләг уыд — ногозайаг, Сосе йәе ном.

Ацы хабәрттыл бирәе азтә раңыди. Иуахәмы дын Сосейән йәе хъус срыст. Бабадт йәе хъал бәхыхыл әмәе Тбилиси дохтыры раз баләууыд. Афтәмәй дохтыр, кәй амардтой, уыцы әлдәрттәй иуы фырт куы разынид.

Дохтыр куылда, фәгүүрысхо и Сосейыл әмәе йәе фәрсы:

— Хорз ләг, уәе хъәуы иу большевик куы уыди, цымә, цы фәәис?

Сосе йәе риу ма ныххойа:

— Уый әз дән, әз, Сосе!

Уәд та йәм дохтыр ныллағ сау хъәләсәй афтә бадзуры:

— Уәдә, кәд уый ды дә, уәд дын әз дә хъусы ахәм хос ауадзын кәндзынән, әмәе дын әппүндәр никуал срисдән.

Дохтыр Сосейән йәе хъусы цыдәр ахәм марг ауадзын кодта, әмәе дзы амард.

Ацы хабар цалдәр азы фәстә рапхәр ис әрмәст. Хъәр та сын ай мәрзәт ус ракодта. Уый цур дохтыртәй иу иннәйы афарста, наәма, дам, ныккуызд и уыцы хәрәг? Цы зонын маын хъуыди, Сосейы барәй кәй амардтой, уый.

Ацы хъуыдытыл куы уыдтән, уәд иу кәддәр афынәй дән. Фыны мәе фыд мәе уәлхъус әрбаләууыд. Әз фырцинаәй ницыуал зонын, фәрсын ай:

— Дохтыр цы загъта, мәе цонг мын нә алыг кәндзысты?

Фыд мәем ницыма сдзырдта, афтә мәе дохтыр нә уәлхъус

фегуырд. *Æз фехъал дән, уый мә йемә акодта, әмәе мын мә цонгән рентген скодтой.*

Бәтгәе мын ай нал кодтой. *Æрмәст иу мын ай џавәрдәр хосимә хәццәе донәй ныхсадтой. Афтәмәй мә цәститә дуарыл баззадысты. Æнхъәлмә кастән мә фыдмә, уый та наэ зынди. Күйдәр-иу афынәй дән, афтә та-иу мә фыд мә уәлхұс фестад. Мә цин-иу бирәе наэ ахаста. Æвиппайды-иу фехъал дән, әмәе та — никуы 'мә ницы!* *Æз ма афтә дәр әнхъәлдтон, кәд мә, зәгъын, хәйрает хынджылағ кәнен, әмәе та-иу фыны мә уәлхұс күы баләу-уыд мә фыд, уәд-иу ай әлгъитын байдыдтон. Æлгъитын ай күы райдыдтон фыны, уәдәй фәстәмәе йәе арах нал уыдтон.*

Мә дохтыр мә қалдәр хатты кәугәе күы 'рбайяфта, уәд бамбәрста, нахимә кәй мысыдтән, уый. Дохтыраң мә цахъхъән чызг уыди, телефонәй фәздырда, әрбакәнның ай кодта, әмәе изәрмә мемә фәхъазыди зәди хуызән рәсугъд, хәлар зәрдә чызг.

Абон дәр мә цәститыл уайынц: йә дидинджен къаба, йә худгәе цәститә.

Уыцы бонәй фәстәмәе-иу дохтыр алы бон дәр йәе чызджы йемәе әрбакодта, әмәе-иу изәрмә чызг мемә хъазыди.

Æз гыщылгай сахуыр дән. Кәугәе нал кодтон. Фынәй дәр-иу адән, фәләе Хадо күы наэ зынд, уәд мә зәрдә ахсайдта. Кәд, зәгъын, хъәуы исты әвзәр хабар әрцид.

Иу дәс болы фәстәе фәзынди фыд. Нәе фәткүүйтә, дам, тыдтам, әмәе, дам, сәе әрдәгет тындәй күйд ныуагътаин.

Мә дохтыр наэ цурмә әрбацыд, Хадойән салам радта әмәе дзурьи:

— Дә ләппуйы тәккәе абон сусәгәй акән. Райсом ын профессор практиканттән операци кәнин кәнен. Цонг хъумә ногәй асәттой, стджытә, дам, раст әвәрд не 'рцыдысты, зәгъгә, уый әфсонәй. *Æз ай зонын, стәй йәе профессор дәр хорз зоны, цонг күы асәттой, уәд стджытә нал байгас уыдзысты. Цонг лыг кәнинағ фәуыдзән, фәләе профессорән цы у!* Уадз әмәе, дам, практиканттә кусын базоной. Мә ныхәстәе мын макәй цур срәди, әндәра мә күистәй фәтәрдзысты. Иртагән йәе цонг дзәбәх у, хъәдгом дәр йәхи әгъдауәй байгас уыдзән.

Хадо бацыдрынчындоны сәйраг дохтырмә әмәе Ын загъта:

— Мә сывәллонән йәе мад мәләтдзагрынчын у, йәе уындумә бәллү, әмәе мын бар ратт, цәмәй йәе мадмәе акәнон.

Дохтыр мæ фыды афарста:

— Да къух æрфысдзынæ, фондз боны фæстæ йæ фæстæмæ кæй æркæндзынæ, уый тыххæй?

— Эрфысдзынæн.

Хадо йæ къух æрæвæрдта. Радтой мын мæ дзаумæттæ, аивтон мæ уæлæ чи уыд, уыдон æмæ рааст стæм нæ хæдзармæ.

Куы цыдыстæм, уæд мæ дохтыр сылгоймаг Хадомæ йæ адрис радта æмæ йын загтъа:

— Да лæппуйы дын мæхи хъæбулау бауарзтон. Искуы мæм-иу æй æркæн, цæмæй йын йæхи дæр фенон, æмæ йæ цонг куыд сдзæбæх ис, уый базонон.

Хъыгагæн мæ фыдæн адрис фесæфти. Мады лæггад мын чи фæкодта, уый иу хатт дæр нал федтон æмæ йын мæ сæрæй ныллæг нæ акуывтон. Йæ чызджы дæр ын никуынал федтон...

ХÆРЗГÆНÆГ

Цыдаид мыл авд азы. Колхозы хуыты та хизынмæ аскъæрдтон, хъæуы фарсмæ цы къудзиджын тъæпæн уыд, уырдæм. Кæронæй иу бæласы бындзæфхадыл сбадтæн. Мæ хизынæй систем чиниг æмæ иу цæст чиныгмæ саразын, иннæмæй хуытæм бакæсын. Уартæ зондджын Каля дæр йæ фарааст хъыбылимæ хизы. Ацы дзæргыы æз хъуулон уарзт кæнын, кæд хаттæй-хатт ахъуызы хизæнæй æмæ искай хуыммæ бабыры, уæддæр. Рæсугъд у, лæгъзхъуын, стæй йæ хъыбылтæ дæр нард вæййынц. Хъæлдæг хъыллиппýтæ фækæнынц.

Знон дæр та ахъуызыд. Габеты нартхоры хуыммæ баирвæзт кæуылдæрты. Эз æй уым байяæфтон. Йæ хъыбылтæ хуыммæ нæ бацыдысты, æдде хызысты каугæрон æмæ йæ зонгæ дæр уымæй бакодтон, уым ис Каля, уый.

Æз æм тынг смæсты дæн. Фæлæ йæ фæнæмон, уый мæ зæрдæ нæ бауарзта, æнæуи йæ фæлмæн уисæй рацьычытæ ластон.

Ныр дæр сихорфон кæсын, æмæ та Каляйæн йæ кой дæр — нал. Йæ хъыбылтæ дæр — нæй. Эз бирæ фæхъуыды кодтон æмæ æрхъуыды кодтон, цæй æмæ, зæгъын, мæ сихоры хайæн йе 'рдæг дæттон Каляйæн.

Уыцы бонæй фæстæмæ Каля никуал ахъуызыд хизæнæй нартхоры хуимтæм. Сихорфон-иу мæм йæхи æрбайста, æмæ-иу ын æз сихоры æмбис радтон.

Уыцы бон дәр къудзиты бын бадтән. Әңхъәлмә кәсын, мәе мад мын сихор кәд әрбахәсдзән, уымә. Фәләе мад нә зынд. Мад нә зынд, фәләе мәм Каля йәхи әrbайста, фәрсәгау мәм әрбакәсү, бахъуыр-хъуыр кәны әмә та хизын райдайы.

Әз мәхі кәрдәгыл куыд әруагътон әмә куыд афынай дән, уый не 'рхъуыды кодтон.

Фыны мәе хъустыл ауад мады тарст хъәләс:

— Иртаг! Калм, калм!

Әз фехъал дән. Иу-дыууә къаҳдзәфы әddәdәр мәе калм йәе сәр схъил кодта, йе 'взәгтә раласта әмә йәе сиф-сиф цәуы.

Әз фыртәссәй бандзыг дән, мәе бынаты баззадтән уәл-гоммә хуыстә. Каля йәе уәлхъус февзәрд, йәе дәндәгтәй калмән йәе хъуыр ацахста әмә йәе хәр-хәргәнгә иуварс ас-къәфта. Мад мәе уәлхъус ләууы. Мәе уәлхъус ләууыд, уый дәр әрәджиау бафиппайдтон. Мад мыл схәңцид, сыйстын мәе кодта, уазал донәй мын мәе цәстом әрәхсадта, әмә ме 'муд куы 'рцыдтән, уәд загъта:

— Ай, уыди, ай, ацы калм, иу хатт фәрәтәй йәе къәдзил кәмән ахауын кодтай, уый. Калмы цыфәнды кәрдәнтә куы скәнай, уәддәр ын йәе сәр куынә ныңыцъял кәнай, уәд нә мәлүү: цыдәр хосгәнән кәрдәджытәй йәе лыг фәхъестә кәны, әмә байгас вәййынц. Уый фәстәе цасфәнды рәстәг ма раңа-уа, уәддәр йәе mast нә уадзы. Ссары, чи йәе бахъыгдары, уый. Гъенир кәсис!

Каляйән уәдәй фәстәмә мәе сихорән йәе фылдәр хай дәттын райдыдтон.

КЪОЛОЗЫ БУР БӘХ

Мәе фыд колхозы сәрдарәй куы күиста, уәд әм уыди бур бәх. Хуыдтой йәе Къолозы бур бәх.

Тынг рәсугъд бәх уыдис. Йәе зәринхуыз хъуын дардмә цәхәр калдта. Фәләе Хадо сәрдары күист куы ныууагъта, уәд бәх колхозән баләвар кодта. Исчи, дам, афтә куы фенхъәла — бәх колхозы у, әмә йәе йәхи бакодта. Афтәмәй та бәх йәхү уыд: цхилойнаг ләг, йәе мады әрвад Къолоз ын ай баләвар кодта.

Мәе фыд-иу арәх дзырдта, куыд ын ай баләвар кодта, уыцы хабар.

— Уәд дын Щоциты уәйыг Къолоз иу хуыңаубон, дыууә хорз галы Квемочалайы базары куы ауәй кәнид, Йе 'хатәй йәриуы дзыппы нывәрдта, бабадт йә бындары бәхыл әмәе ра-раст йә хәдзармә. Фәндагыл ыл ренейаг зонгә ләппутә амбәлд, әмәе сәе афарста:

— Ренемә фәндаг дәләты куы у, уәд ам цы агурут?

— Абон хъәбысәйхәцән ерысты гуырдзиаг ләппутә фәхәрд сты әмәе ныр нә размә бабадтысты, әмәе нә фәндаг ауылты ракодтам.

Къолоз ләппуты хәрәндонмә баҳуыдта, хорз сәе федта, стәй ләппутә хъәу Пъантъианмә сфердәг сты, Къолоз та Цхилонмә араст и йә бәхыл.

Лехурайы донмә куы баҳәцә, уәд кәсы, әмәе хидыхъусыл дыууә гуырдзиаг абырәджы дамбацатимә. Уым ләууыдысты әмәе, базарәй цы ирон адәм здәхт, уыданән се 'хатә истой. Ныр та Къолозмә әнхъялмә кәсынц.

Къолоз сәм куы баҳәцә, уәд кәсы әмәе — хид нал. Дон раивылд әмәе йә аласта. Җалынмә Къолоз хидмә каст, уәдмә йәм дыууәрдигәй абырджытә дамбацатә ныддардтой. Сәе иуән йә хъәр ссыд:

— Даң къухтә сдар, әндәра!..

Къолоз йә къухтыл хәрдмә схәңцид, әмәе йәм абырджытә куы баввахс сты, уәд сын йә дзәккор къухтәй сә бывтән фәйнәрдәм фәйнә цәфы фәкодта. Абырджытә зәххыл куы атылдысты, уәд Къолоз йә бәхы ивылгә донмә фәңарәзта.

Абырджытә сә бывты туг калгә күйдәртәй рабадтысты әмәе Къолозы донмә әхстый. Йә галиу къух фәңәф, бәхәй ахауд әмәе йә дон айста йә хъәләсы, фәләе ийин бәх йә рон ацахста. Къолоз дәр тыхтә-амәлттәй йә рахиз къухәй бәхы къубалыл әрцауындаңгә әмәе афтәмәй ахыздысты донән йә фаллаг фарсмә.

Донәй куы ахыздысты, уәд Къолоз йә хәдоны дысәй йә цонг бабаста, әмәе йә бәхыл Орчъосанмә аңыд Леванмә, әмәе ийин уый йә цәф хостимә бабаста. Къолозән йә бәх уәды онг дәр зынаргъ уыд, фәләе йә уыңы бонәй фәстәмә йә уды бәрц бауарзта.

Фыд-иу уыңы хабәрттә куы кодта, уәд-иу куы әнкъард фәзи, куы та-иу йә цәстытә ферттывтой. Әмәе та-иу әй аз дәр бафарстон:

— Омә дын ахәм бәх күйд баләвар кодта Къолоз, йә цәст әй күйд бауарзта?

— Бауарзта йә, — баҳудт-иу фыд. — Иу хатт сәм колхозы мәлләг бәхыл сәфтыдтән, Къолоз бирә фәкасти мәнмә дәр, бәхмә дәр, стәй загъта:

— Хадо! Ды раст ләг дә, рәстдзинадыл тох кәныс, әмә әмбисонд афтә у: «Раст зәгъягән цыдәр бәх хъәуы». Әмә дә ацы зәронд бәх кәйонг хъуамә фәхәсса дә рәстдзинадма?

Ирон адәммә хәрәфырт каджын әмә барджын у, әмә дын мә уарzon бур бәх хәлар уәд!

— Әмә сразы дә?

— Уәдә ләвар чи здахы? Ләварән здахән нәй. Әз та йын дындҗыр урс гал баләвар кодтон йә райгуырән бонмае.

— Әмә йын уәд ницы арфәтә ракодтай?

Фыд баҳудти:

— Күйд нә йын ракодтон! — Къолоз, зәгъын, ды мәнән, дә үдәй фылдәр цы бәхы уарзтай, уый баләвар кодтай. Әз та дын мә хәдзардарәг галы ләвар кәнын. Хәлар дын уәд әмә нә ләвәрттә нә бәллицтә әххәст кәныны нысан фәүәнт! Хуыцау ахәм амонд раттәд, әмә нә алы рәттәм фәлидзәг ирон адәм фәстәмә, дә бур бәхы хуызән бәхтыл бадгә, сә разәй мә урс галы хуызән галтә скъәргә, күйд әрыздахой, әмә Иры дзуәрттән күывдтә күйд фәкәнәм.

Афтә йын раарфә кодтон, — баҳудти та фыд, — әвзәр арфә уыди?

— Нә уыди әвзәр арфә, хорз арфә уыди, — баҳудтән әз дәр.

Бур бәхыл бадын алчи нә уәндыд, афтә цәрдәг уыд.

Бәх мәныл уайтагъд сахуыр. Быдыры-иу йе 'мбәлтты ныуугъята әмә-иу, әз хуыты кәм хызтон, уырдәм әрбаңыд. Әз-иу ын нартхоры хуымы цъәх кәрдәджытә әртыдтон йе 'рабаңыдмә, йә разы-иу ын сә әркалдтон, әмә-иу сә зәрдиагәй әмпүлдта.

Уыцы фәzzәджы Джөргүйбайы бәрәгбон куы 'рхәстәг, уәд мын иу изәры Хадо афтә зәгъы:

— Райсом хъуамә Орчъосанмә аңауон әмә Леваны фәхон. Даң цонг дын дә уәлә куы фена, уәд бирә фәцин кәндзән. Бирә дзәбәхты нын баңыд Леван.

Әз мә фыдән бирә фәләгъстә кодтон, цәмәй мән арвыстаид. Хадойән мәнәй йә бон нал уыд әмә сразы.

Дыккаг райсом, мæ къухы ставд лæдзæг, афтæмæй араст дæн Орчьюсанмæ. Хъæуæй ахызтæн. Уæлвæз бæхтæ хызтысты. Бур бæх мæн куы ауыдта, уæд мæм æрбазгъордта, æмæ та æз йæ хъуырыл ацауындзæг дæн.

Мæнæн мæ сæры фæмидағ:

— Цæй, æмæ бæхыл абадон æмæ афтæмæй, æцæг лæгау, балæууон Леваны хæдзары дуармæ.

Бæхæн йæ сæрыл бынмæ æрхæцыдтæн, æмæ зæххыл æрхуыссыд. Мæ ронрайхæлдтон, бæхы хъуырыл æй бакодтон, йæ уæлæ абадтæн æмæ араст дæн Леванмæ.

Быдыры кусджыты рæсты æцæг барæгау куы атæхин, зæгъгæ, бæхы мæ лæдзæгæй æрдаудтон. Цæф фæстаг зæнджы стæгыл сæмбæлд æмæ йын, æвæццæгæн, фæрыст. Бæх топпы фатау атахт размæ. æрхы сæрты куы атæррæст кодта, уæд æз йе рагъæй атахдтæн, мæ галиу уæхск æмæ мæ сæр хъæбæр зæхмæ æрхастон, æмæ мæ зæрдæ бахъарм.

Мæ цæстытæй куы ракастæн, уæд мæ уæлхъус бæх лæууыд, æмæ мыл ставд цæстысыгæй куыдта. Мæнæн мæ сæры галиу фарс аскъуыд æмæ йæ тут калд. Мæ уд хауд мæ галиу уæхсчырыстæй, афтæмæй тынг зынтæй сыстадтæн. Мæ хæдонæй мæ сæр бабастон, роныл рахæцыдтæн, æмæ фæстæмæ раздæхтæн æнкъардæй.

Бæхтæ кæм хызтысты, уырдæм куы 'рхæццæ стæм, уæд мæ рон рафтыдтон бæхы хъуырæй, æмæ йæ мæхи астæуыл æрбастон.

Бæхмæ куы бакастæн, уæд джихауæй аззадтæн. Бæх ма кæд кодта кæугæ. æз ын йæ хуылыдз рустæ куы сæрфтон, уæд йæ сæр æркъул-æркъул кодта, раст мæ цымæ хатыр куырдта, уыйау. æз ын фырцинæй йæ русы фарсæн аба кодтон æмæ рафардæг дæн нае хæдзармæ.

Фæлæ ма абор дæр фæхъуыды кæнын Къолозыл: цавæр зæрдæйи хицау хъуамæ уай, цæмæй ахæм бæх искæмæн балæвар кæнай, уый тыххæй?..

ХÆРЗИУÆГ

Аст къласы каст фæдæн Квемочалайы скъолайы. Мæ фыд æй куы базыдта, уырдæм кæй нал акомдзынæн дардæр ахуыр кæнынмæ, уæд мын мæ гæххæттытæ рахаста æмæ сæ Хуссар Ирыстоны Ксуисы астæуккаг скъоламæ радта.

Фаестәмә күй аёрыздәхт, уәд мәм фәдзырдта әмә мын афтә:

— Ләппу, ныр дын ахуырән хорз фадат уыдзән. Ксусы скъола Дменисы хъәуән йә тәккә уәлә ис. Әмә ды Дменисы цәрдзынә мә хойы ләппүйи хәдзары. Сәр дә бахъуыд! Ды хъуамә райсай сыйгъәрин майдан. Тәккә райсом цәуәм. Дә мадән загътон, әмә дә сцәттә кәндзән.

Уыцы 'хсәв фыр цинәй нал фынәй кодтон. Ирыстоны цәрдзынән! «Ше осо шена» мын ничиуал зәгъдзән.

Дыккаг бон мә Дменисы Хадо йә хойы ләппу Форсоны бинойнаг Нонайы раз әрләүүүн кодта әмә йын загъта:

— Мә ләппу — дә быгъдуан, стәй мәхәдәг зонын. Дә ләттәд дын на ферох кәндзыстәм!.. — Әмә хәрынмә дәр нал фәләүүүд, афтәмәй нәхимә фездәхт.

Нона мәм тыңг хорз цәстәй ракаст, фәцинтә мыл кодта. Мә чумәдан мын хицән уатмә бахаста әмә мын загъта:

— Ацы уаты дәү йеддәмә ничи уыдзән, әмә дә ничи хъыгдардзән ахуыркәнгәйә. Хәргә та махимә. Мах цы уа, дәуән дәр уый.

Форсон колхозы сәйраг бухгалтерәй күиста, стәй сәхицән дәр стыр дыргъдәттә уыд. Алы аз дәр-иу Уәрәсемә цалдәргай тоннәтә фәткүүси аласта әмә-иу сә дзәбәх әхча райста. Иу ныхасәй, хъәздыг цард кодтой. Сә иунәг ләппу әмә дыууә чызджы ницы хъуаг уагътой. Адәмимә дәр цәрын зыдта Форсон. Мәнән мә цинән кәрон нал уыд. Загътон: «Хуыцау әркаст әмә мәнмә».

Форсон мә уынгә дәр нәма фәкодта, афтә сәм йә кәстәр әфсымәр Хантъоны бинойнаг Хантела кәцәйдәр фәмидағ әмә хъәр-хъәләба систа мемә:

— Цәмән дә ныууагъта Нонамә Хадо? Әмә мәнән ме 'рвады ләппу күй дә! Нонайән йәхи сывәлләттә йә фаг не сты? Дә мадимә иу фыды фырты чызджытә күй стәм! Әмә хорз күй зоны Хадо, мәнән сывәллон кәй най, уыцы хабар! Мәнә уал әй фенон, уымән цы хъәуу, уый йын а чызг зәгъдзәни!

Хантела мын йә рахиз къухәй мә чумәдан фелвәста, йә галиу къухәй мын мә ционгыл фәхәңцид әмә мә сәхимә ба-мидәг ласта.

Сә хәдзар уыд дыууә метры иуырдәм, дыууә та — иннәрдәм. Уыдис дзы әрмәст иу сыйнәтәг әмә иу нылләг зәронд скъапп.

Хантела кәцәйдәр дыууә зәронд фәйнәджы әрбахаста. Сә кәрәттәе сын иуырдыгәй сә сынтәгмә сфидал кодта, иннәрдыгәй та сә скъаппыл сәвәрдта. Уый фәстәе аңыдис, кәцәйдәр хүйссәнтә әрхаста, айтыдта сә фәйнәджытыл әмәе мәм дзуры:

— Ам уал хүйсдзына рәстәгмә. Цалынмә нә хәдзар арәзт фәюа, уәдмәе. Стәй уәд нә уавәртә фәхуыздәр уыдзысты.

Хантъон уыд бәрзонд уәнгджынта ләппу. Къухәй дәр арәхстджын уыд, фәләе нозтай ье 'фисис нә зыдта. Уыммә, хылкъахаг әмәе хәтаг. Әмәе ахәм ләгыл цәй цард әрхәцыдаид!.. Ног хәдзарән бындур ныккалдтой, әмәе цалдәр азы афтәмәй ләууы.

Уәрәсемә-иу уый дәр аласта фәткъуытә, фәләе ма-иу йәхи 'х҃аты уәлдай, сыхәгтән цы фәткъуытә аласта, уыдоны ахәтәе дәр баҳардз кодта.

Афтид армәй-иу ссыд әмәе-иу хъәуы уынгты расыгәй ралли-балли кодта.

Раздәр иу-цалдәр ахсәвы әппындәр нә бафынәй дән. Хантъон-иу расыгәй әрцыди әмәе-иу ахсәвы Хантелаймә се' змәллын әмәе сә сусу-бусуйә нә башадысты. Сә сынтәг-иу цытә ныфәрәзта сә быны!

Цалдәр хатты ахъуыды кодтон, зәгъын, Форсонән зәгъон әмәе мә фәстәмә сәхимә акәна, фәләе мә ныфс нә баҳастон әмәе удхарәй мардтән.

Мә амонд куыд уыди, афтәмәй Хантъоны йә фыд Херди нә фарсмә йын цы зәронд сәндуцән хәдзар уыд, уырдәм бауагъта.. Хәдзарән иу рудзынг дәр нә уыд. Астәрд дәр ын нә уыд. Йә иу къуымы арф ныгәд уыд стыр сәнни биркуы әмәе кодта сәнни тәф. Хәдзар афтәе талынг уыди, әмәе дзы боныгон дәр әнә цырагъяй ници зындис.

Уырдәм куы балыгъдыстәм, уәд мын иу- чысыл фенциондәр. Мә хүйссән Хантъониты хүйссәнмә дәрдзәф уыд. Се' змәллын мәм нал хъуист. Фәләе уым та әндәр митыл ныххә-цидысты. Цәвитеттон сә хүйссәнни ныхмә кәсән сәвәрдтой, кәсәнни рәбын та — цырагъ. Хантъон цы ми кодта, уый куыд уыдтаид, әвәеццәгән, уымән. Цы ми кәнни, уый куы уына, уәд йә мондәгтә фылдәр кәндзысты әмәе сын сывәллон рай-туырдзән. Әмәе-иу мәм уырдәм дәр баҳәццә сты Хантелайы тыхст сусәг ныхасы скъуыздзәгтә, ье 'хызызгон гүйм-гүйм:

— Кәсәнмә кәс, кәсәнмә... Афтә, афтә... Алцы дын амонанын ма хъәуәд! Нә мә уырны, демә нын ләппу рантыса, уый...

Уыцы сых Мамытаты сых хуыдтой. Җардис дзы цыппар хәдзары Мамытатәй, аәртә хәдзары Дзукъатәй, иу хәдзар — Гобозтәй.

Әмәе иу бинонтау адджын җард кодтой. Мән афтә бирәе бауарзтой, әмә-иу сәхъарм хәринағ чи скодта, уый-иу әнәе мән наә хордта. Әз дәр Гигойы қуадзәны хъыбылау снард дән. Ахуыр дәр хорз кодтон, әмәе мәм чызджытә сүсәг-әргом кәстытә байдыдтой.

Мәхәдәг дәр сын фәсурокты әххуыс кодтон сыхәгтән сә цәхәрадәтты қуыстыты қәнүнмә. Үәрәсемә-иу сәхи куы җәттәе кодтой, уәд та-иу сын асыччытә арәзтон, фәткъуытә асыччыты әвәрдтон, асыччытә машинәтә амадтон.

Ныр мә җардмә куы акәсын, уәд дзы Дменисы цы дыууә азы фәцардтән, уыдонәй әхсызғондәр ницы 'рымысын..

Райсомәй-иу куы райхъал дән әмә-иу радиойә ирон ныхас куы фехъуыстон, уәд-иу фырцинәй мә цәссыг әркалд, мә зәрдә та-иу мә риуы уәрлыккай скафыд. Мә зәрдыл та-иу әрләууыдисты, гуырдзиаг ахуыргәнджытә нә иронau дзурин куыд наә уагътой, уыцы тугхалән хабәрттә. Ксуисы гуырдзиаг скъоламә кәй цыдтән, уымә гәсгә ам дәр мә ахуыргәнджытә фылдәр гуырдзиағтә уыдисты.

Иу хуыщаубон гыщыл Леуахийы былтыл хъом хызтон. Си-хорыл хъом куы ривәд кодтой, уәд әз бәхыл абадтән әмәе донән йә иннә фарсмә ахызтән. Бәхы бәласы бын әрбастон, мәхәдәг рагъыл райдыдтон хәрдмә цәуын, Җалынмә мәм цыппар Дменисы дәр нә разындысты, уәдмә фәңидтән. Рагъәй куы акастән, уәд мә зәрдә ныррухс, әмәе мә бауырныдта, Дменис әңгәдәр әмбисондән хәссинағ бынат кәй у, уый.

Чысыл Леуахийы галиу фарс. Кавказы хохы рәбынәй Җинваләй Громмә цы фәндаг цәуы, уый былмә рәгъ-рәгъы хъаләй ләууынц цъәхсәр дыгай-әртыгай уәладзыгон амәй-ай рәсүгъедәр амад агъуыстытә. Хәдзәрттән сә алыварс дыргъдәттә. Сәндәтты мидәг дәр, кәртыты мидәг дәр — дыргъ бәләстә.

Хорз уыди мә җард Дменисы. Фәләе мәм мә фыд цәмәе 'нхъәлмә каст, уымәй фыдәнхъәл фәци: нә райстон сызгъәрин майдан.

Уыцы азы мән тыххәй нә къласәй иуән дәр сыйгъәрин нә, фәлә әвзист майдан дәр нә радтой, әз къласы әппәтәй хуыздәр кәй ахуыр кодтон, уымә гәсгә. Гуырдзиәттәй дәр никәмәнуал бауәндыйсты майдан раттын.

Әз та афтә әнхъәлдтон, әмәе мә ам, Хуссар Ирыстоны гуырдзиаг ахуыргәндҗытә бафхәрын нал бауәндэзысты. Уәд әй нәем 'мбәрстон, Хуссар Ир дәр Гуырдзыстоны дәлбар кәй ис, әмәе ам дәр, уыдан куыд фәндү, афтә кәй уыдзән, уыцы хабар.

Фәлә әз уыцы ирон хъәуы кәй фәцардтән әнәхъән дыу-уә азы, ирон ныхас әмәе ирон зардҗытәм кәй фәхъуыстон, ирон фынджы уәлхъус уырдыг кәй ләууыдтән, уыдан мәнән сыйгъәрин майданәй ахсджиагдәр уыдысты. Әңгәг хәрзиуәг.

Уыдзән ма

БАЛАТЫ Альберт

УАЗЕДЖЫ ФАРН

ФЫДЫУАЗЕГИМӘ НЫХАС

Дж. Аврамән

Дәуаей, о Регах, арвгәронау дард дән,
Мә зәрдәмә цыдәр катай әвналы,
Мә циндзинад, мә рагфыдәлты авдән,
Дәуимә дән мә фыны дәр, мә хъалы...

Фәрныг быдырмә цардагур фәлыгъдән,
Гекъеиы къәссы ахуыссыд нә арт.
Әнә дә рәвдый, райгуыраен, ныррыгъд дән,
Үәлмонц хъәләсәй нал хъуысы мә зард.

О Регахы табуйаг Авд Дзуары!
Үә хорзәх раттут, ма мын ут әлгъин.
Әнә уә узәлд хъәлдзәг цард нә арын,
Сымахыл у ам, дәлвәэтү, мә цин.

Цәрын, фәлә мә хивәнд зәрдә — хәхты,
Мә рагулдзәг зәры бонты мысын.
Нә сафын рәстәг бонвыддәрау уәгъды,
Үәзәджы фарн мә уәхсчытыл хәссын.

НАРМАЕ ЦАУГАЕЙӘ

*Мә фыд Шамилы
рухс ном дзы арын*

Әварны сәфт нә фәкодтай, нә дарәг,
Әвәсмон у дә хъәбултәй, мә фыд!
Мәрдтәй дәр, о, дә уды рис әнкъарын,
Мә дадзинты дә фыңғә туг тәлфы.
Дә цәстытәй уәләрвты цъәх ныхъуырын,

Дә рұхс ном дын мәрдтәм наә кәнин рох,
Ыссардтон амонд хурәфсәст быдыры,
Фәлә мә риуы — Нары къахыр, хох.

.....

Кәм ысләууытән ивгъуыд азты къахыл,
Кәм акодтон фыңдаг къахдзәф зәххыл,
Туалгомы, Транскамы уаз фәндагыл
Әз уырдәм мәнә «үадсурыл» тәхын.
Мә цин — аегәрон, базыртә йыл базад,
Мәнәй уәлмөнцәр ацы уысм кәм и?
Мә фәсвәндаг кәмдәр Зәрәмәг аzzад,
Дәләуаәз хәхты дәлбазыр — Цымы.
Зыны мәм дардмә Уарцъейы хъәу уартә,
Дзыназы арвмә Гаджиты мәссыг.
О, Уастырджи!
Әрбахәпцә дән Нармә,
Мә удәй фемәхст цины рұхс цәссыг.

УӘЗАЕДЖЫ ФАРН

Фыдыуаәзәг — аегәрон адҗынын удән,
Мә зәрдәйы хәрзиуәгау — әвәрд.
Әз — иу әртах йә цардәндидзән фурдәй,
Йә къахвәндәгтыл — ахадгә мә фәд.
Фыдәй мын бazzад хорздзинадән әрдәй
Фыдыуаәзәгыл раңәрын фәрнәй.
Ныйяраәг мадау райгонд у мә уындаәй,
Кәрәдзийә нын хицәнгәнән наәй.
Фыңдаг хатт ам ысләууытән мә къәхтыл,
Нә мә у Семса, рұхс Абана рох.
Хызтон дзы 'взонгәй уәрычытә әрғытыл,
Узәлд мыл дардәй Тъепылейы хох.
Мәхи-иу сәрд Лиайы доны надтон,
Әвдадз уыд удән Хаситы суар.
Хъәмә-иу дзы мә карәнтимә хастон.
Зәрондәй дәр мә уды бәстәе — Нар.
Ирон әвзагыл базыдтон ам дзурын,
Әгъгъәд мын у йә иу мыр дәр ныфсән.
О сәфәлдисәг, ыстыр хорзәх дә курын:
Къостайы 'взаг әнәмәләт ыскән.

Үәзәджы фарн, ңәй, басгуых мын Цыкура.
Нәртон ләгая әз — цардбәллон, әвзыгъд.
Әварны сәфт мә ма фәкә, о, курын.
Кәд ме стъалы дә рухс арвыл ыссыгъд...

ЗАЕРДАЕБЫН НЫХАС

*Цхинвалы сәрибарыл тохы
зынгхуыст хәстон, ирон хәрә-
фырт Михайленко Александр
(Сашәй) рухс ном дзы арын.*

Дә саутә сис, мә рыстзәрдә ныйяраәг,
Әгъгъәд ыскән. Кәуынәй ма цы ис?
Мән нал әндавынц судзгә цәссыг, хъарәг,
Әз нал әмбарын цины уылән, рис.

Нә батыдта мән не 'лгъист дуг әгадәй.
Әз басгуыхтән нә Ирыстонән уарт.
Фәлә мәрдтәм фәңәуәг дән әдзардәй,
Дзәгъәл фыңдаемыг аскъуыдта мә пард.

Хәрәфырт...
О, йә нымд хъәбул дән Ираен,
Әдәг хъайтарау бағыстон мә хәс.
Әз мысын ам мә сабидуг, нахимә,
О ме схәссәг мад, нал зонын әрхъәц...

Цы бакәнөн? Фыдвәндаг дын әрбадән,
Фәлә мә гуырдыл ма фәкә фәсмон.
Сәрыстыр у. Куыд дә уырны әз мард дән?
Цәрәпцаг дән дәлсүдҗыт дәр, хәстон.

1992

НАРЫ ДЗУАРМАЕ

Ч-ән Бытоты

Дә бәрзәндмә нә фыдәлтә күывтой,
Уыдтә әдзухдәр се стыр ныфс зын сахат,
Сә къухтәй хъардта уды хосау сой,
Уыди сә цард уәлмонц әмә парахат.

Нæу азым мах, ныббар нын æй, ныббар,
Нæ карз хъысмæт нæ фисынмæ фæхаста.
Фæлæ уæддæр, о Нары 'ргом Дзуар,
Нæ рохст зæрдæтыл тугдадзинтæй баст дæ.

Нæ зæды хай! Нæ фыдæлты куывддон,
Цæрддазу кæнæм быдыры уа, ам, хохы...
Æварны сæфт фækæндзыстæм бынтон.
Ахъаз нын бакæ! Ма нæ ныуадз рохы!

АДЕМОН СФЕЛДЫСТАД

ТАУРÆГТЬТАË

САНАТЫ СЕМЫ ТЫХХÆЙ

Ирон адæймаг исты хъуыддагыл куы фæдзуры, уæд фæзæгты: «Ай Сем куы фестади».

Уæдæ чи уыди Санаты Сем?

Мæ фыдыфыдыфыд Леуан хуынди. Уый дзæвгар рацарди, федта бирæ диссæгтæ йæ царды, фехъуыста бирæ рагон таурæгтьта, уæлдайдæр та йæхи фыд Пепейæ (фæцарди 173 азы). Леуаны мæхæдæг дæр æрæйїæфтон æмæ дзы фыстон таурæгтьта, кадджытæ, зарджытæ, аргъæуттæ. Уыдис куырм лæг, фæлæ дзырдарæхст, зондджын. Иу заман мын радзырдта таурæгь Санаты Семы тыххæй. Санаты Сем уыди Цæгат ирыстойнаг. Царди Санаты хъæуы, йæ фыд, мæгуыр лæг, хуынди Мырзахъон, йæ мад та Хъайтыхъон Госæхан. Ус æмæ лæг сæ кæрæдзи тынг уарзтой, фæлæ сын зæнæг нæ цыд æмæ уый тыххæй хъыг кодтой. Иуахæмы Мырзахъонæн райгуырди лæппу. Ныййарджыты цинæн кæрон нал уыди, стыр куывд кæнынмæ хъавыди Мырзахъон, фæлæ изæры лæппу ærbамардис. Йæ хъæлæсæй, дам, зынджытæ схаудта. Фенкъард сты ус æмæ лæг. Фæмаст кодтой сыхæгтæ дæр, фæлæ мæлыны раз цы лæууы? Дыккаг азмæ та сын ноджы лæппу фæзынд. Йæ буар уыди тæвд, къух авæрæн ыл нæ уыди. Мырзахъон æмæ Госæхан та бацин кодтой, фæлæ та сын уый дæр изæрырдæм ærbамарди. Цыди рæстæг æмæ та сын æртыккаг дæр лæппу райгуырди. Йæ буар кодта судзæгау, уыцы изæр та уый дæр амарди. Афтæ уыди цыппæрæм, фæндзæм, æхсæзæм хатт дæр. Мырзахъон æмæ Госæхан æхсæз азмæ æхсæз лæппуы банигæдтой.

Лæг æмæ ус бинтондæр нынкъард сты. Фæлæ та сын Хуыцауы фæндæй æвдæм аз дæр лæппу райгуырди, йæ буар уыди сырхсырхид тæппæлттæ. Ноггуырд æриаг кодта, куыдта æмæ йæ басабыр кæнынæн ницы фæрæзтой. Старстысты та ус æмæ лæг сæ фыртæн амæлынæй. Уыди хуыцаубон, Санаты дзуары

бон. Кувинæгтимæ дзуармæ ссыди Мырзахъон, кæд йæ саби нал кæуид. Уыцы рæстæджы иу уырыссаг лæг уыдис уазæгуаты Санаты Солтæханмæ. Солтæхан чысылтæ æмбæрста уырыссау. Уырыссаг бафарста кувæт адæмы:

— Дзуары бон куы у, уæд кувæт адæм цæмæн æнкъард сты? Солтæхан ын зæгъы:

— Не 'хсæн хæларæй цæры Мырзахъон. Ахсæз азы йын æхсæз фырты уыдис æмæ йын дзы иу дæр нæ рацард. Ныр та йын æвдæм азы дæр лæппу райгуырди, фæлæ саби иугæндзон кæуы, йæ басабыр кæнын никæй бон у, æмæ уый тыххæй куываддон адæм æнкъард сты, тæрсынц, ацы хатт дæр та йыл исты фыдбылыз куы 'рæчай.

Уырыссаг лæг зæгъы:

— Лæппуы фененын бар мын раттут.

Адæм сæ кæрæдзимæ бакастысты. Уæд иу зæронд лæг — Андиаты Созырыхъо — афтæ зæгъы:

— Ацы уырыссаг лæг кæд аборн не 'хсæн ис, уæддæр йæ дин æндæр у. Чи зоны, фервæзын кæна ноггуырды æмæ йæ баудзут. Хуыщау нын æй ныббарæд, куывд ын скæндзыстæм.

Созырыхъойы ныхæстæм уæлдай ничи ницы загъта. Лæгтæ иуырдæм азылдысты, устытæ сæ сæртæ æркьюл кодтой. Уырыссаг лæг ноггуырдмæ бацыд. Ахсæз тæтæ йæм кодта æмæ Солтæханы бафарста:

— Цалæм лæппу у ай?

Солтæхан уырыссагау йæхæдæг дæр тынг дæснытæй нæ уыди, фæлæ йын ие 'нгуылдзтæй амыдта:

— Ай дын иу — най, дуа — най, æртү — най, четыр — най, паты — най, сесты — най, а это есть.

Дардæр æй уырыссаг фембæрста æмæ йæ дзуорын нал суагъта, загъта уырыссаг:

— Это Семь. Солтæхан семь куы фехъуиста, уæд афтæ фембæрста, йæ ном афтæ хуыйнæд, зæгъгæ, æмæ адæммæ радзырдта:

— Уырыссаг æй Сем схуыдта!

Уый адыл ноггуырдыл ном сæвæрдтой — Сем. Уырыссаг æркуырдта хуийы сой. Сывæллоны дзы байсæрста, æмæ саби баходти. Йæ буары тæвд дæр æрхаудта, кæугæ дæр нал кодта. Сойы сæрстæй буар алæгъз и. Саби хъязын райдырдта. Мырзахъон гал аргæвста, дзуары бын адæм фæхъæлдзæгдæр сты, æмæ уырыссагæн æппæт Санатæ стыр лæвæрттæ ракодтой. Агас

къуыри йæ нæ рауагътой, сærста сойæ сабийы буар æмæ авгау сærттывта. Уйй фæстæ уырыссаг лæг йæ лæвæрттимæ Дзæуджыхъæумæ афардæг.

Сем райдында рæзын. Афæдз ыл куы рацыд, уæд йæ мады хо Хагассæ чындзы цыдис Урстуалтæм, Тотыратæм. Госæхан йæ лæппуйы дæр йемæ акодта йæ цæгатмæ. Адæм кастысты Семмæ. Чи-иу ыл батутæ кодта, уымæ-иу баҳудти Сем дæр.

Афтæ рæзти Сем. Госæхан æй иууыл сærвæтмæ йемæ кодта. Мæргytæ-иу куы уасыдысты, уæд-иу Сем баҳудти.

Кæддæр Семы фыдыфыд ссардта сызгъæрины къæртт æмæ йæ сисы хүйнчыы бавæрдта, зæгъгæ, мæ хъæбул Мырзахъон куы фæдындижырдæр уа, уæд ын æй ратдзыстæм. Фæлæ æнæнхъæлæджы әrbамард æмæ Мырзахъон иунæгæй бazzади, цалынмæ Госæханы әрхаста, уæдмæ. Уыцы сызгъæрины цур хүйссыди калм. Йæ сærмæ та цыиуы ахстон уыд. Иу бон Госæхан сывæллоны авдæн уыцы сисы цур аууоны әрæвæрдта, йæхæдæг цыдæр митыл схæцьди. Калм цыиумæ йæхи ивæзта, фæлæ йæм не 'ххæссыди. Уæд æй авдæнæй Сем ауыдта æмæ ныххудти. Калм әрбрыид æмæ авдæнмæ схылди. Семы цонгыл йæхи әrbатыхта.

Сем, авдæнхъæдыл цы хъазæнтæ уыдис, уыдонæй хъазыди йæхицæн. Уыдонмæ кasti калм дæр. Уыцы рæстæджы цыиу калмы ауыдта æмæ ныцьцыбар-цыыбур кодта. Госæхан цыиумæ фæкастти. Цыиу йæхи авдæнмæ әспæрста. Уæд Госæхан авдæнмæ бауади, калмы ауыдта йæ сывæллоны цонгыл тыхтæй æмæ ныцьцæхаст кодта. Хъæрмæ Мырзахъон рауади, калмы хурхыл ныххæцьди, райхæлдта йæ сабийы цонгæй æмæ йæ зæххыл иу цæф фæкодта. Калм йæхи хүйнкъмæ байвæзта, фæлæ йæ Мырзахъон йæ къудийæ раласта. Афтæмæй калм йемæ сызгъæрины къæртт раппæрста. Мырзахъон, уйй фенгæйæ, калмы нал амардта, фæлæ йæ ахаста æмæ йæ доны фаллаг фарс ауагъта æмæ калм афардæг и. Мырзахъон сызгъæрины къæртт систа. Кæсæгмæ ныцьцьди æмæ йæ уым ауæй кодта. Балхæдта дзы кæсгон бæх, дыууæ галы, дæс лыстæджы* æмæ сæхимæ әрцыд. Уыйадыл бацæрæг и Мырзахъон.

Цыидысты бонтæ, Сем фестыр и. Мырзахъон базæронд æмæ тагъд амарди, къуырийы фæстæ Госæхан дæр фæзиан. Сем баззад иунæгæй. Сем — зондæй æххæст, хъусæй — хъусаг, цæстæй — уынаг, цыдис иу бæстæйæ ииннæмæ. Йæ бирæ æмбисæндтæ

* Ома фысвос (Ред.)

әмәе амында се 'ппәт әххәстәй ничиуал зоны, фәлә ма дзы, цы фехъуистон, уыдан зәгъдзынән.

Йе 'мхәрәфырт уыди Тотыраты Уарихъан, Къабузты хъәуы царди. Уарихъанән уыди мәссыг Къабузты хъәуәй чысыл хи-бардәр бынаты. Иу бон Сем сферәнд кодта дыууә әмбалимә Уарихъаны фенеси, уыди найгәнән афон. Сем Урстултәм әрхызти Сыбайы әфәгыл, Къабузты хъәумә араст. Дыууә әмхәрәфырты кәрәдзийл тыңг фәцин кодтой. Уарихъан уазджытән дыгәрдиг аргәвста. Цалынмә дзиңзатә фыктысты, уәдмә Сем әмәе йе 'мбәлтә мусы цур бандәттә әрәвәрдтой әмәе Уарихъаны наймә кастысты. Уыди хур бон, арвыл мигъы бындыг нае уыди. Сем дзуры Уарихъанмә:

— О, ме 'мхәрәфырт! Дәней бауром, къәвда кәндзән әмәе дын сәфдзәни.

Уарихъан баҳудт әмәе йә афарста:

— Цытә дзурыс, Сем, арвыл мигъы бындыг күйнә зины, уәд цәй къәвдайы кой кәнис?

— Әз дын, раст цы у, уый зәгъын, әмәе бар — дәхи, — загъта Сем.

Уәд әвиппайды арв сасәста, дымгә сыстади, къәвда ныу-уарыд әмәе найаджы фылдәр быләй акалди.

Уарихъан дәр ма цы загътаид?

Уәдмә сихор сцәттә. Фынг әрәвәрдтой әмәе әрбадтысты. Уарихъан фәрсси Семы:

— Цы ног хабәртә дәм и, ме 'мхәрәфырт?

Сем зәгъы:

— Мәе цәрәнбонты иу хатт фәрәдьитән әмәе йә мәхицән нае барын. Кәстгон әлдармә уыдтән. Къамбең нае рәэсты раңа-цыд. Әз загътон: ацы къамбецы гуыбыны ис рәуәд әмәе йә ныхыл ис урс тәпп.

Кәстгон әлдар афтә зәгъы:

— Раст нае дә, Сем, рәуәды дымәджы кәрон урс у әмәе уый йә ныхыл әвәрд ис. Схәснаг кодтам, әңгәгәй дәр афтә разынән.

— Ницы кәнис, ме 'мхәрәфырт, ды, кәд бирәзонәг дә, уәд афтә ма банхъәл әмәе дәуәй зонәгдәр нае. Әндәр ма цы зәгъдзынә?

Сем зәгъы:

— Гуырдзыстоны уыдтән әмәе иу аргъуан адәмәй — йемы-дзаг. Кувынц. Әз аргъуанмә бакәстытә кодтон әмәе загътон кувдҗытән:

— Әddәmә рахизут, аргъуан әркәлдзән әмә сәфут! Нә мәм байхъуистой.

Үәд әнәнхъәләджы аргъуан нытътъәнг ласта, әмә адәмы әмбис бабын. Әз дәр ма сыл фәмас түндән.

— Цы гәнән ис, — зәгъы Уарихъан, — зондамонәтмә чи наә хъусы, уый фыбылызы хауаг у.

— Раст дә, Уарихъан. Дә бәркад уал бирә уәд, фәлә ныр Урстуалты мә цәст ахәссон.

— Бар дәхи, — зәгъы Уарихъан, — уәлә Едысы хосәфтауц-донмә ссәут, акәсүт уырдыгәй, әгас Урстуалты цәрәнбын-нәттәм, се 'ппәт дәр уәм разындысты.

Сем әмә йә дыууә әмбалы Едысы хосәфтауц-донмә ссы-
дысты, акастыры фәйнәрдәм әмә зәгъынц:

— Әлләх, әлләх! Цәй цәрән бынат дә, цә!

Семы йе 'мбәлттә фәрсынц:

— Цымә, уәлә уыцы хъәу цы хуыйны?

— Уый Ерманы хъәу у, күрттатаг адәм сты, уырдыгәй ралидзәг. Фәлә фәстагмә сә алыйғыд уырдәм уыдзән. Әнәуи бәркад әмә цардуарз адәм сты. Ам сын зымәг зынвадат вәййы, цард әрдзы риуәй тонынц.

— Дәлә уыцы комы та цы хъәу ис?

— Уый та Брытъат хуыйны, тәхудиаджы адәм сты, семә цәрәнәй бафсәдән наәй, кәрәдзи әмбарәг сты, фәлә сә цәрәнбыннат фәстагмә ивд цәудзәни.

— Далә доныбыл та цавәр хъәу ис?

— Уый та Хъәууат у, сә кәрәдзи хәраг сты, цардхәң не сты әмә сә бынат фәстагмә хъәууатай бazzайдзән, цәрәг дзы нал уыдзән.

— Комы та цавәр хъәутә ис?

— Уыдон та әртә Сыбайы сты, ләджен хорз әмә әгъдауыл хәңдәг ләгтә дзы арәх и, фәлә сә фәстаг фәсхокмә әрцәу-
дзәни, фәлидзәндысты йә адәм.

— Йә фарсмә комы та цавәр хъәу ис?

— Уый та Челиаттом у, йә адәм хиуарзон сты, фәлә уазәг исәг сты, әнәуи сә ран бәллищаг наәу.

Семы та йе 'мбәлттә ноджы фәрсынц:

— Йә акомкоммә, дәллаг фарс та цавәр хъәу ис?

— Уый та, мә хуртә, Згъуыбир хонынц, рындызил и, зымәг әм армитъәпәнен бәрц хур наә кәссы, йә фәстаг доныбынмә цәуы.

— Уартæ рагыл та цавæр хъæу ис²
 — Уый та Гæлуаты хъæу у, хуыры цъиутæ сæ фæхонынц.
 Зымæг уырдыгæй рацæуæн нæй, сæрд сæм цыбыр у, мит дой-
 ныйæн фæнуазынц, фæлæ йæ адæм кæрæдзи цæрайæ цæрынц.
 Сæ хъæу фæстагмæ хосгæрдæнæн бæззайдзæн.

— Йе 'рбакомкоммæ, уый та цавæр хъæу у?

— Уый та Ходз хуийны. Уазæгуарз адæм сты, фæлæ сæм кæйдæр
 æвзаг куы бахауы, уæд кæрæдзи нал фембарынц. Уый аххосæй
 фæстагмæ фæлидзæзысты. Йæ дæллаг фарс, уый та Къабузты хъæу
 у, нæ фысымты хъæу. Ацы хъæуы цæрджытæ æмуд цард кæннынц,
 фæлæ сæ фæстаг Цæгат Ирмæ цæуы, федзæрæг уыдзæни ацы хъæу.

— Астæулæуæг хъæу та цавæр у?

— Уый та Едис у, æмбал кæмæн нæй, ахæм бынат, йæ
 хосгæрст, йæ хуымгæнд, йæ сæрвæт кæрæдзимæ хæстæг сты,
 цæрынæй дзы лæг не 'фæды, фæлæ дзы усы хъæлæба тынг у
 æмæ сæ бæркад уый тыххæй сæфт у.

Едисы хосæфтауцдонæй Сем йе 'мбæлттимæ фæстæмæ Къа-
 бузтæм æрцыдисты. Сæ фысымы хæдзары къæлæтджынтыл
 рабадтысты æмæ сæ Уарихъан фæрсы:

— О мæ хорз уазджытæ, цы федтат, уый ма мын радзурут?!

Сем зæгъы:

— Ран хорз у, йæ фидæн ноджы уыдзæни бæллиццаг, чи ма
 дзы бæззайа цæрæгæй, уыдонæн.

Уарихъан зæгъы:

— Ницы кæны, ме 'мхæрæфырт, фæлæ ма акæс, дæлæ иу
 чындз суг куыд ласы, уымæ.

Сем æм акasti æмæ сæдзырдта:

— Фæлтау мæ куынæ акæсын кодтаис, Уарихъан, ус иунæгæй
 цæуы, Тотыраты Дауытайы чындз у æмæ ныр йæ хæдзармæ
 дыууæйæ бацæудзæни.

Тотыраты чындз куыддæр хæдзармæ бацыд, афтæ æвгъæды
 абадт, æмæ йин лæппу райгуырди.

Уæд Сем Къабузты сæрвæтмæ акаст æмæ зæгъы:

— Гъе, Уарихъан, уæлæ уыцы фос хуыммæ ирвæздзысты
 æмæ сæ амонд. Фæлæ иннæтæ сæфдзысты.

— Уый та куыд, фыйайу куы и семæ?

Кæцæйдæр бирæгъ фæзынð æмæ фосы фæцагъта, хуымы дзы
 чи баирвæсти, уыдон фервæстысты. Дардæр Сем акasti, иу
 хъуджы суыдта. Афтæ зæгъы:

— Уәртә уыцы хъугән дысәрон рәуәд уыдзәни.

Уарихъан ныххудт әмә афтә зәгъы:

— Раст нә дә, ме 'мхәрәфырт, чи зоны, хъуджы гуыбыны дыууә рәуәды ис. Уый Бураты хъуг у.

Уәд хъуг архуыссыд әмә рәуәд ныййардта, рәуәд разынди дыууәсәрон.

Сем әмә йе 'мбәлтә ногәй сә фысымы фынгыл рабадтысты. Уарихъан дзуры Семән:

— Акәс-ма, ме 'мхәрәфырт, дә зәрдә цәмәй зәгъы, уый мәнәй ләварән ахәсс.

— Ницы мә хъәуы, — зәгъы Сем, — уәртә дә кәрты цы байраг ис, уый мын раләвар кән.

— Әмә байраг әнәй йә мад куыд аңаудзәни?

— Әз ын хос кәндзынән.

Уарихъан сразы байраг раттыныл. Уазджытә сәхи хорз федтой әмә сыйстадысты. Уарихъан әмәй йә бинойнагән раарфәтә кодтой, стәй бәндәны скъуыдзагәй байраджы абастой әмә араст сты Тырсыйырдәм. Цыдысты ныхасгәнгә Сем әмәй йә дыууә 'мбалы. Хъәдласәны әфәгәмә куы схәццә сты, уәд байраг арвмә скости әмә сабыр аләууыди. Семы йә дыууә әмбалы фәрсынц:

— Ацы байраг цәмән әрләууыди?

— Нә фәндаг Тъепы хъәуыл Күйрттаты коммә у. Уым Андиатәй кәйдәр бәх рахауди әмә уәлә уыцы дыууә сынты, нә сәрты чи тәхы, уыдон кәрәдзийән дзурынц: «Цом бәхы фыд хәрынмә!» Байраг сә бамбәрста әмә әрләууыди.

Сем әмәй йе 'мбәлтә Тъепы хъәуыл Күйрттаты коммә ахызтысты әмә, әңәг дәр Андиатәй кәйдәр бәх рахауд әмәй үәлә дыууә сынты бадтысты. Цәуынц дардәр Сем әмәй йә дыууә әмбалы. Кәссынц әмә доны был иу гадза куызд хуысы. Схъирны әмәй йә гуыбынмә фәләбүры. Семы дыууә әмбалы тынг бадис кодтой, фәрсынц Семы:

— Ацы гадза цәмән афтә кәнү?

Сем сын зәгъы:

— Гадзай гуыбыны хъәвдыштә ис әмә сә әddәмә фәнды рахизын, фәлә сын сә мад зәгъы: нырма афон нәу әмә әнцад ләуут мә гуыбыны...

Цәуынц та дардәр. Әндәр хъәумә бахәстәг сты, әмә дыууә уасәджы хыл кәнүнц, кәрәдзи тут калынц. Семы дыууә әмбалы дисы бацыдысты әмә Семы фәрсынц:

— Ацы уасджытә цәуыл кәрәдзи хәрынц?

Сем зәгъы:

— Ус, куызд әмә бәхыл аүүәнк наәй, зәгъы сә иу, иннә зәгъы, зәгъгә, ус, куызд әмә бәх аүүәнкдҗын сты. Ус дын дә кад бахъахъәндән, куызд дәм никәй әрбаудзән, бәх та дә фыбылызыәй дардмә фәхәсдзәни.

— Әмә сә чи растдәр у?

— Сә дыууә дәр раст сты, — зәгъы Сем.

— Да хорзәхәй, Сем, бамбарын ма сә кән.

— Уәдә хъусут, — зәгъы Сем. — Ус дә кәд әмбара әмә дыл мәла, куызд дыл кәд иузәрдиг уа әмә дыл бәх әнувыд уа, уәд уымәй хуыздәр цы ис? Хорз ус йә ләджы чъизи кәнын наә баудзәнни, хорз куызд — хәдзардарәг у, хорз бәх йәхи нывондән хәссы йә хицауы сәрыл. Иннәрдигәй та афтә у: ус йәхи нывыл куынә дара, куызд къәбәрмәгәс куы уа, бәх фыдырмици^{*} куы уа, уәд сыл цәй аүүәндән ис?

Цәуынц дарддәр. Иу ран сыл әризәр ис, әмә Сем зәгъы:

— Фысымуат бакәнәм, кәдәм тагъд кәнүт?

Дыууә әмбалы зәгъынц:

— Бирәе наә нал хъәуы, цы ма хъыгдарәм искәй, аңауәм әмә наә хәдзәртты бауләфәм.

Сәхи фәнд акодтой Семы дыууә әмбалы, Сем дәр әнәбары семә араст. Сем йе 'мбәлтты фәдзәхсы:

— Кәд ныл баталынг уа, уәд донмә хәстәг ма әрәнцайут.

Цәуынц Семы дыууә әмбалы, әңәг дәр сыл баталынг и, байраг цәхгәр фәлләууыд, йә къәхтә ныццавта, размә нал цәуы, фәләе доны былмә бацыд әмә ныууасыди. Дыууә әмбалы фәрсүнц:

— Сем, цы кәнү ацы байраг, кәд фәллайгә бакодта?

— Нә, уый фәллайгә наә бакодта, — зәгъы Сем, — кәуылдәр хъаймәты бон әркодта, кәйдәр хәдзар судзы, бинонтә сты фынәй әмә судздзысты. Байраг амоны донмә, зәгъгә, зынг донәй ахуыссын кәнүт. Фәцырд уәм, кәд сә байяфиккам.

Цәуынц әртә ләдҗы. Фәдис хъәр ныккодтой. Хәдзары бинонтә ма тыххәй фервәзтыйты, фәләе сә фәллой басыгъд. Адәм дзурынц: «Ай хъаймәт у, хъаймәт».

* Ома фыдуаг, әнәдомд (Ред.)

Дарддәр цәуынц әмә Семы йе 'мбәлттә фәрсүнц:

— Сем, зәгъ-ма, әспәтү зындәр хъаймәт цы вәййы?

— Кәстәр хистәры куынә әмбары, адәмы фәтк хәлд куы уа, әүүәнк сәфт куы вәййы әмә әфсарм куы фесәфа, уәд раст мәнә ацы хәдзарау цард дәр басудзы.

— Иуул әхсызгондәр та царды цы ис?

— Иуул әхсызгондәр та уый у, әмә дә ус дә цәрайә куы цәра, дә кәстәр рәгъы куы цәуа, адәмы әхсән дә әфсәрм куы уа, әмә дын адәм аргъ куы кәной, уәд никуы фесәфдзынә, ацы хәдзарау нә басудздзынә.

Цәуынц дарддәр. Сәхи хъәумә баввахс сты. Иу хәрәг цәхгәр нылләууыд әмә сын ничердәм комы. Сем афтә зәгъы йе 'мбәлттән:

— Баизәр ис, фәлә хәрәджы сәфтәджы цыдәр ис әмәйә сласут.

Дыууә әмбалы әркастысты хәрәджы сәфтәгмә әмә дзы телү габаз сластой. Хәрәг фервәсти әмә сә цәуын аугъта. Әрцыдышты сәхи хъәумә, Сем йә байрагмә зилин байдыдта әмә дзы рауади диссаджы дүгъон бәх.

Радзырда йә 132-а兹зыд Беджызаты Леуан
Пепейи фырт, Едысы хъәуккаг. Ныффыста йә
Беджызаты Дудар 1940 азы.

ТОМАЙТЫ ДОХЦЫХЪО

Томайты Дохцыхъо уәздан ләг уыдис, стәй кадджын әмә зондджын. Әгъуызаты адәм-иу зондәй уый фарстой. Дохцыхъо араәх цыди балцыты йе 'мсәр адәммә Дыгурмә, Кәсәгмә әмә әндәр рәттәм. Йә дәлдәртыл нымад уыдышты Деметә, Къозонтә, Дзерантә. Дохцыхъойән бирә зәхх уыдис әмә-иу ацы мыггаётә уымәй истой зәхх хуымгәндән әмә хосгәрдәнән.

Иу бон сәңд кодта балцы цәуын Кәсәгмә. Ручы әфцәгәй ахызт әмә фалә Саутуалтәм ныххәццә. Әрфысым кодта Хъайтмазтәм. Райсомы араст әмә Дыгургоммә ахәццә. Хъуыбаттәм әрфысым кодта, тыңг ыл бацин кодтой. Әртүрккаг бон Кәсәгмә араст и. Бирә йә нал хъуыди Кәсәдҗы бәстәм, афтә йыл иу ләг амбәлди. Уыць ләг әрдәткәсғон, әрдәгирион уыдис. Дохцыхъойы фәрсъ:

— Дә фәндаг раст, бәлләңдон, фәлә кәңәй цәуыс?

— Дә хъуыддаг раст, фәлә дардәй цәуын, Әгъуызатәй

цәуын. Кәсәджы мын уақайраг ләг ис, әмә уый аргъ хъумамә райсон.

— Ау, әмә уақайраджы куыд фәуәй кәның? Мәнән дәр ма йә базонын кән.

— Цом мемә, әмә дын ай фенен кәнен.

Араст и Дохцыхъоимә уыцы ләг. Дохцыхъо йәхицән дзырдат: «Ай цыдәр әнәмбаргә ләг у, сәрәй әххәст чи нә у, ахәм цыдәр, фәпайды дзы кәнен».

Ныххәццә сты Кәсәтмә. Фысым сын фынг әрәвәрдат әмә Дохцыхъои аивәй фәрсү:

— Ацы ләг та дын чи у?

— Ай та у, уақайраг циу, уый чи не 'мбары, ахәм ләг. Кәд дә хъеуы, уәд ай айс.

— И-и-и, Дохцыхъо, кәд ахәм у, уәд ай махән уадз, нә фосмә нын кәсдәнни.

Дохцыхъо сразы ис, әмә Ыын фысымтә кәсгон саргъыбәх раләвар кодтой, әвзист саргъ әмә идонимә. Дохцыхъо уыцы ләгән зәгъы:

— Ди ам бazzайдынә, әз дәм-иу әрцәудзынән дә феннымә, дәу әз ауәй кодтон саргъы бәхыл.

Ләг фәджихау әмә фәрсү:

— Ау, әмә исты фос дән? Куыд мә уәй кәныс?

— Базонай уал, циу уақайраг әмә дәм уәд зындынән.

Дохцыхъо, йәхиуон райста, ләвар бәх ракодта әмә әрфардәг сәхимә.

Радзырдатта йә Абайты Асләмүрзә, Сыбайы хъәүккаг, 72-аздзыд. Ныффыста йә Беджызаты Дудар 1938 азы 12 июлы Сыбайы.

БЕДЖЫЗАТӘ БИРӘЕГЪЫ КУЫД БАСТЫГЪТОЙ

Беджызатә бирә мыггад уыдысты, әрдымы Едысы къорд хәдзарәй. Уәвгә әртә дихәй әрдымы: Едысы, Тахойы хъугомы әмә Хъәдласәны. Сә къухы бирә зәхх уыди: Тырыгомы Десы сәрвәттә, Тлигомы Абазайы хъеуы зәххытә, Хъельы җады цур Сангалийы зәххытә. Иу зымәт мит фыдуард әркодта, азмәләнтә нал уыди хъәуәй-хъәумә дәр. Талынджы Едысы хъәумә бирәгъ әрциди. Күйтәтә йә ауыдтой әмә йә алыварс әрләууыдысты әмә

йәм хәстәгдәр баңысты. Бирәгъән алидзән нал уыди әмәк күройы бын смидәг. Күйдәр әрбабон, афтә Беджызатә акастысты әмәк, күйтә күройы цур Җәмән сты, зәгъгә, афәдис кодтой. Күройы цалхмә бакастысты әмәк ауыдтой бирәгъы. Саджилджытәй йәк къулмә балхъывтой әмәк йәе раластой әddәмә. Райдыдтой йыл тәрхон, цы йын бакәной, ууыл. Иутәз зәгъынц:

— Цәй йәк къәхтәй йын иу алыг кәнәм, кәд фосмә нал җәуид.

Иннәтәз загътой:

— Дүртү бын әй бакәнәм әмәк уым ныммәла.

Аннәтәз загътой:

— Йәх хәмхудтәй йын бастигъәм әмәк йәе афтәмәй ауадзәм.

Чи та загъта:

— Арты йәк басудзәм.

Сәфылдәр загътой:

— Удәгасәй йәк бастигъәм әмәк йәе ауадзәм, кәд фосмә нал җәуид.

Адәмы фылдәр ууыл сразы сты. Бирәгъы әрбырстой әмәк йәе стигъын райдыдтой раззаг къәхтәй фәстаг къәхты онг, стәй йәе ауагътой.

Бирәгъ лиздынта систа әмәк Тбашуациллайы дзуары онг балыгъди, стәй уым әрхаудта. Авд боны әмәк авд әхсәвь йәе ниуынәй наэ бандад. Ёстәм бон амард дзуары зәнджы. Йәе фәстә Беджызатыл низ сыйтади, мәлын райдыдтой усәйләгәй. Бабын сты Беджызатә, бazzади ма сә авд сывәрджын усы, уыдонәй дәр әхсәз сә Җәгәттәм фәлышысты, әвдәм усәй райгуырди ләппу. Йәе мад ыл ном сәвәрдта Хәмәт. Хәмәт куы рахъомыл, уәд Цәгат Кавказы службә кодта уырыссаг әффсады. Йәе мыггаджы сәфт ын хъыг уыдис.

Беджызаты зәххытын иннәе адәмтә ныххәләф кодтой. Тотыратә Хъәдласән сәхи бакодтой, Саулохтә Тахойы хъугомы әрцардысты, мәссыг дәр дзы самадтой әмәк ныр дәр әрдәгкалдәй зыны. Хәрисгом баџи Дзукъаты, Абайтә — Ёгъуызаты ком байстой, Слантә та Дәлварс. Тыбылатәм әрхаудысты җады онг зәххытә, Мәхъитәм — Суарсәры зәххытә, Чысангоммә — Хъелы җады онг зәххытә, Мәргүйтәм — Тлигомы зәххытә, Тырсы, Десы Беджызатән цы зәххытә уыдис, уыдон сәхи бакодтой.

Дзырдата йәз зәронд күйрәм ләг Беджызаты
Леуан, Едисы цәрәг. Ныфыста йәе Беджызаты
Дудар 1939 азы. Леуаныл цыди 131 азы

ХУЫБИАТЫ ФӘЛҮГЪД ГНУГЪМӘ

Хуыбиатә раздәр Едысы хъәүү цардысты. Фыды номәй сә Кобетә хуыдтой. Ныр дәр ма Едысы ис сә мәссыг калдәй. Иу заманы Тутырты Едысы адәм куывд кодтой дзуары номыл. Кобетәй иу әдүлүгомау ләг уыди, Хуыдзым әй хуыдтой. Баррасыг әмә Барсәгатәй иуимә схыл, афтәй йын зәгъы:

— Лыстәг әрдүзты хүүм ацы аз әз бакодтон, фидәнмә та дәү у, фәлә ма мын әй иу аз кәнын бауадз.

Ацы ныхәстыл Барсәджы-фырт Сауләг не сразы:

— Дзырд Җауыл уыдистәм, ууыл нә ныхас хъуамә баззайа. Ацы аз уыщы хүүм мәхәдәг бакәндзынән, хорхъуаг дән әз дәр.

Хуыдзым әмә йе 'фсымәртә авд уыдисты, әнәхъән ләгрәгъяу. Сифтыгътой галты әмә хүүм кәнынц. Сауләг сәм баңыд әмә сә хүүм кәнын нә уагъта. Уәд Кобеты авд әфсымәры Сауләжды рабынәй кодтой әмә йә фыннад фәкодтой, стәй ноджы ләбурынтыл схәңдиси Барсәгатәм. (Барсәгатә уыдисты Беджызатә, фәлә сә фыды номәй Барсәгатә хуыдтой). Әмә сә иу ләдҗы амардтой. Барсәгатә та сә артәйи амардтой. Кобетән Едысы Җәрән нал уыд әмә Дәлләг хъу-гомма балыгъдисты. Уым сәхицән мәссыг амайын әримысыдисты. Ацы хабар Тыбылатән хъыг уыдис әмә сын афтәй зәгъынц:

— Уә фәнд мах зәрдәмә нә Җауы, махән нә фәндаг ауылты у әмә нын әй ма әхгәнүт.

Нә састьсты Кобетә, сәппиты къаҳтой, рәститә сә кодтой әмә сә хъуамә хүимтә скодтаиккой. Тыбылатә хъуыддаг әмбәрстор әмә-иу сын загъдәмә ацыди, загъдәй — хылмә. Фәдиси-иу сәм фәзындысты Астәүккаг Ерманәй әмә сә баиргъәвтаиккой.

Иу бон Кобетә Тыбылатәй иу чызджы әрцахстой, талынг ранмә йә бакодтой әмә йә әддәмә нал уагътой. Тыбылаты зәрдә бәргә әхсайдта Кобетәм, фәлә сә къухты ницы әфтыди. Кобетәй иу әнәсәрәнгомау ләг уыди, Солын йә ном, әддәмә дәр ай арах нә уагътой, бәхдоны та хуысгә кодта әмә Кобетә уымән зәгъынц:

— Ацы чызджы әддәмә ма раудаз, куы бафидауәм, уәд әй дәүүән ратдзыстәм.

Солын уәдәй фәстәмә әддәмә дәр нал цыди Тыбылаты чызгәй. Иу бон чызг Солынән зәгъы:

— Цыфәнды мә нә дарай ам, уәddәр әз демә цәринағ нә дән, фәлтау мә ауадз, кәдмә мә уәлхъус ләудзынә?

— Нә дә ауадздзынән, баудз мә, искәмәй әнәуындарап нә дән.

— Цы дә, уый дә. Әвзәр дә ницы зәгъын, фәлә ды мә раны куы уаис, уәд дәм уый хорз кәси? Әнәуында нә дә, фәлә бынтон сәрән дәр нә дә, дә фенд мәнән у сынкъмә кәсәгат. Ләджы миниуджытәй цух дә, сылгоймагимә хъәбысәй куыд хәцыс?

— Хъәбысәйхәстмә дәр әрцәудзыстәм, — зәгъы Солын, — фәлә уал дә мыггаг дәу куынәуал агуриккой, уәд ныхас әндәрхуызон кәнин.

Тыбылатә уәddәр агуыртой сә чызджы. Уыдысты хостәрдәнтә, ләгтә хос кәрдыммә фәңдишты уыгәрдәнтәм. Солын та чызджы хъахъхъәнәг уыди. Дуармә рауади, фәйнәрдәм акасти Солын, иу ләппүйи ауыдта әмәй йә фәрсы:

— Кәй ләппү дә?

— Тыбылатәй дән, мәнәргъы тонынмә цәуын.

Уыцы ныхәстә фехъуыста чызг әмә бәхдонәй хъәр кәны ләппүмә:

— Ацу әмә мә фыдән зәгъ, Солынмә ахст дән, уый!

Ләппү фездәхти, хъәумә баңыд әмә ныххъәр кодта. Тыбылатәй ма уым чи уыдис, уыдан рафәдис кодтой. Кобеты бәхдонмә баудысты, уым Солыны чызгимә тухәнгәнгәйә баййәфтой. Солыныл раләууысты әмәй йә саунад фәкодтой, чызджы ракодтой. Кобетә се 'намонд базыдтой әмә Гнугъмә фәлыгъдысты әмә сә мыггаг уырдыгәй рабирә ис.

Дзырдта йә Хъороты Агор Гәбисы фырт,
100-азыккон ләг. Ныффыста йә Беджызаты Ду-
дар 1948 азы 13 июлы Астана Ерманы.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Чырыстийы цъупп.

Фидар. Урсдон-Дагом.

Цымытийы мæсгүйтæ.

Хълиат.

Ермоловы дур.

Æхсинты ком.

Задалескы Нанайы номыл арæзт хæдзар.

Туджджыны ләгәт.

Хәнәзы фидар.

Мәрдты сахар.

Реком.

Дзыбысы фидәртә.

Хъолхайы цыитийн
баззайаццаагтæ.

Фæснæйлаг зæппæдзтæ.

Цыртытә. Дыгургом.

НЕ 'ВЗАГ — НÆ ФАРН

ГÆБÆРАТЫ Никъала

ЦАЛДÆР ФИППАИНАДЖЫ НÆ НЫХАСЫ КУЛЬТУРÆЙЫ ТЫХХÆЙ

Не 'взаджы, нæ ныхасы мидæг æппынæдзух цæуынц алыхуызон ивдзинæдтæ. Иc бафærсæн: цæмæн цæуынц уыцы ивдзинæдтæ? Кæй хъæуынц? Чи сæ кæны?

Нæй бæлвырд дзуапп ахæм фарстатæн.

Уымæ иумæ ахуыргæндты хъуыдымæ гæсгæ, æвзаджы ивды закъæттæ дыууæхуызон сты: æвзаг, дам, ивы кæнæ йæхи мид-закъæтты аххосæй, кæнæ та æддагон æууæлты æндæвдадæй. Цæмæн райдыдтам цуанонты бæсты дзурын цуанæттæ, доны бæсты дæттæ? Цæмæн дзурæм аbon раздæры каркы бæсты карчы, раздæры лæгты бæсты лæджы? Уыйнич зоны, фæлæ ийн, æвæццæгæн, цыдæр аххос уыдаид. Эмæ уыцы аххосаг та арф æмбæхст у кæмдæр æвзаджы талынг æвæрæнты.

Зæрдyl дарын хъæуы уый дæр, æмæ ахæм ивдтытæ иu бон кæнæ иu азы дæргы не 'рцæуынц. Уымæн æнустæ хъæуы. Къоста дзырдта цуанонтæ, фæлæ, æвæццæгæн, уымæй размæ дæр кæмдæрты райдыдтой дзурын цуанæттæ. Эмæ уыцы процесс аbon дæр нæма фæцис, тоx цæуы дыууæ формæты æхсæн. Кæцы сæ фæуæлахиз уыдзæн? Дæттæ, цуанæттæ ногдæр у, æмæ уый хъуамæ фæтыхджындæр уаид.

Цымыдисаг у фарст: ды сæ кæцыйы фарс дæ, чиныгкæсæт? Кæцы сæ цæуы дæ зæрдæмæ тынгдæр? Чи зоны, зæгътай: мæнæн сæ цы хъауджы ис? Фæлæ, адæймаг чысылæй фæстæмæ цæуыл сахуыр уа, уый йæм хъуамæ хуыздæр кæсиd. Эниу æвзаджы мид-закъæттæ никæй фæндyl цæуынц, мур дæр ницæмæ дарынц иугай адæймæгты хъуыдитæ. Цы формæты кой ракодтон, уыдон уыцы мид-закъæттимæ баст сты.

Зæгъинаг дæн иu дзырды тыххæй. Дзырд рæстæг дзуапп куы фæдæтты фарстæн кæд, уæд ын вæйиы дыууæхуызон формæты. Иутæ фæзæгъынц рæстæджы (Уыцы рæстæджы Тедо ам нæма уыд), æндæртæ та фæзæгъынц рæстæг (Тедо уыцы рæстæг ам нæма уыд).

Кәцы у райсинағ дыууә формәйә? Дзырд ууыл нә цәуы, кәцы сә у растдәр. Чи зоны, дыууә дәр раст сты. Раст уыдзән, кәцы сә ныфвидар уа, уый. Уәвгә, әвзаджы мидәг раст вәййы, мид-закъәтты әндәвдадәй цы ңау фәзыны, уый. Әддагон уавәртә кәй расайынц, уый алыхатт раст нә разыны. Цәвиттон, нәү раст әппиндәр, нә абоны ныхасы ирон нымәңтә уырыссаг нымәңтәй кәй ивәм, уыңы катайаг хабар. Ис нын нәхи нымәңтә, нә рагон фыдаелтә нын кәй ныууагътой, уыңы рәсугъд нымәңтә, суант ма дыууәхүйизон нымады (ссәдз – дыууын, әртиссәдз – әхсай). Фәлә раст сты, зәгъәм, булкъон, писыр, скъола, чиныг әмә бирә әндәр әңгәлон дзырдтә, уымән әмә нәм уыдон бәсты нә уыд нәхи дзырдтә. Әмә нә хъәугә та кәннынц.

Формәтә (уыңы) *растәг әмә (уыңы) растәджы* нәхи ирон әрмәг сты, әмә се ‘хәен «тох» кәй цәуы, уый әвзаджы әмбәхст закъәтты аххос у. Дыууәйә ногдәр у, әвәңгәтән, (уыңы) *растәг* адәмон сфералдыстады иуыл арахдәр әмбәлы (уыңы) *растәджы*, әмә (уыңы) *растәг* цы таурағъты әмбәлы, уыдон та ңыма фәстәдәр редакци сты. Ҙымыдисаг у, нә абоны мыхуыры дыууә формәйы дәр фәрстәй-фәрстәм, хаттай иу әрмәджы дәр кәй әмбәлынц, уыңы уавәр. Мәнә цалдәр дәнцәдҗы. Газет «Рәстәдзинад» (28.09.06):

Фәстаг растәджы фаг мадзәлттә араэзт нә цәуы..

Фәстаг растәг Уәрәсейы Хицауад фылдәр әргом здахы...

Дыууә формәйән арах ис фенән иу авторы уацмысы, әмә уый дәр цәуылдәр дзурәг у. Уәлдайдәр уацмысы автор зынгә фыссәг куы уа, уәд. Зәгъәм, Дзасохты Музәферы автобиографион уацмысы кәсәм:

Михалковимә фембәлды растәджы әз дәр цалдәр ныхасы загътон.

Балаковмә дәр уыңы тыхст растәг фәдзырдтон.

Джыккайты Шамил арахдәр «зәронд» формәйә пайда кәнә («Мах дуг» №6, 06):

Уыңы растәджы ам цардысты сомих (ф. 156).

Уыңы растәджы мит нә уарыдис (ф.157).

Хөодзаты Әхсар та ңыма «ног» формә фылдәр уарзы: уәләнгай ракәсгәйә дзы «зәрондыл» нә фембәлтән («Мах дуг», № 1, 07):

Социализм аразыны растәг бәстә сыймәсти (ф. 70).

Ардәм ма бафтау... мидхәсты рәстәг... фәсарәнтәм лидзәг чи фәци, уыңы... (ф. 72).

Къостайы «Ирон фәндүры» дәр «зәронд» формә әмбәлү: *Гъей, цы хъал уыдтән уыңы рәстәджы!* («Фесәф»).

Аңы рәстәджы та амонддҗын чи у? («Амонд»).

Ам ма мә ныхасмә бафтаудзынән уйй, әмә Хүссар Ирыстоны дзурынц *рәстәджы*. Иу хатт ма бафәрсон: кәңү сәе у растдәр? Адәймаг цәүүл сахуыр уа, уйй йәм растдәр кәсү. Фәлә дзырд аәрмәст ууыл нә цәүү. Махмә дзәвгар ис, рәстәг чи амоны, әндәр ахәм дзырдә дәр: дуг, афон, бон, изәр, сахат, аз, әнус, уысм әмә әндәртә. Дзырд дуг-ы йеддәмә, иннәтә әнәивгәйә зайдынц: уыңы изәр, уыңы аз, уыңы уысм, фәлә: уыңы дуджы. Бирәон нымәңү сә куы сәвәрәм, уәд та сәм, әвәецәгән, цы хъуамә бафта: уыңы изәрты, уыңы әнусты. Цалырдаәм фәзиләнтә ис әвзаджы!

Чи зоны, исчи зәгъя: цы сә ракъях-бакъях кәнәм! Фәлә фарста вазыгдҗындаәр у. Форматәй иу растыл куы баннымайәм, уәд иннаә та рәдиәд хъуамә рахонаәм, әмә уәд фәсуринаң у нә мыхуырәй, нә ныхасәй. Араә фехъусәм: нә мыхуыры бирә дзырдә әмхуызон нә фыссәм. Ныхас бирә хатт загъдә аәрцәуы, әмә быщәуы дуджы алчи йәхі әппәтзонәгыл нымайы. Никай бон у цәхгәр зәгъын, мәнә адонаәй иутә раст сты, иннәтә не сты: цуанәттә—цуанонтә, рәстәг—рәстәджы, кәсдәр—кәстәр, иумиаг—иумәйаг, сокъо—зокъо әмә бирә әндәртә. Әвзаг удәгас организмы хуызән у. Цыдәр элементтә дзы зәронд кәненц әмә сәфынц, уыдон бәсты зынынц әндәр элементтә әмә форматә.

Мә хъуыдымә гәсгә, нә хъәуы уайдзәф кәнин фыссәгән, редакцийы кусәгән, ахуырдзауән, әвзаг йәхәдәг, йә мидзакъәтты бындурыл цы варианттә рафәлдыста, уыдонәй кәңүфәнди разварыны тыххәй.

* * *

Нә мыхуыры къах цәүүл бакъуырдауа, уыдонәй иу у, зәгъәм, мәнә ахәм хъуыдыйад: *Нью-Йорчы онг цыдыстәм хәдтәхәг «Боинг»-әй* («Рәстдзинад», №157, 06).

Фәдизәрды дән: цыма ирону афтә нә дзурынц. Уәлдай гурысыхойаг мәм фәкаст, стәм хатт йеддәмә кәй не ‘мбәлү, уйй аххосәй. Ирону хъуамә уайд *«Боинг»-ыл*. Фәдзурәм: *Дзоныгъыл сә әрбаластой*. *Машинәйыл аңыдышты*. Ахъуыды кодтон, зәгъын,

уый кәд уырыссаг әвзаджы тәфаг у, әмәе йә ныфғыссәг кәд, мыйиаг, аххәст ңәттәе нау ирон әвзагәй. Фәләе ахәм дәңцәгыл фембәлдәтән «Мах дуджы» дәр. Әмәе уәд мәхиуыл фенәүүәнк дәң: газетты араәх вәййынц тәлмаң әрмәдҗытә, әмәе ам уырыссаг әвзаджы тәфаг диссаг нау, фәләе «Мах дуджы»... Журналы (№7, 06) Хъаныхъуаты Савелийы уацмысы загъдауы: *Ды та, Гәмиid, хәрәгуәрдонай хъәдмәе ацу әмәе кауән ахсәруистә әрлас.*

Чи зоны, Савелийы райгуырән хъәуы афтәе дзурынц. Уәд уый нымаинаг у, фәләе ам кәд уырыссаг әвзаджы тәфаг ис, уәд әм әндәр ңәстәй хъәуы бакәсүн. Әниу кәд сыйғыдәг ирон фәзынд у, кәд диалектон хуыз у, уәддәр бәрәг най.

Араәх не 'мбәлес ацы формә, фәләе ма мәнә цалдәр дәңцәдҗы газет «Рәестдзинад»-әй: *Фәсарәнты паддзахадон хәдтәхәдҗытәй* балцы ңәуынц әрмәст... президенттә әмә... (№65, 04). Мәскуыйы Ленины проспектыл йәхи *хәдтулгәйә чи фәңгәйцид...* уыцы директоры фехстой (№ 201, 06).

Уырыссагау дзурынц прибыл поездом, самолетом, фәләе на санях, на арбе. Фыңдаг формә уырыссаг әвзаг әрбайста англисагәй, әмәе махмә та, әвәңдәгән, уырыссагәй әрбафтыд. Фәләе, кәд Ирыстоны хъәутәй искуы дзурынц әрцидис поездәй, хәдтәхәгәй, уәд хорз уаид уыцы хабар нае мыхуыры тәрхонмә әрбахәссын. Фәләе ңыма дызәрдыггаг у уыцы хъуыддаг. Зәгъәм, Савелийы Гәмиди арвыстой уәрдонимә нае, фәләе бәхимә: *Гәмиid, бәхәй ацу хъәдмәе.* Ңыма нае фидауы. Уә фарн бирә, фәләе ноджы мәгүураудәр уаид: *Фыйтайу йә фосы фәдил хәрәгәй ацыд.* Әмәе нае зәрдил әрбаләууы әмбисонд: *Галәй аләбүрдта әмәе хъугәй әрбаздахтис.*

Дзурәм: Ацыд фистәгәй, къахәй. Уәлбәхәй әрбаләууыд нае разы. Фәләе: быдымә ацыд тракторәй, уәрдонай, дзорныгъәй, бәхәй... Нә тасы әвзаг сәе зәгъынмә. Әниу, дәумә, чиныгкәсәг, чи зоны, дзәбәх кәсүнц, уәд сәе әз дәр әмәе әндәртә дәр исты хуызы быхсиккам.

Формә хәдтәхәгәй ирон грамматикәйи хуыйны иртәс-тон хауән. Уымән ис йәхи сәрмагонд нысаниуәгтә. Уыдан тынг бирә сты. Мәнә дзы цалдәр: *кусы фәрәтәй* (ңәмәй?), *райстан әй Тедойә* (кәмәй?), *рахызт хәдзарәй* (кәңәй?), *әрыздәхт зәрондәй* (куыдәй?), *бадынц дәсәй* (цаләй?), *ранымай зонәй* (кәдәй?), *дзуры хъәрәй* (куыд?), *баззадис бынәй* (кәм?), *балхәдтой* йә туманәй (часәй?) әмәе

әндәртә. Адон әхсән куы бавәрәм **әрцид хәйтәхәгәй**, уәд әм фарста та хъумамә раттәм **цәмәй?** Әвзаг та домы **цәүүл?**

Газет «Рәстдзинад»-ы (№ 244, 06) бакастән ахәм хъуыдыйад: ...пурти...аукционы ауәй 2,4 милюан **долләрәй.**

Әңхъәл дән, растдәр уаид уал **долләрыл.** Кәннод хъумамә бафәрсәм: **цасәй ауәй ис?** Уый әлхәнгәйә фәдзурәм: **Цасәй йә балхәттай?** Фондз **туманәй.**

Формә **хәйтәхәгәй-**ы нысаны «Рәстдзинад»-ы (№ 66, 04) фембәлдтән мәнә ахәм хъуыдыйадыл: **Әхца сферастауәрц** кәныны нысанимә иуәй-иу президенттә официалон балцы дәр ацәуынц хуыматәджы **рейсон хәйтәхәджыты.**

Алы дзырдаң йәхи фарста ис хъуыдыйады сконды. Ацы **хәйтәхәджыты** фарста у **цәм?** **Цәм ацәуынц президенттә?** Фидауы? Куыд хъумамә бафәрсәм: **Тедо, цәм әрцидтә Мәскуымә?** Әви **цәмәй?** («Боинггәй?»), гъе **цәүүл?** Фәдзурәм: ацы-дистәм (аластам, сәвәрдтам...) уәрдоныл, науыл, дзоныгъыл, «Боинггыл»... Афтә цыма растдәр у. Фәлә: аластам куыфы, голладжы, чөмоданы... **Цәм?**

Афтә нын баззад фыдәлтәй, әндәра хәйтәхәджы, поезды әмә әндәрты дәр цыдәр мидис вәйиы: бәлләңдон хәйтәхәджы мидәг бады әмә уәд цәугә дәр хәйтәхәджы кәнни. Фәлә нә зәгъездыстәм: хәйтәхәджы мидәг әрцид. Нә нын баззад фыдәлтәй. Нә фыдәлты транспорт домдта, цәмәй архайд цыдаид йә уәлә, транспорты уәлә (**дзоныгъы - дзоныгъы**).

* * *

Газет «Рәстдзинады» бакастән (№ 65, 04): **Мәнмә гәсгә,** цыхт ныр дәр бәэззы **хәрынмә.**

Зәгъын, ацы **хәрынмә** кәд, мыйиаг, рәедид фыст у **хәрынән-**ы бәстү, фәлә ма йә иу-цалдәр хатты куы федтон, уәд бафиiplайдтон – рәедидәй фыст наеу. Мәнә ма цалдәр дәнщәдҗы газетәй: **Маршрутон такситә...** базәронд сты... әмә бәлләңдәттә **ласынмә** нал бәэззынц (№ 209, 06). Ныхасы дурәй амады рәбын...рәнхъәй **бадынмә** уыдисты дуртә әвәрд, иннәрдигәй та... (№ 229, 06).

Ацы формә тынг стәм у нә ныхасы, нә мыхуыры әмә уымәй дәр фылдәр хатт — дзырд **хәрын-**имә. Уымә гәсгә йын цыма ницы зынгә бынат ис не 'взаджы. Фәлә Айларты Измаилы фыстыты («Рәстдзинад»-ы 2005-әм азы 8, 9-әм номырты) разынд парахатәй.

Измаил та нæ бынæттон дзырдты хæзнадон у æмæ уый цы зæгъя, уымæн, æвæццæгæн, аргь кæнин хъæуы: *Ахс сæ сыгъдæг доны (хуычъыйы сæртæ)...* æмæ кæуылты хæрзад уыдысты **хæрынмæ**. Йæ цъар у стигъгæ. **Хæрынмæ** донджынæй — хæрзад.

Исчи ма зоны, (дзындзalæг) **хæрынмæ** бæзгæ кæрдæг у, уый?

Аууæрдынмæ куы нæ уал бæззыдаид пысыра, уæддæр...

Æмæ уыдонимæ мæнæ «нормалон» формæ дæр:

Адджын у (дудаг) хæрынæн ногдзыдæй.

Цалынмæ йæ дидиñæг акæлы (дзындзalæгæн), уæдмæ вæйы **хæрынæн** фæлмæн, хæрзад.

Уымæ нæм ис æнæфæивгæ штамп адæмон сфæлдys-тады: **хæрынæн** — адджын, хæссынæн — рог. Æмæ нын уый закъоны бæсты хъуамæ уайд. Бæргæ, фæлæ... Кæй зæгъын æй хъæуы, уый фыдæнæн аразгæ нæу, цæхгæр уайдзæф бакæнæм искæмæн, уый дæр аив нæ уыдзæн. Фæлæ кæд кæмдæр иу хъæуы æцæгæй дæр афтæ дзурынц (**хæрынмæ бæззы**), уæддæр уый нæ нысан кæны, æппæт адæм уыдон фæдыл ацæуой.

Иугæр куы дзурæм **бæззы хæрынмæ**, уæд **бæззы**-йы бæсты бавæраен ис бирæ æндæр дзырдтæн дæр (хъæуын, агурын, дарын, хорз уын, æлхæнын...), æмæ афтæ **хæрынмæ**-йы бæсты дæр (цæрынмæ, кусынмæ, хонынмæ, фыссынмæ, аразын...). Æмæ уæд дзуриккам: *Ацы хæдзар нæ цæрынмæ хъæуы* (цæрынæн нæ, фæлæ), *Ацы тетрад фыссынмæ балхæдтон* (фыссынæн нæ, фæлæ). Дзырд **бæззы**-йы фарсмæ æрæвæраен ис æнæнымæц номдартæн. Æмæ уæд хъуамæ дзуриккам: *Ацы хъил бæззы лæдзæгмæ* (лæдзæгæн нæ фæлæ), *Тедоты чызг мах чындзагмæ хъæуы* (чындзагæн нæ, фæлæ).

Дзырд дзуапп куы дæтта фарстæн **цæмæн?** **цæй тыххæй?** цы **архайдæн?** уæд дзуаппы дзырд хъуамæ уа дæттынон хауæны (**кæмæн? цæмæн?**). Фæлæ дзырд куы амона исты архайдmæ, искæмæ, истæмæ, уæд уыцы дзырд хъуамæ æвæрд уа арæзтон хауæны (**кæмæ? цæмæ?**).

Афтæ домынц не ‘взаджи абоны грамматикæйы иумæйаг æгъдæуттæ.

* * *

Сæрмагонд ныхасы аккаг сты нæ газетты иуæй-иу стилисти-кон дызгъуынта. Гурысхойаг нæу: текст арæзт хъуамæ уа æвзаджы æгъдæутты бындурыл. Афтæ куы нæ уа, уæд æй газеткæсæг нæ бамбардзæн. Æмæ уæд цæмæн хъæуы? Куы йæ бамбара,

уәddәр гәнән ис, ма сразы уа ныхасы арәстыл, хъуыдыйады равәрдыл.

Адәттә критикәйи охыл нә фыссын. Мах хаттай адзәгъәл вәййәм «ирон критикәйи» фәдым әмә чысыл истәй тыххәй дәр (кәнәе бынтон ницәй тыххәй дәр) алышында акалаң нә дзәбәх адәймәгтән. Уый, әвәңцәгән, нә туджы ис, фыдәлтәй нын баззад.

Әз мә хъуыдитә зәгъын уынаффәйи хуызы. Чи зоны, мә фиппаинәгтә исты ахъаз фәүой нә мыхуыры әвзагән, нә фыссәг адәймәгтән, нә редакциты кусджытән. Уыңы фиппаинәгтә мәхициән дәр цымыдисон сты әмә мә фәндү сә базонын бәстондәрәй.

Мә ныхас райдайдзынән хәрз хуымәтәг дәңцәгәй. Чи зоны, исчи зәгъя, йә зәгъыны аккаг нәу, фәләе йын, чи зоны, исчи банкъара йә миниуәг: *Программә сахъат адәмы домәнтә әххәст кәны* («Рәестрдинад», № 157, 06).

Зәгъәм әй афтә дәр: *Программә әххәст кәны сахъат адәмы домәнтә*.

Фыщаг варианты амоның мачи фәдизәрдиг уәд, әххәст сә кәны.

Дыккаг та амоны: уый программәйән йә «куист» у, уый тыххәй йә сарәстой. Домәнтә әххәст кәны әви нә, уый сәйраг нәу. Фыщаг вариантән та сәйраг уый у.

Мә хъуыдымә гәсгә, дыккаг вариант хуыздәр у. Ацы стилистикон тип «Рәестрдинад»-ы тыңг арах әмбәлә: *Студийи аивадон разамонәг... къорды уәнгтән дәсны разамында дәтты* (№ 8, 07). *Ивгъуыд ногазон каникулты рәстәг студи әрвилбон концерттә әвдиста* (уый дәр уым). *Хәхты 'хсән быдыры чи уыд, картә уыңы хъәутә әмә фәндәгтә амоны* (№ 39, 07).

Ирон синтаксисы нормәтәм әвваҳсәр уыдаид мәнә ацы вариант: *Картә амоны, хәхты 'хсән быдыры чи уыд, уыңы хъәутә әмә фәндәгтә*.

Хъуыдыйады сәйраг уәнгтә сты сәйрагтә әмә зәгъинаг. Нейтралон стилы уыдан иууыл арахдәр вәййынц хъуыдыйады райдианы, зәгъинаг — сәйраты фәстә. Сәйрат әмә зәгъинаджы разәй бирә хатт фәләууынц сә бәрәггәнәг дзырдәтә (*Хорз фыййай пыхсы дәр ары йә фосы фәд*). Алыхуыз он стилистикон домәнтәм гәсгә хъуыдыйады уәнгты кәрәдзи фәдым равәрд алыхуыз он вәййы. Ам фадат нәй уыңы бирәхуыз он стилистикон фәлгъуызтә әвзарынән.

Æнционәй ис бамбарән мәнә ахәм хъуыдыйәтән дәр, фәлә цыма иронau не сты: *Æнахуыр Җәрәгой дардмә фенаг кәсагахс-джытә йын кит әнхъәл фесты* (№19, 07). Парламенты әмбырыдцы бон уыдзән, уәд (нә хицau) уыдзән *Мәескуйы* (№11, 06). Репортертән нәдәр дәттинағ фарстыты темәйә, нәдәр ныхасы рәстәгәй тәрәнтае не 'вәргәйә, Путин сә Кремлмә хоны (№11, 07) (Ацы информаци ахәм хузызы «Рәстдзинад» раләвәрдта дыууә хатты). Блумберг кәй әрәмбырыд кодта, уышы (ауал) хъяләсәй алқайы аргъ дәр ын систад 86,1 евройы (№10, 07).

Адонән (әмә кәй нә равдыстон, уыдонән дәр) хәрз әнционәй уыд зәгъән «сыгъдәг иронau». Цалдәргай варианттәй. Се 'ппәтыл дзурынән фадат нәй, фәлә фыщаджы варианттәй иу уайд, зәгъәм, афтә: *Æнахуыр Җәрәгой дардмә чи федта, уышы кәсагахсджытә йә кит фенхъәлтой.*

Үәлдай дызәрдыггаг у, цыбыр номивдҗытә кәй хонәм, уыдон бынат (**мың, сә, йын..**). Уыдонәй алкәмән ис йәхи фидар бынат хъуыдыйады сконды, әмә уышы бынатәй күы фәиппәрд вәййы, уәд ныхас иронau нал рауайы. «Рәстдзинад»-ы ахәм цаутә цәмән ис, уый нә рахатыдтон. Зәгъын, кәд, мыйяг, редакцийы кусәт әххәст дәсны нәу ирон әвзагәй. Фәлә уый цас бауырниаг у? Чи зоны, уый дәр исты диалектон миниуәг у. Фәлә нә дзургә әвзаджы ацы цыбыр номивдҗыты бынат әеппындәр никүы хәлы, уәд газеты цәмән хъумә уа? Поэзийы ахәм цаутә арәх вәййы, фәлә газеты хъумә ма уаиккой. Æниу поэзийы дәр ацы номивдҗыты сәрмагонд бынат афтә тынг хәлд нә цәуы.

Газет «Рәстдзинад»-ы (№157, 06) кәсәм мәнә ахәм дзәбәх, ницәмәй бафауниаг хъуыдыйәтә: *Сарәзтой нын мидисдҗын культурон программә. Цәгатирыстойнаг реабилитацион центры байтом кодтам сахъат сывәлләтты республикон хайад.*

Æмә газеты уышы номыры кәсәм мәнә ахәм хъуыдыйад дәр: Ацы программәйы архайынмә мә равзарәг адәм мә профессионалон фәлтәрдзинад әмә мә раздзоджы миниуджытә мын баннымадтой.

Афтә зыны, цыма ацы дыууә хъуыдыйады хицән адәймәгтә ныффыстый әмә цыма әмхузыон нә арахсынц.

Йәхи дызгъуынтә ис газет «Хурзәрин»-ән. Фәлә ацы газет әрмәст дыууә хатты ңауы къуыри, әмә йә дызгъуынтә дәр къаддәр сты. Газеткәсджытә, әвәццәгән, әнционәй хатынц; автортә иронau цы әрмәг ныффыссынц, уымән ие 'взаг

вæййы лæгъз æмæ рæсугъд, фæлæ йе 'взаг зæрдæхсайтæ цы æрмæгæн вæййы, уый разыны уырыссагæй тæлмац. Эмæ ахæм æрмæджы дзырдтæ хаттай разынынц æнæхъола калд цæнды хуызæнæй. Газет «Хурзæрин»-ы (№7, 06) кæсæм: Дунеон валютон фонды цæттæгонд дунеон экономикæйы райрæзты рагагъоммæйы бæрæггæнæнтæ дзураæг сты...

Газет «Рәестрдзинад»-ы (№ 201, 06) мәнә ацы ныхәстәе ноңдызы зәрдәхсайгәдәр сты: *Мәскүйы Ленины проспекты* ы йәхи «Ауди-AB» хәдтулгәйә чи фәцәйцыд, фыдгәнджытә әхсәнгарзәй АвтоВАЗы егъаудәр уәрәсейаг дилеры — АӘ «Элекс-полюс»-ы уыңы генералон директоры... фехстой.

Дыуаә хъуыдыйадәй дәр газеткәсәг, әвәңцәгән, исты бамбардзән, фәлә...
...

Мәнә ноджы уәззудаәр ныхәстә газет «Хурзәрин»-әй (№68, 06): Республикае Хуссар Ирыстоны паддзахадон аәвзаджы әмә Республикае Хуссар Ирыстоны Конституцийы сәйраг уагәвәрдты зонындзинәдты әмвәзад бәлвырд кәныны фәтк бәлвырд цәуы Республикае Хуссар Ирыстоны Президент кәй сифидар кәна, Республикае Хуссар Ирыстоны әмбәстагдзинады фарстытәм әркәсныны фәткы тыххәй уыцы уагәвәрды.

Ацы ныхæсты мидис зын у бамбарын. Ноджы зындæр бамбарæн сты мæнæ ацы ныхæстæ («Рæстдзинад», №11, 07): *Цæræнуаты фæзы хынцадон нормæйыл (дардæр — хынцадон нормæ) нымад у цæræнуаты хъуагты хуызæн сæ хынцады номхыгъдмæ бахæссыны нысантимæ цæræнуаты иумæйаг фæзæй гражданты ифтонгады къæпхæн бæлвырдгонд кæмæ гæсгæ цæуы, цæræнуаты фæзуаты ахæм тæккæ къаддæр бæрд.*

Хъуыдыйады сэйраг уянгтэ **нымад** у (зэгъинаг) əмæ бæрç (сэйрат) лæууынц кæрæдзимæ тынг дард — хъуыдыйады дыу-уæ кæрон. Фразæйи мидис зынæмбарæн фыддæр уый аххосæй у. Фæлæ вæйи ноджы зæрдæхсайгæдæр хъуыдыйæдтæ (уий дæр уым): Граждантæм ис социалон æххуырстады бадзырдмæ гæсгæ муниципалон цæрæнуæтты фондæй цæрæнуат райсыны бар сбæльвырд кæнинæн əмбæлгæ гæххæттытæ æцæгæй, науæд та фидаргонд фæткмæ гæсгæ паддзахадон хицаудзинады ор-гæнты, кæнæ бынæттон хиуынаффæйады оргæнты, стæй иу кæнæ иннæ гæххæтт радтæг кусæндæтты əмæ, куыстуæтты мыхуыр кæм сæвæрдтой, ахæм халдихтæй гæххæттытæ æвдисыны бар.

Ацы даргъ хъуыдыйады дыууæ сэйраг уæнджы (ис æмæ бар)

ләууынц фразәйи дыууә кәрөн, әмә газеткәсәг цалынмә кәрөнмә әрхәцца уа, уәдмә йә ферох уыдзән, иннә сәйраг уәнг хъуыдыйады райдианы кәй бazzад, уый.

Ахәм стилистикон уәззау дәңцәгтә, ноджы дәр әй зәгъын, иууыл арәхдәр вәйийинц уырыссаг әвзагәй ивд әрмәдҗыты. Уәлдай бирә паддзахадон закъеттә әмә алыхуызон стыр официалон документты.

Зын у азым бахәссын ахәм әрмәдҗыты тәлмацгәнджытәм. Тәлмац тагъд аразгә вәйийг мыхуыр хъуамә әрцәуа афоныл, тәлмацгәнәгән та алкәд йәхى фәндон рәстәг нә вәйий. Фәлә сәйраг хабар әндәр у: ирон әвзаджы най хъеутә традицитә ахәм әрмәг равдисынаен, фышаджы дәр — әмбәлон терминтә. Цы бакәна тәлмацгәнәг, кәм рацагура әмбойны, ирон әвзаджы чи най, ахәм дзырдта? Фәлә уәддәр хъеуы цыдәр бакәнын хъуыддаг фәхуыз-дәр кәннынаен. Най әффсон, газеткәсәг кәй нае бамбара, уый мыхуыр кәннынаен. Вәйий афтә, әмә газеты фәтән фәрстә кәрәй-кәрөнмә хъулон сты дамгъеттәй, фәлә сә нае кәсәм, нае сә әмбарәм. Әмә нае кәд сә бамбарыны сәр тынг хъеуы, уәд архайәм фәстәмә сә уырыссагмә раивыныл әмә дзы исты бамбарыныл.

Тәлмац кәннын сфаэлдыстадон күист у. Алчи йәм нае арәхсы. Ирону зәгъян ис цыфанды хъуыдыйән дәр, әвзаджы әгъдәуттә нае халгәйә. Ирон әвзаг нае уарзы тынг даргъ хъуудыйәттә. Цәмәй тәлмац ирону рәстмә уа, уый тыххәй оригиналы даргъ фразәйә арәх саразын хъеуы дыууә, әртә кәнә фылдәр цыбыр хъуыдыйады. Ирону. Әмә уымән та ныфс-джын тәлмацгәнәг хъеуы. Уый иугәр тәрсгәйә күы архайә оригинал әмә тәлмацы формалон әмхуузыондзинад хъаххъәниныл, уәд тәлмацән най әңгәт ирон уәвән.

Әрмәг кәсгәйә газеткәсәгән чи зоны, йә цәститыл ауайы ахәм ныв: тәлмацгәнәг кәсси оригиналмә, дзырдәй дзырдмә диктант кәнни текст машинкәйән (компьютерән) әмә уыцы күистәй руайы, мидис кәм най, дзырдты ахәм цәнд. Дзәгъәлы хардз, әнәпайды күист. Уымә кәнәм тыхми әвзагән, тыхәй йә тасын кәнәм, йә фәткы цы най, ахәм цыдәртә тъәпән кәннымә. Әмә уый та нысан кәнни не ‘взаджы ирон уаг халын.

АХУЫРГЛЕНӨГЛЕН ӨЗХҮҮСІН

АЙЛАРТЫ Зарә

МЕТОДИКОН АМЫНДТЫТАЕ

(5-әм къласы «Ирон литературағы хрестомати»-мә)

«ДЫУУӘ СЫХАДЖЫ ӘМӘ ДЫУУӘ ЗӘРВАТЫЧЧЫ АРГЬАУ».

ФЫЦЦАГ УРОК.

I. Хәдзармә күист сбәрәг кәнин.

1.Аргъау «Ләскъездәрән»-ы сәйраг архайджытән раттын характеристикаетә.

2. Ахуырдауты хи конд нывтән аргъ скәнын.

3. Ахуыргәнәджы хатдзәгтә.

II. Ног әрмәг.

Программәмә гәсгә Нигеры сфәлдыстадәй фәндзәмкъласонтае ахуыр кәнинц дыууә уацмысы: «Дыууә сыйгаджы әмә дыууә зәрватыччы аргъау» әмә әмдзәвгә «Әз цагъайраг нә дән». Ләвәрд сын ңәуы фәйнә сахаты. Фәлә практикә күид амоны, афтәмәй иу сахатмә сахуыр кәнән нәй аргъауән, уымә гәсгә йын раттын әмбәлы дыууә сахаты (райсән сә ис ныхасы рәэсты сахәттәй ахәм нысанима: аргъауы сюжетмә гәсгә саралын дзургә изложени дыккаг уроочы дыккаг әмбисы).

Ног әрмәг ахуыргәнәг райдайдзән цыбыр разныхасәй, спайда кәндзән мыхуыргонд әрмәгәй, фыссәдҗы сфәлдыстадон бынтәй.

1. Ахуыргәнәджы разныхас.

Нары комы, бәрзонд хәххон хъәу Сындызысәры 1896 азы райгуырд зындығонд ирон поэт Нигер (Дзанайты Иван). Йә фыд Уасил үүд зәххусәг ләг, фәлә бацараптада, ңәмәй йә фырт Иван суя ахуыргонд. Нигер сахуыр кодта Нары скъолайы, Әры-доны дины семинары, Саратовы университеты (кәронмә йә каст наә фәци: райдытой мидхәстү ңаутә), Цәгат Ирыстоны

паддзахадон пединституты, аспирантурэйы. Нигер кодта научон куыст, зынгонд сты йæ куыстытæ, йæ публицистон уацтæ. Ахуыргэнæг зæгъы, Нигеры ацы куыстытимæ кæй базонгæ уыдзысты хистæр кълæсты. Дардæр ахуыргэнæг цыбыр скъуыддзæгтæ кæсы Нигеры æмдзæвгæтæй, поэмæ «Гыцци»-йæ, зæгъы, уалдзæг æмæ хуры фæлгонц стыр бынат кæй ахсынц Нигеры поэзий: уыдон сты царды нысан, царды символ.

Уалдзæджы фæлгонц:

Уалдзæг æрбалæууыд кæрты,
Цинæй æлвасы мæ тæртты.

* * *

Уалдзæг наэм бæласæй дзуры —
Зымæджы фынтæ куы суры.

* * *

Уалдзæг наэм быдырæй сиды —
Цард дзы, фækæс-ма, æхсиды.

* * *

Уалдзæг наэм зары 'мæ зары,
Дидинæг къухы куы дары.

Нигер сабиты хуыдта царды бындур, næ дарæг. Поэмæ «Гыцци»-йæ ахуыргэнæг кæсы сабитæ æмæ хуры фæлгонцимæ баст цыбыр скъуыддзæгтæ:

Хъазынц сабитæ — næ дарæг.

Хур, сæууон хур сæ хынцы;

Дардыл айхъуысти сæ зарæг,

Хæхтæм, быдыртæм тынdziыг

«Тав næ, хур,

худ наэм, хур!

Мах ыстæм

амондгур.

Ма тæрс, ма,

ма нын тæрс...

Мах дын — гæс,

мак дæ — гæс.

Хуры рухс,

рухс тынтай

Ацәудзән
 царды зәй
 Бәстәтыл,
 Дунетыл.
 Зәрдә дар
 Сабитыл!»

Ахуыргәнәг дардәр скъуыдзаг кәсү Нигеры әмдәвгәйә «Сабитән»:

Чи у ныр не 'нхъәлцау,
 Чи у нә ныфс —
 Сабитә, кәстәртә,
 Рәзат нын хорз!

Сомбон — нә зарджытә,
 Не скаст, нә тых —
 Сабитә, рәзгәтә,
 Сонәй уат хызт!

Ахуыргәнәг йә цыбыр разныхас фәуыдзән Дзанайты Никъалайы зарәгәй Нигерыл:

Цәрай фәрнәй , Ирыстон,
 Саухохи амонд стъалытәй чи барста, ой!
 Ой тох! Ой тох! Ійтт мардзә!
 Цәрай нын, Нигер, Къостайы рухс ном фарнимә
 чи хаста, ой!
 Бәрзондрындзыл Сындысәр!
 Йә уалдзыгон хурбон, әрдзы та хуыз ивән, ой!
 Макуы нә ферох уәд,
 Ирыстыр фыссәг Дзанайты хорз Иван, ой!

2. Дардәр ахуыргәнәг рахиздзән ног әрмәтмә, зәгъы, Нигер кәй ныффиста диссаджы аргъау «Дыууә зәрватычы әмә дыууә сыхаджы аргъау». Ахуырдаутән сә зәрдыл әрләууын кәндзән, цы у литературун аргъау әмә ацы аргъауән цәмән ис схонән литературун. Аргъау аив бакәсүны размә ахуыргәнәг аразы цыбыр беседә: «Max әххүйс кәнәм мәргүтән». Ахуырдауты фәрсү, џавәр мәргүтә атәхынц хъарм бәстәм (хърихъуппыйтә, зәрватыччытә, дзывылдартә...), џавәртә баззайынц ам (халәттә, сырддонцъиутә, митмитгәнджытә...).

Ахуырдаутә дзурынц, күйд әххүйс кәнәнц зымәгиуатгәнәг мәргүтән, цәмән син әххүйс кәнәнц. Ахуыргәнәг зәгъы, ирон

адәмон сഫәлдыстады әмәе ирон адәмән әппәты уарзондәр маргъ кәй у зәрватыкк (әрхәсдзысты дәңцәгтә Нарты каджытәй, аргъәуттәй). Әрхәссән ис әмбисәндтә: «Зәрватыкк хәдзары адәмимә цәры», «Зәрватыкк йә ләппынтаң йә ахстоны зарджытә фәкәны», «Зәрватыкк әмә дзывылдар — Хуыцауы уарzon мәргътә», «Зәрватыкк — адәмән уарzon», «Адәмлымән, саджилдымәг зәрватыкк». Ахуырдаутә әмбисәндтә мидис әвзаргәйә кәсынц Ҳетәгкаты Къостайы әмдәзвегә «Зәрватыкк».

3. Ахуыргәнәг цыбырәй дзуры аргъауы иу хайы мидис, цымыдис сә кәны, цәмәй йә дарддәр ахуырдаутә сәхимә бакәсой. Дзырдуатон күист саразән ис кәстгә-кәсын кәнә аргъау аив каст кәныны размә. Иуәй-иу зынәмбарән дзырдты нысаниуәг ләвәрд ис чиныджен фәрстыл. Дзырдуатон күист саразын әмбәлә мәнә ацы дзырдты нысаниуәг раиртасынән:

Зәрватыкк — ласточка — гыцыл тагъдәхаг цъиу сырддонцъиуы мыггагәй даргъ цыргъ базыртимә. Адәймагән стыр пайда хәссы, уымән әмә хәры әрмәстдәр зианхәссәг саскты, хилдҗыты.

Нас — тыква — цәхәрадоны зايғә халсар, хәрынән бәзгә у йә апп дәр әмә йәхәдәг дәр. Бәззы фыхәй, кәнынц дзы алыхуызон гуылтә, насджынтә. Пайда дзы кәнынц медицинәйы.

Зыд — жадный, скаредный, корыстный — кәрәф адәймаг, исты хи фәндиаг бакәнынмә әмхиц чи у цыфәнды хуызы дәр, ахәм.

Рифтаг — ис ын цалдәр нысаниуәджы: дзәкъул — мешочек, котомка — уәхсчытыл даргә хызын; хордзен — переметная сумма — хъуымацәй кәнә цармәй конд дзәкъул.

Мәңгүс — рычаг, лом — әфсаинаг цыргъ алхуи(стержень) исты күист кәнынән.

Kay — плетень, изгородь — уистәй быд быру.

4. Ахуыргәнәг аргъауы фыццаг хай аив кәсы, йә хъәләссыуагәй әмбарын кәны уацмысы алы фәзындытә: әрәгвәззәджы әрбырст аргъауы райдианы; базырсаст зәрватыччы уды хъуырдухән, йә зын уавәр; хъәдгәсси фәлмән узәлд зәрватыккыл, зәрватыччы хъәлдзәг цыыбар-цыыбур әмә аф. д.

Ахуыргәнәджы касты фәстә ахуырдаутә дзурынц аргъауы мидис текстмә хәстәг. Ахуыргәнәг дәтты ахәм фәрстытә:

- 1) Җавәр рәстәг әвдышт ңәуы аргъауы райдиан? Җәмәй бәрәгтү? Тексты ссарут уыңы бынәттә әмә сә бакәсүт.
- 2) Тексты ссарут фәzzәджы миниуджытә. Уә ңәстыйыл уын ңы ауайын кодта Нигер?
- 3) Күнд дарынц фәzzәджы сәхи ңәрәгойтә, сырдтә, мәргтә?
- 4) Җәуылнә атахт кауыл бадәг зәрватыкк хъарм бәстәм? Ссарут тексты, маргъыл ңавәр уынгәг бонтә скодта әмә кәй аххосәй, уыңы бынәттә.
- 5) Маргъы тыхст уаст қуыд әгъдауәй айхъуиста хъәддзау? Җәмән суынгәг ис йә зәрдә?
- 6) Күнд базылд хъәддзау зәрватычы саст базырмә? Ссарут уыңы бынәттә тексты әмә сә бакәсүт.
- 7) Җәуыл нынкъард хъәддзау ләг, зәрватычы хъәлдзәг зардма хъусгәйә?
- 8) Күнд бафыста зәрватыкк йә ирвәзынгәнәджы хорздзинад?
5. Ахуырдзаутә аив кәсынц аргъауы фыңғаг хай.
6. Ахуыргәнәджы хатдзәгтә аргъауы фыңғаг хаймә, рацыд аәрмәгәй.

III. Хәдзармә күист.

1. Аргъау дардәр бакәсүн.
2. Аргъауы мидис текстмә хәстәг дзурын зонын.
3. Аргъауы сюжетмә нывтә саразын.

ДЫККАГ УРОК.

I. Хәдзармә күист сбәрәг кәнын.

1. Бафәрсын, чи бакаст аргъау кәронмә, ңавәр нывтә скодтой аргъауы сюжетмә, саразын ңыбыр афәлгәст ахуырдзауты сконд нывтыл.

II. Аргъауы дыккаг хайы мидис ахуырдзаутә дзурынц текстмә хәстәг, аив каст кәнынц аргъауәй скъуыддзәгтә. Ахуыргәнәг аргъауы аңы хаймә дәтты ахәм фәрстытә:

- 1) Җәмәх хәләг кодта Гәдо хъәддзаумә?
- 2) Ңавәр фыдми сарәзта Гәдо? Җәмән?
- 3) Күнд бафыста зәрватыкк Гәдойы фыддзинад?

III. Дыууә сыхаджы әмә дыууә зәрватычы фәлгонцтә.

Дардәр ахуыргәнәг бәстондәр әвзары дыууә сыхаджы

әмәе дыууә зәрватыччы фәлгонцтә, ахуырдаутә хъәугә бынэттә агурынц тексты.

Хъәддзауы фәлгонц.

1. Хъәддзау ләг у тәригъәдгәнаг, хәларзәрдә: «Рахызтис йәе сугты сәрәй», әнамонд маргъы күү федта, «уәд суынгәг ис йәе зәрдә», «фәлмәен рәвдаугә бакодта йәе кәрцы роны» зәрватыччы.

2. Хъәддзау ләг у аудаг: зәрватыккән хъарм бынат скодта, «Дон, хәринаң ын йәе разы цәвәрдта, күүд әмбәлд, афтә», «Мад йәе рынчын сывәллонмә күүд зила», афтә зылд цәф маргъымә.

3. Хъәддзау у әнәхин әмәе әргомзәрдә, әнувыдәй зылд зәрватыкмә, йәе зәрды дәр нә уыд зәрватыккәй исты хорздзинад әрцагурын. Әрмәстдәр иу хъуыды әнцой нә ләвәрдта мәгүүр ләгән: «Цымә мә нә ферох кәндзән Фидән уалдзагмә мә уазәг».

4. Хъәддзау ләг зәрдиагәй цин кәнни йәе зәрватыччы әртактыл, «хәрдмә фәхауд фыр цинай», «дзуры худәндзастәй маргъымә».

5. Мәгүүр ләг у адәмуарзон. Никәмәй бамбәхста йә насы әрзад, сыйгъәрин әхцайы кой та уайтагъд хъәуыл айхъуист: «Әмә адәм мәгүүрләгүл байдыдтой әмбырдә кәнни».

Гәдоиы фәлгонц.

1. Гәдо у саузәрдә, хәләттәнаг, уый тыххәй поэт дәр афтә зәгъы: «— хәләг чи уыдис, ахәм саузәрдә адәймаг». Сыйгъәрин әхцайы кәри күү федта, «уәд фыр хәләгәй барызтис. Афәлдәхт цъәх-цъәхид иууыл».

2. Гәдо у дыдзәстом. Ирон әмбисондау, разәй худгә кәнни адәймагмә, фәесте та къахы счылтыл кард уадзы хъәддзауән: «Арфәтә кәнни билалгъәй», фәләе мидәтәй йәе зәрдә цъәх артады фыр хәләгәй.

3. Гәдо у, тәригъәд чи наэ зоны, ахәм фыдгәнәг: фәззәджы иу зәрватыккән асаста йәе базыр дурәй, уымәй дәр дард наэ ацыд, фәләе йәе кәрты.

4. Гәдоиы зәрдә зәрватыччы рисыл наэ риссы, хини рәвдый әй кәнни, әрмәст ын иуәй-иу хатт ләвәрдта хорз хәринағ. Зәрватыччы мәт әй наэй, фәләе диссаджы мыггаг йәе сәрәй нал хизы. Әнәфсармәй домы зәрватыккәй, цәмәй йын

рагуалдзәджы «хорз мыггаг әрхәсса». Гәдо рагаңау сәттәе кодта зәлдаг әндах маргъы къах бәттынән, хүмән дәр «ысцәттәе кодта рәвдзәй».

5. Гәдо у ызд аәмәе кәрәф ләг. Ахәм адәймаджы наә хъәуынц йәе сыхәттәе, йәе хъәубәстәе аәмәе уымән бахъавыд «тынг мәйдар, талынг әхсәвмә», тарстис, исчи йын йәе къутуйыйас наә аәмәе йәе сыйзгъәрин кәри куы фена. Әмәе Гәдо баңис залиаг калмы амәддаг.

Ахуыргәнәг зәгъы ахуырдзаутән, дардәр кәй равзардзысты дыууә зәрватычы сурәттәе: цымәе маргъ әмбары хорз аәмәе фыдәх әви ницы бар дары наә алфамблай әрдзы иудзинадмә?

Тексты агурынц хъәугә бынәттәе.

Фыццаг зәрватыкк.

1. Фыццаг зәрватычы базыр ныссаста иу фыдуаг ләппу.
2. «Сдзәбәх ис аәмәе хъәлдзәгәй хъазын райдынта йәхицән».
3. Ахстон скодта әдасәй.
4. Хъарм бәстәй куы аәртахт, уәд систа хъәлдзәг цыыбар-цыыбур йәе ахстоны къәсәрыл, раст цима дард бәстү хабәрттәе дзырдат мәгүүр ләгән, уыйау.
5. Зәрватыкк мәгүүр ләдҗы хәрзтәе хорздзинадәй бағыста.

Дыккаг зәрватыкк.

1. Дыккаг зәрватычы базыр асаста хъомыл адәймаг — фыд-зәрдә Гәдо.
2. Бадзәбәх йәе базыр, «фәләе бадт уәддәр әнкъардәй, рызт әфхәрдхуызәй әрвилбон». Зәрватыкк йәе сәрыл никуы схәңдид уәләмәе әнәхъән зымәг.
3. Ахстон скодта аәмәе дзы бадт әхсәв дәр, къәвда бон дәр.
4. Фәстәмәе куы аәртахт, уәд «Абадт й' ахстоны 'мә уасы...», цыыбар-цыыбур наә фәләе.
5. Зәрватыкк йәе маңт райста ие 'фхәрәг Гәдойә.

Ахәм әвзәрстү фәстәе ахуыргәнәг дәттү фарст:

«Маргъ дәр ма әмбары раст аәмәе зылын, уәд адәймаг ахәм фыд-зәрдә цәмән разынд?»

Ахуырдзаутәе зәгъынц сәх хъуыдиттәе, ахуыргәнәг сын

æххуыс кæны: адæмы æхсæн разынынц цардхалджытæ, фыңгæнджытæ, фың-зæрдæтæ, искаëйы хорздзинадæйрынчын чи кæны, ахæм хæлæггæнджытæ. Æмæ уæд аразынц фыңмитæ рæстзæрдæ адæймагæн дæр, цæрæгойæн дæр, маргъæн дæр, фæлæ сæ фыңмитæн кæддæрилдæр æрçæуы кæрон. Ахуыргæнæг кæсы ирон æмбисæндтæ æмæ сын æвзарынц сæ мидис: «Кæд дæ адæмимæ цæрын фæнды, уæд дæ сыхаджы уарз», «Хæлæггæнаг хæлæгæй цæры», «Æвзæрдзинад никæмæн тайы», «Рæстдзинад цардæн йæ бындур у» æмæ æнд.

Урочы кæронбæттæн ахуыргæнæг скъоладзауты фæрсы, аргъау сæ цæуыл ахуыр кæны, архайджытæй сæ зæрдæмæ чи фæцыд æмæ цæмæн. Зæгъынц, уацмыс аргъау цæмæн хуыйны, цы дзы ис æримысæггагæй.

1. Аргъау фæцис ахæм дзырдтæй:

Уыданы 'рцидмæ дзæбæхæй,
Амондджынæй фæцæрут!
Аргъау-чъиппа дæр сымахыл.

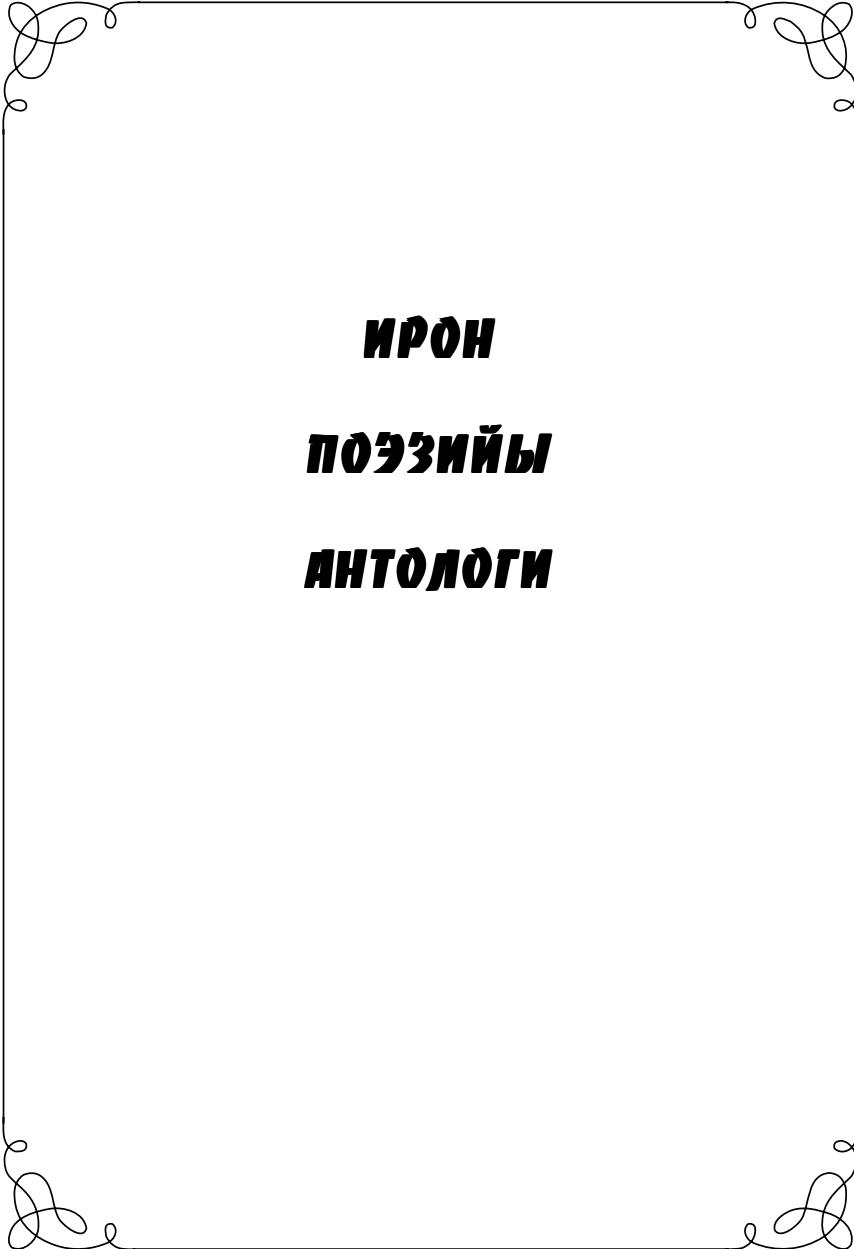
2. Аргъауы æримысæггаг сты диссаджы насы æппытæ, стыр настæ. Настæй иуы уыд сызгъæринтæ, иннæйы та — аргъæутты залиаг калм.

IV. Ахуыргæнæджы хатдзæгтæ рацыд æрмæгæй.

V. Хæдзармæ күист.

1. Чиньджы фæрстытæн дзуæппытæ бацæттæ кæнын.
2. Аргъаумæ ныффыссын æмбисæндтæ. Иу æмбисонды мидисмæ ныффыссын цыбыр радзырд.
3. Нывтæ саразын аргъауы сюжетмæ.

ИРОН

ПОЭЗИЙЫ

АНТОЛОГИ

ХОДЫ КАМАЛ

(1941)

Ходы Хазбийы фырт Камал райгуырди Цәгат Ирыстоны Зәронд Бәтәхъойхъяуы. Касть фәци астәүккаг скъола әмә M. Горькийы номыл Литературон институт. Күйста районы газетты редакциты, Цәгат Ирыстоны телевизион студийы хистәр редакторәй, журнал «Мах дуджы» критикә әмә публицистикәй хайады сәргъләууҗәй, чинигуадзән «Ир»-ы сәйраг редакторәй, Ирон театры директорәй, альманах «Литературная Осетия»-ы бәрнөн редакторәй, чинигуадзәнты, полиграфи әмә чингүйти базарады хъуыддәгти Цәгат Ирыстоны паддахадон Комитеты сәрдарәй. 1990 азәй нырмә та у Цәгат Ирыстоны Фысджыты җәдисы сәрдар.

Камалы поэтикон уацмысты фыццаг чиниг рухс федта 1966 азы. Уый фәстә ма йын рацыди къорд чиниджы. Йә уацмысты аххәстәр әмбырдгонд — «Мыртә», рауагъта йә чинигуадзән «Ир» (Дзәждыхъяу, 1992).

ЧЫЫРЫ КЪӘРТТ

Иу чыры къәртт уәрдоны гуыффәйә
Зәхмә 'рхауди уираг дурты цәндмә.
Уайсахат дын, футтытәгәнгәйә,
Бадомдта: «Ісуадзут мә уә сәрмә!»

Хорз, —зәгъгә йын уираг дуртә загътой
Амә йә сә тәккә цъупмә суагътой.

Уалынмә дын рацыди сыгуарын —
Арв йә дарәс райдыдта ләмарын...
Чыры цин фәци, мәгүир, йә фарсәй —
Дурты бынмә афардәг әгасәй...

1960

* * *

Цалынмæ йæ дард фæндагыл хур
Дысон хатт йæ зæрдæйы дзæбæхæн,
Уалынмæ рæсуг суадоны пур
Сагъæс кодтон иу фарсыл фæлдæхтæй.

Хъуысти дардæй тар хъæды сым-сим,
Арв мæм каст йæ сызгæрин цæстыгтæй,
Фарста-иу мæ ме 'нæнцой фысым:
«О, лæшпу, цы тухæнтæй фæрыстæ?

Цæй, цы 'рцыди? Цавæр у дæ мæт?
Уанцон нæу — нæма дæ федтон худгæ!..»
...Цæстытыл-иу ауадысты уæд,
Чи адард и, уыцы сау дзыккутæ...

1961

* * *

*Похожи девушки на ивы,
Очень быстро они растут*

Г. П. Севак

Мæ царды фæндагыл æз дардæй фæлгæсын,
Цыдæр судзgæ сагъæсæй зæрдæ нырризы...
Мæхимæ ма хаттай сывæллон фækæсын,
Фæлæ мæ нæ чызджытæ баftауынц дисы:

Уыдтæ ды мæ сыхаг.
Цъæх цæстыты хицау.
Æнæмет сывæллон.
Æз та уæд лæг уыдтæн...
Куы дæ фенын абор — фæзæгъын мæхипæн:
«Нæу ацы сылгоймаг мæ сыхаг, рæдыдтæн».

Бæлонau ызнон дæр ма ме уæхсыл бадтæ,
Ныр, акса, дæхæдæг сывæллæтты мад дæ!

1963

ФЫИН

Рог тъәбәртт уә цуры бандад.
Рудзынг гом... уә рухс кәллы...
Үәртә ис мә дуне,
Бандад
Дуары тарвазыл...
Кәуы...

Рудзынг бахостон сындағай....
— Чи дә уый? — дә хъэр ыссыд,
— О, зәххон удты сыгъдәгдәр,
Ма кә, ма аәруадз цәссыг!

...Ницуал бамбәрстон дә рухсәй,
(Охх, ысчындауыд мын хин!)
Зәдау февзәрдтә мә къұхты,
Саргъмә баппәрстон мәхи.

Иу риу иннәйил әңпайы.
Нымәт атәхы хәрдты.
Саулох тары уайы, уайы,
Дымгә цәфхәдтәй кәрды...

1964

ГУЫРЫСХО

Тәрсын дә сау цәстыты арфәй,
Уым арты урс әвзәйтә кафынц
Әмә мыл аныздәвүнц хаттай,
Цыма мә басудзынма хъавынц...

Ды 'рцардтә, катайау, мә риуы,
Тәлфы мә зәрдәйы дә зәрдә:
Мәләт куы бадома сә иуы,
Уәд риу дәр атондзән фәйнәрдәм.

Быхсдзынән бафхәрдән, мә тыхстән,
Мә ис дә цәстүты уындынән —
Мән дә ды ныр аәмә, зәххыстән,
Нырәй хъәздыгдәр нал уыдзынән!

Фыдах дәр уарзтау ис нае царды,
Гуырышо бахойы мә рудзынг...
Тәрсүн, дә цәстүты цы арт и,
Кәд уый дә зәрдәйы нае судзы...

1964

КӘМДӘР ИРОН ЛӘППУТАӘ ЗАРЫНЦ

Әризәр... Сатәг...
Дымгә хъазы...
Кәмдәр ирон ләппутаә зарынц...
Ысләууыд ивгъуыд дуг мә разы...
Кәмдәр ирон ләппутаә зарынц...

Охх, уарзын нал зонын кәддәрау...
Кәмдәр ирон ләппутаә зарынц...
У амонд а зәххыл фәңәрын...
Кәмдәр ирон ләппутаә зарынц...

Цәуы та тох
Дзырд аәмә кардәй...
Кәмдәр ирон ләппутаә зарынц...
Ныхъхъуыста хъәу йәхимә 'нкъардәй.
Кәмдәр...
ирон ләппутаә...
зарынц...

Фәсхохмә
Хурзәрин
Фәңәуы...
Кәмдәр ирон ләппутаә зарынц...

Ысхаңда
Былалгъмә
Мә кәуын...
Кәмдәр ирон ләппутә зарынц...

1966

ТАЕССОНД МӘСЫГ

(Элеги)

Мәйдар әхсәв дыууә стъалыйы арвыл
Кәрәдзиуыл күзд фәхъарынц сә уарзт,
Раст афтә махмә дун-дунейы арфы
Нә фыңғаг фембәлд рухс амондау каст.

Әмә хүйттон мә царды фәндаг урс таг,
Уәззазау балңты уый рухсыл ңыдтән,
Уыдтә бәрз уисау тасаг әмә хъусаг.
Ды ницы зыдтай кад әмә ңытән.

Бәргә, куы уынид адәймаг ызноны
Йә абоны, йә сомбон царды уаргъ...
Фәлә, уәвгәйә, хаттай мах нә зонәм,
Цы ис нә къухты, уымән кәнин аргъ.

Ныр мыл әртыхст әрәджиау дә катай...
Тәссонд мәсүг — ды тохы монц нә радтай
Мә зәрдәйән...

1969

НОМАРАЕН

Дуар-иу гомәй ныууадз — әз зындзынән.
Фурды астәу нәй уыләнән баззайән.
Аз зындзынән!
Зындзынән!
Зындзынән!
...Ды кәндзынә, Хуыщауау, фынәй.

Фурды астәу нә баззайдзән уылән.

Былгәронмә,

Фәдисы цәуәгау,

Цәудзән.

...Куызд мыл кәрты ысрәйдзән,

Стәй — фырцинай — ныхъхыллист кәндзәни,

Уый дә уатма мә фәдыл бырсдзән.

Йә фисты ныссыйтә уыдзысты

Мәйрухсы тынтә...

Дуар-иу гомәй ныууадз —

Аэз зындзынән...

1972

ӘХСӘЕВ ХОХАГ ХЪӘУЫ

Ныссабыр та и хъәубәстә.

У саудалынг.

Бәрзонд фәрсәгты бамынәг и рухс.

Фәңди къәрпц...

Уый расастәуыд каухалән...

Ысрәйдта куыздз...

Ныzzәмбыдта...

Ныхъхъус...

Зынг ыстъалытә

Хъәуы сәрмә

Спад ысты...

Аевзист кәсагау уырдәм хи ныздух!

Кәемдәр

әрхүйссыд

дәлкәвдәс

фәллад ыстур

Амә уәззау ныууләфыди:

— Уффф!

1971

ИДÆДЗ УС

Фæцыд мæ лæг мæрдтыбæстæм. Мæ къона
Ныр афтид у. Ныууазал и мæ къæс.
Æмæ тækкæ уæлиаудæр тæрхоны раз —
Мæ цæсгомы раз — фиддзынæн мæ хæс.
Дæ къамыл та мæ цæстæнгас нындæгъди...
Дæ бакаст у æнæмигъ арв — æнцад...
Мæ мысинааг сывæлдæтгай фæлдæхы:
Нæ сусæг уарзт... нæ чындзæхсæв... нæ цард...

Ныр акса кæртмæ — де знаг уым фæпæрæд:
Æвæгæсæг, æдзæрæг æмæ домд...
Дзæгъæлæй бæззад ударны цур фæрæт,
Сырх-сырхид згæйæ нал зыны йæ ком...

1973

ФÆСРИВАДЫ АЕМДЗÆВГÆ

Мæ къух куыд рагæй нал фæхæпцæ сисмæ...
Мæ Музæ та мæ арвдалынгты лидзы...
Æз, абоны бон райсомæн фæлдисгæ,
Æгомыгæй мæ сагъæстæ æндидзын.

Сæ судзаг уаргъ лæгыл æруагътой азтæ...
Уæддæр ма хатгай
Рог бæллицтыл бафтын:
Хъандзал цæргæс.
Уæнгуагъд кæрчыты астæу
Куыд уидза кæрты хус пъæмæлтæ,
Афтæ!

1970

АРМУКЪАЙЫ УЫНÆРÆЙ СКЪУЫДДЗАГ

К æ с а г у а ў г æ н æ г:
...— Кæй ма хъæуы кæсæгтæ?!
Сæрджынты кило — сомырдаег!
Æнæсæртæ та — сом!..

1978

НЫХИЛАГ ПОЭТАН

Хай —
Уымәй.
Хай —
Амәй.
Фылдәр та —
Хайямәй...

ДЕНДЖЫЗӘЙ КУЫ НЕ 'РБАЗДӘХЫ НАУ...

Денджызәй куы не 'рбаздәхы нау,
цараптыд куы бавәйый
фурды абухгә хъәбысы,
үәд уыләнтә
әхсәвыйгәтты
саумарой фәкәнинц.

Сау фәдарынц
идәдзәй аzzайәг устытә.

Денджызәй куы не 'рбаздәхы нау, уәд
чиновниктә 'ддәг-мидәг ысвајыйынц:
чи йә бынатән ыстәрсы,
чи — йә ном, йә кадән,
чи фәкәны матростән тәригъәд.

Денджызәй куы не 'рбаздәхы нау, уәд
газеттә ныммыхуыр кәннынц уаптә.
Цымыдис адәм дзолгъо-молгъо сисынц.

Денджызәй куы не 'рбаздәхы нау,
үәд тархъәды —
науы райгуыраен бәстәйы —
бындзарәйлыг бәләстү зилләччытәй
хъарм цәссигтә схъары.

1973

СФӘЛДЫСТАД

Дәрдтыл мынәг гуыргуыргәнгә
әрвгәрәтты әрбахъузы әрвнәрд.
Йә уәлныхты әрбахәссы
сәнтүрс къәвда — нәма йәм уыд әвнәлд.
Фәсхохәй уый әрбахәссы
астым уыгәрдәнәт ңъәх уddзәф.
Нә сәрмә исдугмә фәхъус уыдзән, гъестәй
уый хъазәгой бәгъатырау
хъәләссыдзаг ныххуддзән.
Фәдисгараәг уәззау әртах
бәрзонд арвәй әрхаудзән.
Әнәмәт сабиыйырыгәйдзаг русыл
хъуссәгагау әрцауындзәг...
Стәй — дыккаг... әртыккаг...
Стәй мии гагайы иумә
әмхауд әркәндзысты фәллад хъугомы риумә!
Фыңцаг уал къәвда — рог-рог
хъәуы уынгты 'руайдзәни,
на сарайы әмбәрзәндуртә нын
къуырц-къуырцгәнгә нымайдзәни...
Стәй лакъон тәдзынаег әнәбары әркәлдзән,
рыджы әмвәтәнәг ңъәх ңәдҗындз
уәларвәй зәххы 'хсән нылләудзән...
Фәлә —
әваст! —
фәкъәртт уыдзәни арвы бын,
тәмәнкалғә әвзист әртәхтә нал ңәудзысты арвы бын...
Уәләрвты хъаздзәни
Балсәджы чызг йә цалхимә...
Кәндзәни әрдзы
Урс Къәвда паддзахиуәг...
...Дәрдтыл
мынәг гуыргуыргәнгә
әрвгәрәтты
әрбахъузы
әрвнәрд...
Йә уәлныхты әрбахәссы
сәнтүрс къәвда —
нәма йәм уыд әвнәлд.

ГУЫТЪИАТЫ ХЪАЗЫБЕГ

Ацы аз 7 августы йæ цардæй ахицæн Гуытъиаты Цицкайы фырт Хъазыбег, зынгæ филолог, Райгуырæн бæстæйы патриот, журнал «Мах дуджы» иузærдион автор. «А҃цаег стыр лæг уый у, æмæ, иу стуыхты

дæр нæ фæци, иу иероглиф дæр нæ бакаст, афтæмæй йæ зæрдæйы раebinагдæр рухс сыгъдæгæй чи бахъахъхæдта». Ацы хъуыды цалдæр æнусы размæ загъта китайаг фыссæг Хун Цзычен. Гуытъиаты Хъазыбег фæцарди 89 азы, æмæ уыцы кармæ канд йæ сабион зæрдæйы табуйаг рухс нæ бахъахъхæдта, фæлæ ма къорд стуыхты дæр фæци. Фыщаг уый, æмæ, Райгуырæн бæстæйыл уынгæджы бонтæ куы скодта, уæд ацыди хæстмæ æмæ дзы йæхи равдыста æхсарджынаей, бахæцдæ суанг Берлинмæ. Ирыстонмæ сиздæхти Сырх Тырысайы орден æмæ къорд майданимæ.

Дыккаг стуыхт та уый уыд, æмæ Кьюстайы, Цомахьы, Нигеры, Хъамбердиаты Мысосты, Хетæгкаты Дауыты сфæлдыштадон бынтае бабиноныг кæнынæн йæ царды бирæ азтæ æмæ уды хъарутæ рæдауæй кæй радта. Афтæ нæм кæсы æмæ нæ фæрæдийдзыстæм, абоны онг нæм Хъазыбегæй хуыздæр текстолог нæма уыди, зæгъгæ, куы зæгъæм, уæд.

Уæдæ ирон адæмон сфæлдыштады уацмыстæм пры хæдзардзин цæстæй каст æмæ се 'рбæстон кæныныл куыд зæрдигæй куыста, уый дæр бафæзминаг у не 'рыгон филологтæн. Хъазыбеджы араэст ирон æмбисæндты чиныг фыщаг хатт джипши уагъд æрцыди журнал «Мах дуджы» (кæс 1974 — 1976 азты номыртæ), стæй та чиныгуадзæн «Ир»-ы.

«Фыдәлты 'мбисәндтә, фәсномыг ныхәстә, аив дзырд... Уыдан се 'шәтәй иу эпикон уацмыс саразын — ахәм хәс райста чиныгаразәг йәхимә, — фыст уыд аннотацийы. — Адәмы Җард әмәе тох фәлтәрәй фәлтәрмә, йә зондахаст, ие стыр курдиат әмәе дзырдамонд ирд әмәе 'ххәстәй равдисын — уый у ацы чиныңджы сәйрагдәр әмәе ахсдже-агдәр нысан».

Ахәм хүзыры саәзта Хъазыбек ирон уыци-уыщиты әмбырдгонд дәр. Бакәсән ын ис «Мах дуджы» 1996 азы 11—12 номырты. Цәмәй уыци-уыщитә хицән чиныгәй раңауой, ууыл та хъуамә бацархаиккәй чиныгуадзәны кусдҗытә. Хъазыбеджы «Ирон әмбисәндтә» дәр ногай руадзинағ сты — фыццаг руагъд дуканиты наә бафәстиат, ныртәккә та библиотекәтәй дәр бирәты нал ис.

Хъазыбек наә адәмы удварны хәзнатыл куыд әнувыд уыди, уымән хорз әвдисән — Нарты каддҗыттыл йә зәрдиаг куыст. Фәндықис ай каддҗытә фәд-фәдил равәрын, «Нарты адәмы фәлтәртәм гәсгә, Нарты «истори» нывыл куыд разына, афтә. Хъазыбек тырныдта эпосы эпопейон бындур ссарынмә, ууыл хицән каддҗытәй иу егъау таураөгъ снывәндынмә». Эпос хъуамә уыдаид фондз томәй араэзт. Фыццаг том рухс федта 1989 азы чиныгуадзән «Ир». Дыккаг, әртыккаг әмәе цыппәрәм томтә джиппы руагъта «Мах дуг» (1995, №№ 1 — 10, 2005, №№ 2 — 12, 2006, №№ 1 — 12). Фәндиәм томы хабар бәрәг нау, чи зоны, Хъазыбегән йә архивы разына, әмәе йә уәд «Мах дуг» ахсызгөнәй фәхәецә кәндзәни журналкасдҗытәм.

Хъазыбек разы наә уыд ирон орфографи әмәе пунктуацийы аегъдәуттәй, цы бирәе аишпитетә дзы ис, уыдан кой кодта арах, фәндиәд ай наә алфавит фәнныылдәр кәннын дәр. Уыци вазыгджын әмәе ахсджиаг фарстаты тыххәй ныхас кодта хицәуттәй кәимәдәрты дәр, фәләе йәм хъусәг наә фәзи.

Рәестрдә, хәдәфсарм, уәздан ирон ләг, курдиат-дҗын ахуыргонд уыди Хъазыбег, әмәе ахәмәй баззайдәни наә зәрдәты.

Рухсаг у, Хъазыбег. Дафарн демә мәрдтәм ма аңауәд.

«Мах дуджы» кусдҗытә

Иван ЧИГОДАЙКИН

ХӘЛАРЫ ТЫХХӘЙ

Друга песни в сердце берегу.

К. Гутиев

Стыр уәз әрәнцади мә фәлтәрыл 1941 азы. Хәстон фәндәгтүл бирә ног адәймәгтимә базонгә дән. Уыданәй иу уыди Гүйтъиаты Хъазыбег...

...Уый уыди 1942 азы тъәндҗы мәйы. Уәззау цәфы фәстә бахаудтән 45-әм топпәйәхсәг бригадмә — Сталинградмә хәстәг Волгәйы фаллаг фарс. Ам мах ахуыр кодтам, хәстмә нырма ныр кәмә фәсидтысты, уыңы сырхәфсәддонты. Ахуырты программә уыди хәрз цыбыр. Күистам ахсәвәй-бонай — 24 сахаты. Цас аәгъуыссәг ахсәвтә арвыстам, уый хәйрәг дәр нал башымайдзән. Ахәм уәззау рәстәджы әвдадзы хосау сты хъәлдзәг ныхастә, анекдоттә, зәрдәбын беседәтә.

...Иуахәмы ныххызтән ныккәндмә әмә мә амондән сәмбәлдтән әфсәрмәдзәст ирон ләппүйил. Ныхас нын бацайдагъ. Уайтагъд кәрәдзи бамбәрстам. Уыңы хъуыддаджы нын стыр ахъаз фәци литературә.

*...Приди, мой друг, и освети ты разом,
Преданием волшебным оживи.
Поговорим о бурных днях Кавказа,
О Шиллере, о славе, о любви.*

Хъазыбег уарзта Пушкины ацы рәнхъытә дзурын. Арәх кодта Хъамбердиаты Мысосты кой дәр.

— Exx, куыд әрыгонәй амард! — зәрдәрисгәйә-иу загъта Гүйтъийы-фырт. Стәй-иу дзурын райдырта Мысосты әмдзәвгәтә.

— Артур Рембо нәу, зәгъыс! — фәхъәр-иу кодта Хъазыбег. — Уәвгә ирәттән уый Рембойә ахсджиагдәр у...

Сәрыйтырәй дзырдта Хъазыбег инәлар Плиты Иссәйы тыххәй. Әз та йын мордвайаг хәстон разамонәг М. А. Пуркаевы койтә кодтон.

Мæ зærдыл ма лæууы: бацыдтæн не 'фсæддон хайы библиотекæмæ. Йæ хицау ирон уыд, йæ мыггаг мæ ферох. Хъазыбег мын загъта: «Зонæг-фенæг лæг у. Стæй Мæскуыйы бынмæ хорз хæцыд. Ахæмты тыххæй фыссын хъæуы. Кæд инвалид у, цæф, уæддæр, уыныс, фронтæн æххуыстæ кæны...»

Хæсты рæстæджы фембæлдтæн цалдæр литераторимæ. 45-æм бригады базыдтон хуымæтæджы хæстонты, ныр зындгонд чи у, ахæм поэтты — Юрий Окуневы, Виктор Урины. Фронтмæ сæ акодтой Литературон институтæй. Федтон ноджы мæскуыйаг драматург Александр Чикарьковы, башкираг поэт Малих Харисы.

Æхсызгон мын уыд, уыцы уæззау заманты алы нациты поэттæ кæрæдзи хорз кæй æмбæрстой, уый. А. Чикарьков азтæй хистæр уыд. Уый фæндæй араэст æрцыди литературуон изæр. Хъæды кæрон цъæх фæзмæ æрæмбырд сты, бирæ зынтæ чи федта, уыцы салдæттæ: кæмæн йæ къух баст уыди, чи та лæдзæджы æнцæйтты цыди. Литературæйы тыххæй ныхасмæ æрбацыдысты сæ зæрдæйы фæндæй. Хæстон азты поэзийы тыххæй доклад скодта Гуытъиаты Хъазыбет. Стæй дзурын райдытой поэттæ. Виктор Урин кæсгæ-кæсын фæзмыдта Маяковскийы, касти хъæрæй. Иууылдæр ын æмдзæгъд кодтой. Мæ зærдыл бадардтон Юрий Окуневы æмдзæвгæ Николай Отрадæйы тыххæй. Отрадæ Литинститутæй бархийæ ацыди финнаг фронтмæ æмæ хъæбатырæй фæмард...

Хъуыды ма кæнын, гитлеронтæ Кавказмæ куы бахæщæ сты, уæд Гуытъиаты Хъазыбег фашистон абырдкыты тыххæй дзырдта уæлдай æнæуынondæрæй. Политхайады фæдзæхстмæ гæсгæ та иуахæмы ныхас кодта хæстонтимæ. Æнæнхъæлæджы æз дæр фæдæн се 'хсæн. Хъазыбег уыцы сахат кодта Къостайы кой, æрцæуæг хæдзуты ныхмæ куыд карзæй дзырдта, уыдон тынг хъардтой салдæтты зæрдæтæм. Стæй Гуытъиый-фырт бакасти Къостайы æмдзæвгæ уырыссаг æвзагмæ тæлмацæй. «Мæ хæлар, мæ уарzon! Ныммæл мын фæсмонæй, ды искуы хæдзузай куы скæнай æлдар», — зæгъгæ, уыцы рæнхъыты фæстæ æфсæдонтæй иу йæхи нал баурæтта, фестад æмæ фæхъæр кодта:

— Мæлæт гитлерон сæркъуыртæн!

Цал æмæ цал ахæм беседæйы уыди Хъазыбегæн салдæттимæ, тохæй тохы 'хсæн-иу цыбыр фадат куы фæци, кæнæ-иу госпитæлты цæф хæстонтимæ куы фембæлд, уæд! Цæвиттон, йæ рæстдзæф ныхас дæр топпы фатау æмбæлди знагыл.

Атакәты-иу нә хицән фронтты җәуын хъуыд. Иу хатт, әфсады раззаг хаймә күй әрвыйстой, уәд сәумәецъәхтыл баудтән Хъазыбегмә. Уый дәр фынай нә кодта, тыхсти. Мәныл уыди дзыхъынног хәстон уәләдарәс, хәрзиуджытә дәр — мә риуыл. Әфсымәртау кәрәдзийы ныхъхъәбис кодтам. Нә җәссигтә бауромын нал бафәрәзтам. Сусәгәй сә сәрфтам. Җәуынмә күй хъавыдтән, уәд мәм Хъазыбег сәзырдта:

— Фәләуу, кәрәдзийән нә хәдзәртты адристә раттәм.

Әз ын мә адрес ныффыстон, уый та мын йә адресимә йәкъам дәр радта. Стәй загъта:

— Уый фәстә-иу ай бакәс.

Әз ай мә гимнастеркәйи дзыппы бафснайдтон. Әмә йә фәхастон Украинаїы, Румыны, Венгрийы, Чехословакийы, Австрийы зәххытыл.

...Яссы-Кишиневы операцийы рәстәджы гитлеронты тыхджын хъахъхъәненад штурмәй батоныны сахат мах баленк кәнин бахъуыди доны. Знаг ныл минометтәй раләууыд. Уәд, ме 'мдәвгәтә әмә мә хәләртты фыстәджытә әвәрд кәм уыдысты, уыцы планшеткә ахауди. Фәлә къам нә фесәфт. Йә чылдымыл фыст уыди Хъазыбеджы акrostих:

ЛЮБИМОМУ ДРУГУ

Ивы притаились над осокой,
В тишине б дремать им до утра,
А уже повеяли с востока
Нежными порывами ветра.

Утро ласковое и родное,
Чьи-то голоса в саду звучат,
И встает над молодой листвою
Гулким эхом молодой раскат.

Он живет в крови моей поныне,
Друга песни в сердце берегу.
А в ночах мне снятся в дымке синей
Ивы, не доступные врагу.

Как же нам слова такой же силы
И такой же нежности найти,
Непрестанно чтоб людей манили
Утро песен, берег впереди!

Цъары фәрстыл:

1. Рагон мәссыг агуырийә әфтуанимә. Арвыком.
2. Ахсинты ком.
3. Ахсәрдзән Хәресы.
4. Хъәриуы хох.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Зайра КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

* * *

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы әрмәгә раңаюа, уымәй аңдәр мышырон оргән күы пайда кәна,
уәд хъуамә амынд уа, «Mah дуг»-әй ист кәй у, уый.*

*Журналмә цы къухфыстытә цәуу, уыдан редакци рецензи наә кәнен,
стәй сә автортән фәстәмә наә дәтты.*

*Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания*

*Подписано к печати 15.10.07. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура
ширифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,7. Учетно-изд. л. 8,97.*

Тираж 1400 экз. Заказ № 2643.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru*

*Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.*

Индекс 73247

